

КПЈ У СРБИЈИ КАО ОРГАНИЗАТОР НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ (ЈАНУАР—ДЕЦЕМБАР 1943)

У овом раду учињен је покушај да се целовито прикаже инострано осветли улога Комунистичке партије Југославије у Србији као организатора народноослободилачке борбе (јануар — децембар 1943). То је, у ствари, период када народноослободилачки покрет у Србији почиње да јача, да оживљава, односно када Партија предузима низ конкретних акција у борби за консолидацију и јачање НОП-а.

У нашој историјској литератури непобитно је утврђено да је година 1942. била најкритичнији период за Партију, СКОЈ и партизанске одреде у Србији, јер је ослободилачки покрет, после пораза које је претрпео крајем 1941. и почетком 1942. у Шумадији и западној Србији, био у дефанзиви готово целе 1942. године, и непријатељ је свим средствима настојао да га уништи. Крај 1942. и цела 1943. година означавају ново раздобље НОП-а у Србији, а самим тим и нову улогу КПЈ, коју је имала у том преломном периоду рата и револуције. Циљ овог рада управо и јесте то да шире осветли један изузетно богат период наше револуционарне прошлости, на основу прворазредних, до сада необјављених партијско-политичких докумената. Тим пре што је о том периоду до сада, бар када је реч о Партији, веома мало писано.

Међутим, иако је изучавање овог периода у историографији знатно поодмакло, још нема довољно обухватнијих истраживачких радова, који би научним методом приказали деловање КПЈ и осталих организација НОП-а, што је представљало посебан проблем не само у истраживачком раду већ и у писању ове теме. До сада су најбоље објављене студије, које комплексније обрађују проблематику народноослободилачког рата и револуције у Србији: дра Јована Марјановића, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941* (Београд, 1963), несумњиво најпотпунији рад из историје НОП-а у Србији, иако пружа одређене податке, оцене и анализе само за 1941. годину, што се и из самог наслова може видети; затим студија дра Венцеслава Глишића, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941-1944* (Београд, 1970) и студија дра Милана Борковића, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941-1945* (Београд, 1970). Ове две последње монографије послужиле су као значајан извор информација за овај рад.

О улози КПЈ у Србији као организатору народноослободилачке борбе, писано је и у регионалним историјским прегледима: источна Србија, јужна Србија, централна Србија, Београд, Земун,

Санџак, као и историјати појединих партизанских одреда. Поменути историјски прегледи, иако у општим оквирима народноослободилачког покрета истичу улогу Партије, ипак су послужили као значајан извор информација за овај рад.

Такође је коришћен, најчешће за уводне делове појединих поглавља, *Ослободилачки рат народа Југославије*, у два тома, у издању Војноисторијског института (Београд, 1963. и 1965.) и многе друге сличне публикације општег карактера.

У издању Института за историју радничког покрета Србије, недавно су изашле из штампе још две публикације, које непосредно обрађују проблематику НОБ у Србији: *НОР и револуција у Србији 1941-1945* (реферати са научног скупа, посвећеног 30-годишњици устанка, одржаног на Златибору 25-26. септембра 1971) и *Оснивачки конгрес КПЈ Србије* (документа са конгреса, приредила за штампу, написали предговор и коментаре сарадници Института: др Милан Борковић и др Венцеслав Глишић).

Осим наведене литературе коришћена је и мемоарска грађа. Писац овог рада је такође анкетирао изванредан број учесника народноослободилачког рата, иако већина њих није радо давала исказе због заузетости на послу или зато што је већ неке појединости заборавила. Коришћене су и хронике НОР-а; затим, ратна штампа, у првом реду штампа народноослободилачког покрета.

Међутим, при писању овог рада, аутор је највећу пажњу поконио архивској грађи. Најзначајнији сачувани документи несумњиво су писма Покрајинског комитета КПЈ и ПК Скоја, писма и извештаји окружних и средњих комитета КПЈ и Скоја, извештаји и наредбе Главног штаба Србије, који се у највећем броју налазе у Архиву СР Србије, Архиву Војноисторијског института, а мањим делом у Институту за историју радничког покрета Србије и Архиву за раднички покрет у Београду. Без обзира на непотпуност те документације, ови фондови су представљали базу на којој је наша тема поникла.

Поред приступа и увода, ова тема има два основна дела: 1. КПЈ у Србији у борби за консолидацију и јачање НОП-а (јануар-јул 1943) и 2. нагли полет НОП-а у другој половини 1943. и активност КПЈ у том периоду. Обе главе овог рада имају више композиционих целина и кратак закључак, који садржи резиме, односно карактеристику те фазе, или, боље рећи, етапе развојка НОП-а и активности КПЈ у Србији.

У првом делу рада говори се о војно-политичкој ситуацији у Србији почетком 1943. године, а потом о организационом развоју Партије. Посебно је анализиран рад Покрајинског комитета КПЈ, окружних и средњих комитета на omasовљењу и организационом учвршћењу партијске организације. Напори КПЈ на стварању и јачању партизанских одреда и батаљона НОВЈ у Србији добили су посебно место у овом делу рада.

Осим тога, анализиран је рад КПЈ на јачању организација НОП-а: Скоја, УСАОС-а, НОО, АФЖ, одбора народноослободилачког фонда итд. Приказана је и активност КПЈ на политичком деловању у масама и активности Партије на разобличавању непријатељске пропаганде, а посебно четничког покрета Драже Михајловића.

У другом делу ове теме говори се о значају војно-политичких саветовања у лето и јесен 1943. о даљем развоју НОП-а; о сарадњи

НОП-а у Србији са суседним покрајинама; о активности Партије на стварању првих српских бригада и о губицима које је Партија трпела у свакодневним окршајима у борби против непријатеља. Посебно је истакнута улога Партије и других организација НОП-а на популарисању одлука Другог заседања АВНОЈ-а. На крају је дата оцена о последицама, које су наступиле одласком једног броја чланова Покрајинског комитета КПЈ за Србију, под руководством Благоја Нешковића, крајем 1943. године у Санџак и источну Босну, заједно са Првом јужноморавском бригадом НОВЈ.

І КПЈ У БОРБИ ЗА КОНСОЛИДАЦИЈУ И ЈАЧАЊЕ НОП-а (јануар-јул 1943)

1. Војно-политичка ситуација у Србији на почетку 1943. године

Крај 1942. и прва половина 1943. године значе у ствари, прекретницу тока другог светског рата. У том периоду на Источном фронту и у Африци снаге антихитлеровске коалиције извојевале су значајне победе, које су савезницима омогућиле да преузму стратегијску иницијативу. Јединице Црвене армије у својој офанзиви у зиму 1942-1943. нанеле су тешке ударце снагама Осовине. После вишемесечне стаљинградске битке немачка Шеста армија била је приморана да изврши предају. После ове победе Црвена армија није испуштала иницијативу из својих руку све до свршетка другог светског рата.¹

У северној Африци англоамеричке снаге се такође налазе у офанзиви за коначно разбијање немачко-италијанских снага. После пробоја Маретове линије и разбијања непријатељског фронта, италијанско-немачке јединице биле су принуђене на капитулацију пред Тунисом и Бизертом 12. маја 1943. Овом победом створени су услови за искрцавање савезника на јужном делу Апенинског полуострва, тим пре што су Англо-Американци тада већ били супериорнији и на мору и у ваздуху.²

На југословенском ратишту, које у овом периоду Немци сматрају за један од својих фронтова, јачале су снаге Народноослободилачке војске и Партизанских одреда Југославије и задавале све теже ударце окупатору и његовим сарадницима. Година 1943. почела је на југословенском ратишту великим зимским операцијама удружених немачких, италијанских, усташко-домобранских и четничких снага против Главне оперативне групе при Врховном штабу НОВ и ПОЈ и ослобођене територије у Босни и Хрватској. За време тих борби, група од пет дивизија Народноослободилачке војске, под непосредном командом Врховног штаба, прешла је у офанзиву на југоисток у правцу Херцеговине и Црне Горе. После огорчених борби на Неретви са неколико пута надмоћнијим немачким, италијанским, усташким и четничким снагама, ова група дивизија наставила је средином марта офанзиву и до средине маја разбила главнину снага четничког покрета Драже Михајловића и добар део

¹ *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945*, knj. II, Beograd 1965, 7—8. (у даљем тексту: *Ослободилачки рат*).

² Исто.

италијанских окупационих снага, па је тада ослобођен велики део Херцеговине, Црне Горе, источне Босне и Санџака.³

Народноослободилачка војска и партизански одреди Југославије до средине 1943. представљали су значајну снагу, имајући у својим редовима 57 бригада и 70 партизанских одреда, организованих у 18 дивизија и 4 корпуса, и са активном подршком великог броја становништва. Народноослободилачка војска у то време везивала је за југословенско ратиште 13 немачких, 7 бугарских, 2 мађарске и 15 италијанских дивизија; затим, знатан број окупаторске полиције, жандармерије и квислиншких формација.⁴

Војно-политичка ситуација у свету, као и успеси јединица НОВ и ПОЈ у многим крајевима Југославије, сигурно су имали одраза и на даљи развој народноослободилачког покрета у Србији. Захваљујући ангажовању немачких снага у западним крајевима Југославије; затим, обнављању и учвршћењу партизанских одреда, партијских и скојевских организација, отвореној сарадњи четника Драже Михајловића са окупатором и ширем учешћу родољубивих маса против окупатора, у првој половини 1943. године, народноослободилачки покрет у Србији развија се бржим темпом. Најуспешније борбе вођене су у Јабланици, Топлици и Црној Трави, где је био ослобођен знатан део територије. Ојачале су партизанске снаге у Шумадији, источној Србији и у многим другим крајевима уже Србије.

Првих месеци 1943. у немачкој окупационој управи на територији Србије није дошло до неких битних промена, али су зато извршена померања немачких трупа ка Неретви и Сутјесци, где су се са Главном оперативном групом при Врховном штабу водиле борбе великих размера. Почетком 1943. повучене су из Србије СС — дивизије „Принц Еуген“; крајем јуна 104. ловачка дивизија пребачена је у Грчку, а на њено место је дошла 297. пешадијска дивизија.⁵

Укупне немачке снаге у Србији почетком маја 1943. износиле су око 15.000 војника и 4.000 полицијских снага. У истом периоду било је око 2.000 Бугара, али се овај број повећао крајем јуна на 30.934. Квислиншке снаге су такође биле знатне: 13.000 припадника Српске државне страже, 3.500 Српског добровољачког корпуса и 5.000 војника Руског заштитног корпуса.⁶

Немачки војноуправни командант у Србији (уједно командант немачких трупа у Србији), под називом опуномоћени командујући генерал, генерал артиљерије Паул Бадер, чији се штаб налазио у Београду, у оперативно-тактичком погледу имао је суверену власт над свим немачким војним, полицијским и квислиншким снагама. Командно подручје уже Србије са Банатом, обухватало је на почетку 1943. године 59.500 км² са 4,5 милиона становника.⁷ Генерал Бадер, као војноуправни командант Србије, за свој рад био је од-

³ Перо Морача, *Комунистичка партија Југославије у периоду ослободилачког рата и револуције (април 1941. — мај 1945)*, Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд 1963, 407-414. (у даљем тексту: Преглед СКЈ).

⁴ Преглед СКЈ, 413.

⁵ *Oslobodilački rat I*, 487; Венцеслав Глишић, *Терори и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941—1944*, Београд 1970, 160-161.

⁶ В. Г л и ш и ћ, н. д, 161.

говоран непосредно генералу Леру, немачком команданту Југоистока, односно команданту групе армија „Е“.⁸

Иако је свим окупаторским и квислиншким снагама у Србији био главни противник народноослободилачки покрет, ипак је међу њима чешће долазило до међусобних обрачуна. Нису имали јединствено становиште о многим питањима. Немачке трупе, на пример, с времена на време прогониле су четнике, иако су Абвер и служба безбедности међу њима имали своје људе. Гестапо је био против сваке сарадње са четничким покретом Драже Михајловића (у даљем тексту: ДМ). На другој страни, четници су избегавали борбу са Немцима под изговором да не страда српски народ, да за борбу није још време и томе слично.

Између четника ДМ и Српског добровољачког корпуса, били су односи толико заоштрени, да се између њих водила стална борба. И једни и други били су огорчени противници народноослободилачког покрета, али су им се гледишта разилазила у погледу уређења будуће Југославије, о којој је свако од њих маштао на свој начин.

После осетних губитака које је народноослободилачки покрет претрпео крајем 1941. и током 1942. у Србији, насталу ситуацију искористио је Дража Михајловић, те је бројно ојачао четничке редове углавном из редова средњих и богатих сељака и средње и крупне буржоазије. Разуме се, у четницима је било припадника и свих осталих слојева друштва. Године 1943. четнички покрет ДМ такође интензивно ради на формирању нових бригада и корпуса; ствара равногорске одборе и четничку (равногорску) омладинску организацију и настоји да што више становништва укључи у свој покрет.⁹

Међутим, у првој половини 1943, није се могао утврдити тачан број четничких снага, јер је на списковима било знатно више лица него стварних чланова четничког покрета. Према неким подацима, почетком 1943. у разним деловима Србије било је око 20.000 четника. У априлу, мају и јуну, према наређењу Драже Михаиловића, четници су масовно вршили мобилизацију сеоског становништва и слали га према Дрини у брбу против јединица НОВ. О томе је Окружни комитет КПЈ Чачак, у свом извештају од 10. априла 1943, писао и следеће: „Поред добровољних четника у броју од 120 бораца, насилно је мобилисано око 200 сељака, међу којима знатан број чине бивши партизани. Огромна већина ових присилно мобилисаних сељака непријатељски су расположени према дражиновцима, али иду с њима јер се плаше да ће их дражиновци убити, куће запалити а породице похапсити.“¹⁰

Позиције генерала Недића, представника квислиншке Српске владе, биле су прилично нестабилне. Иако је декларисао своју вла-

⁷ Архив Војноисторијског института ЈНА (у даљем тексту: АВИИ). Немачка архива, Микротека, Нав-Т 278, П-344/6301580-82.

⁸ Hubatsch, *Hitlers Weisungen für die Kriegstührung 1939-1945*, Frankfurt am Main 1962, 209.

⁹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (у даљем тексту: Zb NOR) I-5, 218-220, извод из извештаја Покрајинског комитета КПЈ за Србију од јуна 1943. године — ЦК КПЈ о војнополитичкој ситуацији и стању у НОР одредима у Србији; АВИИ, С—О—72, четничка архива.

¹⁰ Zb NOR, I-5, 129, извештај ОК КПЈ Чачак од 10. априла 1943. — Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

ду као „владу Српског спаса“, која је, тобоже, имала задатак да српски народ спасе од репресалија, он је био и остао марионета у рукама Немаца. Није имао готово никакве власти и био је компромитован код највећег броја становништва у Србији.

Да би колико-толико поправио свој положај, Милан Недић је 1. јануара 1943. упутио меморандум генералу Бадеру, тражећи да му се одобри увођење народних скупштина као саветодавних тела на свим нивоима. Поред тога, Недић је инсистирао да му се, поред постојећег квислиншког апарата власти, одобри да образује извесно скупштинско тело преко којег би могао да буде у непосредној вези са народом. Међутим, сви његови захтеви били су одбијени. Томе се најенергичније супротставио шеф полиције окупиране Србије Аугуст Мајснер, који је упозоравао да се не може дискутовати о немачким наређењима на било којим скупштинама и да још нису створени предуслови да се српски народ укључи у изградњу „Нове Европе“.¹¹

Почетком јануара, командант групе армија „Е“, генерал Александар Лер, наредио је да се изврши реорганизација српских добровољачких одреда, чији су чланови били углавном присталице Димитрија Љотића. Највећи број чланова добровољачког одреда који се борио против партизанских снага у Србији, припадао је фашистичкој омладинској организацији „Бели орлови“.¹² Чланови ове организације бавили су се потказивањем и денунцирањем напредних омладинаца и били су у чврстој вези са органима Специјалне полиције. Састављали су разне спискове симпатизера и активиста НОП-а и достављали их полицији ради хапшења.¹³

Ова квислиншка формација добила је почетком 1943. назив Српски добровољачки корпус који је имао 3.680 војника распоређених у 5 батаљона. Од тада овај корпус је био потчињен непосредно командујућем генералу и војном заповеднику у Србији.¹⁴

После распуштања одреда Косте Пећанца крајем 1942. овом квислиншком војводи било је дозвољено да задржи само личну пратњу од 50 људи. Од почетка 1943. проводио је дане у Сокобања, смештен са својом пратњом у луксузним вилама, чиме је изазвао подозрење код Српске државне страже и четника Драже Михајловића. Од октобра 1943. Коста Пећанац је био практично заробљеник Дражиних четника и убијен је маја 1944. по наређењу команданта тзв. Делиградског корпуса.¹⁵

Иако су окупаторско-квислиншке снаге у првој половини 1943. биле кудикамо бројније и технички опремљеније, НОП је у Србији успешно одолевао свим налетима непријатеља. На почетку 1943. деловали су партизански одреди, чете и поједине групе партизана

¹¹ АВИИ, На, Мф-V, Т-501, П-256 С-924-26, Мајснерово мишљење о Недићевим предлозима од 15. јануара 1943.

¹² Први српски добровољачки одред формиран је септембра 1941. претежно од ђака добровољаца и одмах је послат на фронт против партизана (Љотићева *Наша борба* 9. септембра 1941).

¹³ У Смедереву је један члан »Белих орлова«, по директиви организације, био послат у Космајски партизански одред 1942. са задатком да ликвидира Штаб одреда. Међутим, убрзо је био откривен и стрељан (Архив Института за историју радничког покрета Србије — у даљем тексту: АИРС — Мг ОК Београд, бр. 63, 16).

¹⁴ В. Г л и ш и ћ, н. д., 163.

¹⁵ И в а н — Ц и н а Г л и г о р и ј е в и ћ, *Партизански одреди источне Србије*, Београд 1969, 283.

са мање или више успеха у готово свим крајевима, са изузетком једног дела западне Србије. На југу Србије НОП је био најјачи. У јануару 1943. на овом простору, на левој обали Мораве, дејствовали су Расински, Јастребачки, Јабланичко-пасјачки и Кукавички партизански одред, а на десној обали Црноотравски одред.¹⁶

У присуству Светозара Вукмановића Темпа, 8. фебруара 1943. формиран је Први јужноморавски одред, у чији су састав ушли Кукавички и Јабланичко-пасјачки одред. Одред је тада има три батаљона: батаљон „Коста Стменковић“, „Станимир Вељковић Зелле“ и Јастребачки батаљон, укупно преко 200 бораца. После формирања одреда одржано је партијско саветовање, на коме је изабран нов Окружни комитет КПЈ Лесковац и срески комитети — Лесковачки и Јабланички. У извештају од 11. фебруара Светозар Вукмановић — Темпо је писао Покрајинском комитету КПЈ за Србију, између осталог, и следеће: „Закључено је на састанцима војних и политичких руководилаца да се престане са дефанзивом и пређе у офанзиву. Указано на такмичења свих крајева ко ће први формирати бригаду и чија ће се звати прва српска бригада. Расположење народа је одлично.“¹⁷

Први јужноморавски одред добио је задатак да систематски напада окупаторске снаге и да створи предуслове за стварање регуларних јединица — бригада; да проширује свој утицај на забачене брдске крајеве и да свакодневним политичким радом сузбија четничку пропаганду и створи садејства са партизанима на Косову и Метохији.

Средином фебруара 1943. Светозар Вукмановић је одржао саветовање и са Црноотравским партизанским одредом, после чега је овај одред преименован у Други јужноморавски одред. Одред је тада имао 3 чете, али су оне после краћег времена прерасле у батаљоне. Приликом формирања одреда донета је одлука да се на Црноотравском подручју, ради даљег јачања НОП-а, уместо дотадашњег Окружног партијског поверенства, образује Окружни комитет КПЈ Врање, који је и бројно и квалитетно ојачан кадровима.¹⁸

Ово сједињавање јужноморавских партизанских одреда било је од великог војно-политичког и стратегијског значаја. Осим тога, јаче војне формације и већег угледа лакше су покретали становништво за борбу против окупатора. Оне су образовале и успешно браниле слободну територију у Топлици и Јабланици. Самим тим, у овом крају био је онемогућен јачи четнички утицај.

Са мање успеха деловали су партизански одреди у источној, централној и западној Србији. Најјачи је био Први шумадијски одред. Осамнаестог фебруара био је обновљен Чачански партизански одред, али је већ почетком марта разбијен удруженим снагама четника Драже Михаиловића и Српске државне страже. У марту 1943. обновљен је и Ваљевски партизански одред, који се због репресалија непријатеља морао повући у Шумадију. Чачански партизан

¹⁶ Зб НОБ, I-5, 13; *Ослободилачки рат* I, 488-495.

¹⁷ Зб НОР, I-5, 57. писмо Светозара Вукмановића Темпа од 11. фебруара 1943. секретару Покрајинског комитета КПЈ за Србију о формирању Првог јужноморавског одреда.

¹⁸ *Ослободилачки рат* I, 491-492.

ски одред поново је формиран у мају, али пошто ни он није могао опстати, пребачен је у Шумадију.¹⁹

Све до маја 1943. на територији окружних комитета КПЈ Младеновац и Крагујевац, деловао је само Први шумадијски партизански одред. Међутим, то је доводило до многих тешкоћа и неспоразума. Пре свега, тешко је било усмеравати акције из једног центра, односно окружног комитета. Било је тешкоћа и са руковођењем партијском организацијом одреда, решавањем кадровских питања, попуњавањем одреда новим борцима и низ других проблема.

Због свега тога Окружно поверенство КПЈ за младеновачки округ донело је одлуку, с којом се сагласио и Главни штаб НОПО Србије, о издвајању бораца из Првог шумадијског одреда у самостални Космајски партизански одред. О свему овоме извештен је и Покрајински комитет КПЈ за Србију 25. априла.²⁰ Космајски партизански одред формиран је 6. маја 1943. и у његов састав су ушли: Космајска чета, која је до тада била у саставу Првог шумадијског партизанског одреда; затим, знатан број новодошлих бораца са терена и група партизана из ранијег Космајског одреда, који је био разбијен фебруара 1942.²¹

Пожаревачки партизански одред био је веома активан крајем 1942. и почетком 1943. године, и имао је више оштријих сукоба са Немцима, љотићевцима, недићевцима и четницима ДМ. Према неким подацима одред је почетком јануара 1943. имао свега 40 бораца.²² Тај број се у фебруару нешто повећао, а у марту их је било око 70, и били су распоређени у 3 чете: Моравску, Стишку и Печку, које су успешно ометале рад општинских управа и спровођење реквизиције; спаљиване су многе општинске архиве, ликвидирани су многи шпијуни и провокатори. Међутим, Пожаревачки одред је претрпео страховите ударце у фебруару и марту 1943, тако да се у сталним борбама против много надмоћнијег и технички опремљенијег непријатеља смањило на око једну трећину.

¹⁹ Тешко је настрадао Чачански партизански одред 5. марта 1943. у селу Остри. Од 25 бораца, колико је имао тек обновљени одред, 14 је погинуло у борби против четника ДМ и Српске државне страже. (Zb NOR, I-5, 100, изјава политичког комесара Чачанског НОР одреда од марта 1943. Главном штабу НОВ и ПО Србије о узроцима расформирања Чачанског НОР одреда у октобру 1942. и разбијања обновљеног одреда у марту 1943. у с. Остри).

²⁰ Zb NOR, I-5, 136. извештај Окружног повереништва КПЈ за Младеновац од 25. априла 1943. Покрајинском комитету КПЈ за Србију о непријатељском терору на територији повереништва и акцијама Космајске чете. — У једном делу писма ОП Младеновац читамо и следеће: »Ми се надамо да ће се по питању учвршћивања одреда на овај начин много урадити. Стварањем самосталног одреда успећемо да, оживљавањем акција у нашем округу, појачамо мобилизацију за одред.«

²¹ Архив Института за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту: АИРПС), ПКС, 294а, извештај ОП КПЈ Младеновац од 8. маја 1943. — ПК КПЈ за Србију. — У једном делу писма речено је: »Формирали смо засебан НО парт. Космајски одред »Раде Јовановић«. На састанку штаба извршен је кратак осврт на досадашње слабости у раду и на основу детаљног прегледа политичке ситуације на терену и географско-природних услова терена и стратегијских могућности као и досадашњег стања у одреду постављени су задаци и основна упутства за рад.«

²² Zb NOR, I-5, 14. писмо Моме Марковића Радивоју Јовановићу Бradoњи, команданту Главног штаба.

У источној Србији крајем 1942. и почетком 1943. непријатељ је наставио са акцијама против припадника НОП-а. Услед снажног притиска, једино су успели да се одрже партизански одреди Крајински и Тимочки.

У целој ужој Србији било је првих месеци 1943. у свим партизанским одредима око 1.200 бораца. Међутим, не треба изгубити из вида да су знатан број чланова КПЈ, чланова СКОЈ-а и симпатизера НОП-а налазио изван одреда, по градовима и селима, и да су они деловали као диверзантске групе у позадини или су, у садејству са одредима, учествовали у многим акцијама против непријатеља.²³

Акције партизанских одреда и диверзантских група у позадини биле су интензивније од краја јануара 1943, када је почела непријатељска офанзива против Главне оперативне групе при Врховном штабу (у даљем тексту ВШ) у Босни. На основу наредбе Врховног штаба НОВ и ПОЈ, Главни штаб зартизанских одреда за Србију, издао је 12. фебруара 1943. упутство свим партизанским одредима у Србији да одмах израде конкретан план за акције и да све оружане јединице одмах почну офанзиву; да уништавају поседе у непријатељским гарнизонима, жандармеријске станице, четнике, складишта оружја, муницију, храну и транспорте, да руше комуникације и друге објекте. „Одмах мобилисати све резерве у људству и материјалу, обезбедити наоружање за нове борце, позивајући народ и све родољубе да се прикључе борби“, речено је у једном делу поменуте наредбе.²⁴

Међутим, чим би партизански одреди извели неку већу акцију или саботажу, наступиле би репресалије окупатора, квислинга и четника Д. Михаиловића. Половином фебруара непријатељ је најпре предузео офанзиву против Пожаревачког партизанског одреда и његових упоришта на терену. Офанзива је убрзана после погибије пуковника Хенсела (Henssel), команданта 734. пука 704. пешадијске немачке дивизије, 15. фебруара 1943. године.²⁵

Почетком априла, синхронизованим снагама Немаца, Бугара, четника ДМ и квислинга у рејону Космаја, био је нападнут Први шумадијски партизански одред. Међутим, вештим маневрисањем свога штаба, избегао је уништење, али је претрпео осетне губитке у људству.²⁶

Сталним нападима непријатеља током зиме, пролећа и лета 1943. били су изложени и Космајски, Тимочки, а такође партизански одреди који су деловали на југу Србије. Они су ипак успевали да одоле концентрисаним нападима Немаца, Бугара, квислинга и четника Д. Михаиловића, а чешће су и сами прелазили у офанзивне нападе, наносећи непријатељима осетне губитке у људству и ратном потенцијалу.

Искуство из борби у 1942. и почетком 1943. показало је да мали, распекани одреди не могу егзистирати и да треба стварати веће војне формације, као што је у фебруару 1943. урађено на ју-

²³ Zb NOR, I-5, 212-214, извод из извештаја Покрајинског комитета КПЈ за Србију од јуна 1943. — ЦК КПЈ о војно-политичкој ситуацији и стању у НОП одредима у Србији.

²⁴ Zb NOR, I-5, 58-59.

²⁵ Zb NOR, I-5, 434, дневни извештај 704 ловачке дивизије од 16. септембра 1943.

²⁶ В. Глишић, н. д. 165.

гу Србије. Такву могућност разматрао је Покрајински комитет КПЈ за Србију још у јануару 1943. приликом анализирања војне и политичке ситуације са командантом Главног штаба НОПО Србије Радивојем Јовановићем Брадоњом и делегатом Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозаром Вукмановићем Темпом. Међутим, озбиљније се пришло овом проблему тек у мају, када су ПККПЈ и Главни штаб за Србију отпочели припреме за стварање не само већих одреда већ и батаљона НОВЈ, па и бригада.²⁷

За првих пет и по месеци 1943. није се успело у стварању батаљона и бригада, иако су вршене припреме и у јужној и централној Србији. Међутим, улагани су свакодневни напори да се постојећи одреди учврсте, да се мобилише што више људства и да се ојача командни кадар одреда. Петнаестог јуна 1943. на територији Окружног комитета КПЈ Зајечара, у присуству члана ПККПЈ Недељка Караичића — Милосава, образован је Први тимочки батаљон од 3 чете са перспективом његовог прерастања у бригаду. Батаљон је приликом формирања имао 110 бораца, од којих су 34 били чланови КПЈ и 52 чланови СКОЈ-а.²⁸

После краћег времена (28. јуна 1973) на планини Букуљи, формиран је Први батаљон НОВЈ у централној Србији, у чији су састав ушли борци Космајског, Ваљевског и Шумадијског партизанског одреда. Овај батаљон је касније био основна снага Прве шумадијске бригаде. Покрајински комитет КПЈ, Главни штаб за Србију и Окружни комитети КПЈ Младеновац и Аранђеловац вршили су опсежне припреме за образовање овог батаљона. У свим плановима који су створени у периоду мај — јун, рачунало се да батаљон треба саставити у Шумадији од бораца Првог шумадијског и Космајског одреда, али да ови одреди и даље опстану, да се погупе новим борцима, да делују на територији дотичних окружних комитета, с тим што батаљон НОВЈ не би био везан ни за једну територију, већ би крстарио по целој централној Србији и вештим маневрима наносио ударе окупаторима, квислинзима и четницима ДМ.²⁹

Стварање батаљона НОВЈ био је значајан војно-политички догађај за ову покрајину. То је значило ново раздобље у даљем развоју ослободилачке борбе у Србији. Стварање покретне војске, који су, у ствари, сачињавали батаљони, требало је да омогући у војничком погледу већу офанзивност војних јединица, а у политичком бржу мобилизацију и подизање народа на оружану борбу.

Стање КПЈ у Србији у првој половини 1943. године

На почетку 1943. године, Комунистичка партија Југославије у Србији почиње постепено да учвршћује своје организације. Губици, које је претрпела крајем 1941. и током 1942, били су знатни, али су ипак надокнађивани пријемом у чланство напредних радника, сељака и интелектуалаца. Посебно је био осетан пријем из редова

²⁷ Zb NOR, I-5, 150-155, извод из писма Покрајинског комитета КПЈ за Србију Србију од 6. маја 1943. политичком комесару Главног штаба НОВ и ПО Србије о формирању ударних батаљона и бригаде у Шумадији.

²⁸ Zb NOR, I-5, 205, извештај ОК КПЈ Зајечар од 23. јуна 1943.

²⁹ АИРПС, ПКС, 333, извештај ОК КПЈ Аранђеловац од 3. јула 1943. Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

Скоја, јер су се скојевци у већини случајева разликовали од чланова КПЈ једино по годинама и политичком искуству, а били су им равни по револуционарном ентузијазму и спремности за борбу. Из редова Скоја и народне омладине репротован је велики број чланова КПЈ у свим фазама ослободилачког рата. Према томе, Ској је био и остао непресушени резервоар Партије.

Партија је током 1943. предузимала низ мера не само да учврсти партијска руководства и организације на терену већ је упоредо с тим радила на јачању и стварању партизанских одреда, на учвршћивању антифашистичких организација: Скоја, УСАОС-а, АФЖ-а, НОО-а и др. и на политичком деловању у масама и на раскринковању свих непријатељских снага у земљи.

Међутим, и ови и многи други задаци решавани су уз многе тешкоће. Пре свега, Покрајински комитет КПЈ за Србију био је некомплетан; налазио се у Београду и није имао довољан увид у рад свих руководства и организација на терену. Самим тим помоћ овог форума организацијама била је недовољна. Везе између ПККПЈ и окружних комитета одржаване су преко специјалних курира, али су чешће биле прекидане, те су се поједини пунктови и канали губили и по неколико месеци. Посебан проблем је био у томе што је веза Покрајинског комитета са Централним комитетом КПЈ била веома слаба те се оскудевало у упутствима за рад од највишег партијског руководства Југославије.

Доласком Светозара Вукмановића Темпа, члана Централног комитета КПЈ и делегата Врховног штаба, крајем децембра 1942. у Београд, где се налазило седиште Покрајинског комитета КПЈ за Србију, а крајем јануара његовим одласком на ослобођену територију јужне Србије, партијска и друге масовне политичке организације и партизански одреди добили су извесну помоћ.³⁰

Док је боравио у Београду, на пролазу за Македонију, Вукмановић је одржао више састанака са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и пренео му упутства Централног комитета КПЈ. У то време Покрајински комитет су сачињавали: Благоје Нешковић — Михаило, секретар, и чланови: Мома Марковић — Вук, Мирко Томић — Сељак и Василије Буха — Јова. После краћег времена Томић је погинуо, а у Покрајински комитет је кооптиран Недељко Караичић — Милисав.³¹

Поред чланова ПК, све до марта 1943. званични инструктори Покрајинског комитета били су: Андрија Хабуш — Црни, који је био задужен да ради на терену Окружног комитета Пожаревца и Аранђеловца, и Милош Минић — Милутин, који је био на терену ОК Ваљево до марта 1943.

О боравку С. Вукмановића у Београду В. Нешковић је известио Централни комитет КПЈ 14. јануара 1943. Уједно га је упознао са стањем у партијској организацији и са војно-политичком ситуацијом у Србији. У једном делу тог писма речено је, између осталог, и следеће: „Сада с другом Темпом прегледамо читав досадашњи рад ПК, проналазимо грешке које сам починио, те мислим да ће ићи боље убудуће, чему ће допринети долазак Ђоре (Мома Марковића —

³⁰ Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече*, Мемоари, Београд 1971, 298-299; Архив за раднички покрет, Београд (у даљем тексту: АРП), ЦК КПЈ бр. 31, писмо Благоја Нешковића Михаила од 14. јануара 1943. — ЦК КПЈ.

³¹ АРП, ЦК КПЈ, бр. 31, цитирано писмо Нешковића од 14. јануара 1943.

М. Б.) и Пере (Петра Стамболића — М. Б.), као и помоћ коју нам у пролазу указује друг Темпо. Лаки полет у Србији брзо ће увећати сразмере, те ће бити и рад овде лакши, а погрешака мање. Али, надамо се да ћете ви брзо до нас, јер вас жељно очекује читав народ.³²

У истом писму Нешковић тражи да неко од чланова Централног комитета што пре дође у Србију и да дуже остане ради пружања помоћи партијској организацији. Поред тога, он предлаже да се у Београду, седишту Покрајинског комитета, инсталира радио-станица преко које би ПККПЈ и Главни штаб за Србију одржавали везе са Централним комитетом, односно са Врховним штабом, а и Темпо би преко Београда обавештавао Централни комитет о приликама у Македонији.

У писму Централног комитета КПЈ Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 16. јануара 1943. наглашава се да је један од најважнијих задатака учвршћења Партије будно чување њених редова од свих покушаја провокатора и туђих елемената да је изнутра разбију. „Прва и главна брига ПК треба да буде: јачање већ постојећих, обнављање и стварање партијских организација тамо где још не постоје. Ужице, Чачак и Краљево треба што пре обновити. У тим окрузима, несумњиво, претрпели смо најосетљивије губитке у кадровима. Али за два месеца рада, на тој бившој слободној територији, оставили смо дубоки корен у народу. У тим окрузима има и данас комуниста и чланова КПЈ, неповезани и неактивираних. Њих треба пронаћи, повезати и отпочети са планским радом уз потребну опрезност и чување кадрова.“³³

Централни комитет КПЈ посебно инсистира да се појача ПККПЈ пријемом нових чланова³⁴ и да се комплетира Главни штаб НОПО за Србију како би ова најодговорнија руководства у Србији могла

³² Исто. — О неопходности успостављања радио везе преко Београда са ЦК КПЈ, писао је и Вукмановић у свом извештају од 22. јануара 1943. Централном комитету КПЈ у коме инсистира да ЦК пошаље једног радиотелеграфисту за Београд, да оправи радио станицу ПК а затим да продужи за Македонију, где би такође инсталирао радио станицу у седишту ПК Македоније односно делегата ЦК КПЈ и Врховног штаба (АРП, ЦК КПЈ, 53).

³³ АРП, ЦК КПЈ, бр. 137, писмо ЦК КПЈ — ПК КПЈ за Србију од 16. јануара 1943.—ЦК КПЈ посебно инсистира да се учврсти београдска партијска организација: »Учвршћењу београдске партијске организације и њеном даљем развоју треба прићи сем осталих организационих и политичких мера и чишћењу свих сумњивих и недовољно проверених чланова. На руководећа места треба узимати партији најоданије и најповреније кадрове. Слажемо се са вашом констатацијом да је београдска месна организација увек била и остала »непресушни извор кадрова«. Утврђујући ту чињеницу ми додајемо — београдска организација била је и мора остати једна од најбољих школа за подизање партијских кадрова.«

³⁴ Благоје Нешковић је у већ цитираном писму од 14. јануара 1943. известио ЦК КПЈ да намерава да попуни ПК КПЈ: »Мислимо да кооптирамо у ПК следеће другове: Перу Стамболићу (био би одговоран за агитацију и пропаганду и веће за Србију), Сремца [Станислав Сремчевић Црни — М. Б.], сад са Сељаком [Мирко Томић Сељак — М. Б.] сређује Месни комитет и Покрајинског техничара друга Шпанаца [Светозар Каначки Шпанац — М. Б.]. Значи ја [Нешковић], Јова [Василије Буха], Пера [Стамболић], Сремац и Шпанац, били би у месту. при чему би ја и Јова свршавали политичке и организационе послове ПК, а остали по свом послу. С тим да одржавамо редовне састанке. Ђора [Мома Марковић — М. Б.], као члан ПК иде у Главни штаб за комесара.« (АРП, ЦК КПЈ бр. 31). Видећемо у наредном тексту да ПК није деловао у планираном саставу ни у једном периоду.

да организују и предузимају акције против непријатеља. Затим, да се појача одговорност у свим руководством и организацијама КПЈ и да се поклати више пажње идеолошко-политичком раду у Партији.³⁵

Најјача партијска организација у првој половини 1943. била је у јужној и централној Србији. Постојали су окружни комитети КПЈ у Пожаревцу, Зајечару, Младеновцу, Нишу, Врању, Лесковцу, Крушевцу, Аранђеловцу, Ваљеву и Чачку и срески и месни комитети као и партијске организације (ћелије), у многим градовима и селима Србије. На територији ових округа деловали су са мање и више успеха и партизански одреди. Активна је била и скојевска и друге антифашистичке организације.

Међутим, у западној Србији после повлачења главнине партизанских снага, партијска и скојевска организација и партизански одреди били су изложени заједничким нападима окупатора, квислинга и четника Драже Михаиловића, тако да окружни комитети КПЈ у Ужицу и Шапцу, упркос многим покушајима, нису се могли поново формирати. Посебно је Покрајински комитет настојао да се преко окружних комитета КПЈ у Чачку и Ваљеву повеже са преосталим члановима КПЈ у Ужицу. Али, пошто се ни у том није успело, 16. јануара 1943. године Покрајински комитет је донео одлуку да се партијска организација на територији округа Ужице припоји Чачку, те је у вези с тим истог дана овом Окружном комитету упућено писмо следеће садржине: „Пошто немамо никаквих веза са Ужицом и не знамо да ли се тамо што ради, то смо одлучили, упркос ваших слабости, да Ужице припојимо вашем Окружном комитету. У том смислу предузмите све мере да се повежете са њима и тамо рад поставите.“³⁶

Већ смо поменули да је читава ужа Србија у првој половини 1943. била обухваћена са 10 окружних партијских организација. На основу прикупљених података снаге КПЈ, распоређене по тадашњим партијским окрузима, изгледале би овако:

Окружни комитет КПЈ Аранђеловац (од априла ОК Крагујевац) деловао је од јануара до августа 1943. у следећем саставу: Душан Петровић — Шане, секретар и чланови: Милован Милосављевић — Мика, Милка Минић — Ана, Радован Грујић, Мирослав Јовановић — Миле и Милић Радовановић, а од јуна и Слободан Крстић — Уча (4 интелектуалца, 2 радника и 1 сељак). Округ је био подељен на 7 срезова: опленички, орашачки, качерски, колубарски, лепенички, крагујевачки и гружански.³⁷

³⁵ Као нап 33. — У овом писму ЦК је обавестио ПК да им је упутио 8 примерака *Proletera* бр. 16: »По важности чланака и проблема који су постављени пред Партију на овој етапи борбе, овај број је од огромног значаја. У њему је изнесена линија ЦК, критика рада, недостатака и слабости партијских организација, како раније, тако и у последње време. Стога је потребно да сав материјал који вам шаљемо, а у првом реду Пролетер темељно прорадите у свим нашим партијским организацијама.«

³⁶ Архив Социјалистичке револуције Србије (у даљем тексту: АС), ОК Чачак, 11, Писмо ПК КПЈ — ОК КПЈ Чачак од 16. јануара 1943.

³⁷ АС, КПЈ, 46, Писмо ПК КПЈ за Србију од јуна 1943. — Централном комитету КПЈ; А л е к с а н д а р В и т о р о в и ћ, *Србија у народно-ослободилачкој борби — Централна Србија*, Београд 1967, 454. — У истом периоду са мањим променама, деловала су среска партијска поверенства у следећим саставима: опленачки срез: Трифун Петровић Макса, Миодраг Вуковић (Миле Сељак) и Обрад Радивојевић Радивоје; орашачки срез:

На територији крагујевачког округа није постојао ОККПЈ од краја 1941, већ је један члан ОККПЈ Аранђеловац (Мирослав Јовановић — Миле) био одговоран за партијско-политички рад лепеначког, крагујевачког и грузанског среза. Рад партијске организације био је веома слаб на овом терену. Нису постојала среска партијска поверљива нити је било организованог рада у градовима и селима. Због свега тога, Покрајински комитет КПЈ за Србију крајем 1942. и почетком 1943. намеравао је да поново формира Окружни комитет КПЈ Крагујевац. Али, због недостатка у кадровима и због велике реакције непријатеља, одустало се од ове намере. С тим у вези је и писмо Покрајинског комитета КПЈ од 8. јануара 1943, у коме пише, између осталог: „Ми смо решили да се вашем округу привремено прикључе та три среза Краг.(ујевачког) округа. То је сада најправичније решење тога проблема. У ваш ОК улази друг Милан (Мирослав Јовановић — М. Б.) и ви ћете од сада радити као један ОК и заједно радити у проширеном округу. Сматрамо да ће ваше досадашње познавање Краг. округа допринети много да се на том терену што пре продре и да ћете се у том правцу сви заложити.“³⁸

Нешто касније (у априлу 1943), Окружни комитет КПЈ Аранђеловац по одлуци ПККПЈ променио је назив у Окружни комитет Крагујевац и у наведених 7 срезова руководио партијско-политичким радом све до ослобођења Србије.

Број чланова КПЈ и кандидата, као и број среских руководстава и њихов социјални састав у појединим срезovima, често се мењао, не само у крагујевачком округу, већ и у осталим комитетима у готово целој Србији. Те осцилације биле су последица више узрока објективне, а чешће и субјективне природе. Пре свега, многи чланови КПЈ су хапшени или гинули у борбама са непријатељом. Било је и таквих који би поклекнули на неком тежем задатку те је њихова активност нагло опадала, па или су сами одустајали од партијско-политичког рада или их је партијска јединица заобилазила и тиме је престајало њихово чланство у КПЈ. Значајан број чланова КПЈ одлазио је у партизанске одреде; неки су услед полицијског терора бежали и мењали место боравка, одлазећи у други срез или округ, на рад у неко предузеће или рудник, тако да ни у једној недељи, а камоли месецу статистика није показивала ни приближно исто стање.

Било је и секташког односа у погледу критерија којим су се руководила поједина руководства и организације КПЈ у погледу пријема кандидата за чланове КПЈ и активних симпатизера НОП-а за кандидате. На терену крагујевачког округа, почетком јануара 1943. било је 47 чланова КПЈ и 22 кандидата, који су били распоредени у 5 партијских организација. Међутим, од овог броја 17 чланова КПЈ су били руководећи кадрови, тј. чланови среских и окружних комитета КПЈ. У вези с тим Покрајински комитет КПЈ упутио је писмо ОККПЈ Аранђеловац у коме је оштро критиковао слаб рад партијске организације, секташки однос у погледу пријема у члан-

Слободан Минић, Душан Радоњић и Мијаило Симовић Дача; качерски срез: Љубивоје Гајић Ђока, Бранислав Гавриловић Ђета, Јовиша Радојевић и «Радек»; колубарски срез: Ракила Котаров Вука, Душан Караклајић Музикант и Слободан Дамјановић Цане; лепеначки срез имао је само среског партијског руководиоца Мирослава Јовановића Мину.

³⁸ АС, ОК Ар, 47, писмо ПК ОК КПЈ Аранђеловац од 8. јануара 1943.

ство КПЈ и недовољан политички рад на терену: „Ваша партијска организација је врло слаба. Слаба, јер је огромна несразмера између нашег политичког утицаја и бројчане снаге Партије; слаба, јер велика партијачка нису чланови јединица већ су расејани по селима ваших срезова; слаба, јер ваше руководство виси у зраку немајући партијске организације; слаба, јер је развој партијске организације врло спор, слаба, јер није руководилац НОБ-е већ скоро само прирепак одреда.“³⁹

После ове критике ПК, окружни комитет и среска партијска руководства предузели су ефикасније организационе и политичке мере на терену, па је број чланова КПЈ за непуних месец дана повећан од 47 на 101, а кандидата од 22 на 57. Тада су у Првом шумадијском одреду била 24 члана КПЈ и 3 кандидата.⁴⁰

Карактеристично је и веома позитивно настојање ОК и среских руководства, не само да се повећа број чланова КПЈ већ и то да се побољша њихова социјална структура јер знатан број примљених били су радници из рудника, жичаре, стакларе, железнички радници, а било је и сељака, занатлија, интелектуалаца, и то претежно ђака средњих школа који су били учлањени у Ској.⁴¹

Следећих месеци (током марта и априла), у Крагујевачком округу број чланова КПЈ и кандидата знатно је смањен, па је током маја и јуна поново повећан. Услови за пријем нису били лоши, али није увек било планског и систематског рада окружних и среских комитета и партијских организација на терену. То се може уочити и из писма Моме Марковића од 15. априла 1943. које је упутио Покрајинском комитету КПЈ за Србију: „По терену је расуто благо од људи. Маса симпатизера заслужује да одмах уђе у Партију, а велики број чланова Партије може да буде, уз малу помоћ, руководиоци. Скоро ретко најбеш на симпатизера који није зрео за Партију. Многа села су листом за нас и спремна су да све дају за борбу, упркос терору.“⁴²

У извештају Покрајинског комитета КПЈ од јуна 1943. који је упућен Централном комитету КПЈ дат је преглед организационог стања за целу партијску организацију Србије. На основу тог прегледа сазнајемо да је тада на територији ОК Крагујевца било: 109 чланова КПЈ и 41 кандидат. Осим тога било је 16 чланова КПЈ у Првом шумадијском партизанском одреду. У самом граду Крагујевцу била су 2 члана КПЈ и 2 кандидата; у опленичком срезу: среско руководство од 3 члана, 13 чланова КПЈ, 4 кандидата, 8 НОО; у орашачком срезу: среско поверенство од 3 члана, 5 партијских јединица, 24 члана КПЈ, 12 кандидата, 11 НОО, 2 одбора у АФЖ-а. У качерском срезу: среско руководство од 4 члана, 6 чланова КПЈ, 3 кандидата, 10 НОО. У колубарском срезу (Лазаревац): среско руководство од 3 члана, 6 јединица, 46 чланова КПЈ, 20 кандидата и

³⁹ АИРПС, ПКС, 238а, писмо ПК КПЈ — ОК КПЈ за Аранђеловац.

⁴⁰ АРП, Србија, II/95, извештај ОК КПЈ Крагујевац од 13. фебруара 1943. — ПК КПЈ.

⁴¹ У писму ПК КПЈ од 20. фебруара 1943. — ОК КПЈ Аранђеловац дата је нова оцена о раду Округног комитета: »Број чланова Партије је задовољавајући, али не треба стати на томе. Али, мерило вредности партијске организације није само број чланова, већ и рад и зато читаву партијску организацију учврстите и проверите на остварењу директива, мобилизацији маса за одред и других свакодневних задатака.« (АИРПС, ПКС, 256)

⁴² АИРПС, ПКС, бр. 2504

14 НОО, у лепеначком срезу: један партијски руководиоцац, 6 чланова КПЈ и 3 НОО. У гужанском срезу постојала је само једна партијска јединица од 6 чланова; крагујевачки срез — само 2 члана КПЈ.⁴³

Партијска организација на територији младеновачког округа била је једна од јачих у централној Србији за све време НОР-а и револуције. Она је током 1943. била масовнија, активнија и организационо чвршћа него, на пример, 1941, а поготову 1942. Због тога су на овом терену имали јака упоришта Космајски одред и Први шумадијски партизански одред, који су са мање или више успеха деловали све до завршетка рата. Неоспорно је да и близина Београда имала позитивно дејство на рад партијске и скојевске организације у овом крају, јер су поједина упутства ПККПЈ и ПК Скоја лакше пренешена до организација на терену, а и лично присуство појединих руководиоцацa народноослободилачког покрета, који су напуштали Београд и одлазили преко Младеновца у поједине одреде, такође је било корисно.

Окружно партијско поверенство (од августа Окружни комитет КПЈ) деловао је у првој половини 1943. у саставу: Јуре Сарић, секретар, и чланови Дража Марковић, Божидарка Дамјановић — Кика и Радомир Миленић — Рус „Пољак“⁴⁴ У мају је дошло до промена у саставу. Дража Марковић је постао секретар, после краћег времена Јуре Сарић је искључен из ОП, а кооптирани су у ново окружно партијско руководство: Мирко Пандуровић, Јерко Михаиловић и Бора Дреновац (социјални састав ОК: 1 радник, 1 сељак и 4 интелектуалца).⁴⁵

Младеновачки округ био је подељен на 8 срезова: врачарски, посавски, космајски, подунавски, грочански, велико-орашачки, јасенички и младеновачки. У току јануара, фебруара, марта, па и касније, окружно поверенство КПЈ предузело је низ мера да се формирају, попуне и организационо учврсте среска руководства КПЈ и Скоја како би се могло интензивније политички деловати на терену. С тим у вези је и писмо Покрајинског комитета КПЈ од 13. фебруара 1943. у коме је, између осталог, речено: „Главни задатак по организационом питању у вашем округу јесте стварање и про-

⁴³ АС, ЦК КПЈ, 46. — Извесно је да су у јуну месецу 1943. на територији ОККПЈ Крагујевац постојале партијске јединице у следећим селима: Гајеви (4), Бања (5), Трешњевица (3), Белосавци (4), Крћевци (4), Тополи (3), Жабарима (2), Даросави (4), Венчанима (4), Рудовцима (4), Пркосави (3), Брајковцу (2), Барошевцу (4), Вреоцу (4), Шопићу (3), Гружи (6) у граду Крагујевцу 2 члана. Било је и села у којима је постојао само 1 члан КПЈ односно кандидат: у Липњу 1 члан, Белановици 1 члан, Драгуљи 1 кандидат, Јеловик 2 члана, Шаторња 1 члан, Десимировцу 1 кандидат, Церовцу 1 кандидат, Аранђеловцу 1 члан (остао после велике провале), Барзиловици и Дудовици по 2 кандидата, Јунковцу 1 члан, Цветовцу 1 кандидат, у Трбушници 1 партијски актив. Сви ови чланови, односно кандидати били су на вези појединих партијских организација или среских руководства и од њих добијали упутства за рад. (АРП, Србија, II/106, Извештај ОК КПЈ Аранђеловац — ПК КПЈ) — Нисмо могли утврдити, да ли је и у којим селима, односно градовима било још партијских јединица. Такве податке нисмо могли добити ни у изворним документима па ни у забележеним сећањима савременика.

⁴⁴ АС, ОКМ, бр. 137, Извештај ОП КПЈ Младеновац од 31. јануара 1943. — ПК КПЈ.

⁴⁵ А. В и т о р о в и ћ, н. д, 454; АИРПС, ПКС, бр. 339. — записник са Међуокружног партијског саветовања од јула 1943.

ширење и издизање среских руководстава. У њих треба увлачити одане, борбене другове с минималном могућности за развијање. При томе оријентисати се на другове илегалце, јер у садашњим приликама, легални људи, због терора непријатеља, мало могу да дају од себе.⁴⁶

Ни за младеповачки округ није могуће приказати тачан број партијског чланства и партијских организација у појединим периодима, јер многа документа нису сачувана а сећања већине савременика су непрецизна и нису довољно поуздана. Ипак, постоје подаци на основу којих се може видети да се бројно стање чланова КПЈ чешће мењало.⁴⁷ У јануару 1943. само на терену подунавског среза (Смедерево) било је 22 члана КПЈ и 15 кандидата. Одмах после тога, у фебруару, дошло је до провале и хапшења која су нанела знатне штете партијској организацији у граду, те је услед тога број чланова КПЈ осетно смањен.⁴⁸ На територији целог младеповачког округа било је средином марта 59 чланова и 36 кандидата, не рачунајући чланове који су се налазили у партизанском одреду.⁴⁹ Међутим, у априлу само на терену младеповачког среза било је 26 чланова КПЈ и 13 кандидата, који су били распоређени у 4 партијске организације.⁵⁰

Током маја и јуна 1943. пријем у чланство КПЈ врши се интензивније. На терену младеповачког округа средином јуна било је око 100 чланова КПЈ и 48 кандидата. Срез младеповачки: среско руко-

⁴⁶ АС, ОКМ, 67, писмо ПК од 13. фебруара 1943. — ОП КПЈ Младеновац. — У јануару 1943. пошто је реорганизовано Среско повереништво КПЈ за подунавски срез и преименовано у СК у саставу: Иван Стефановић Срба, Миливоје Павковић Чика и Мома Стефановић Јанко, рад партијске организације је оживео. У марту месецу 1943. формирано је Среско повереништво за срез јасенички у саставу: Радомир Миленић Рус (Раде Ђора), секретар а чланови: Милорад Симић Жарко и Бане Јелић. На рад у великоорашачки срез упућен је био Јован Јанићијевић Ранко, студент медицине. У априлу месецу Среско повереништво КПЈ за младеповачки срез деловало је у саставу: Петар Бановац, Душан Ђурђевић Џуца и Живота Ивановић Џебак. (А. В и т о р о в и ћ, н. д, 422).

⁴⁷ Крајем јануара постојале су партијске јединице у следећим селима младеповачког округа: У с. Ковачевцу 2 јединице (6 чл.), Границама (3), с. Младеновцу (4), Америћу (3), В. Иванчи (3), Међулужју (3), у насељу Младеновцу (2), у Државној радионици — Смедерево (5), Биновцу (3), Дучина (3), Брестовник (2), — Вероватно да је било парт. јединица и у неким другим селима и предузећима. У следећим селима постојао је по један члан, односно кандидат, који су били на везама јединица или руководства: у Кораћици (1 чл.), Ђурицима (1 кан.), Манићу (1 кан.), Пударци (1 чл.), Врчин (1 кан.), Болеч (1 канд.). (АИРПС, ПКС, 247а). У марту месецу формирана је партијска јединица у с. Поповићу (3). Тада је у М. Пожаревцу било 2 кандидата, (АИРПС, ПКС, бр. 260/б. Извештај ОП Младеновац од 12. марта 1943). У априлу постојале су парт. јединице у Дубони (3), В. Крсни (1 чл. и 1 канд.), Влашкој 1 члан; у Поповцу јединица од 3 члана Лисовићу (2 чл. + 3 канд.), Ђурици 1 кандидат, Стојник 2 кандидата, Парцане 1 канд; Бабе 1 канд, Умка 5 кандидата, Бањевац 3 члана, 1 актив, Барајево 1 кандидат, Глибовац јединица (3), Велико Орашје, јединица (4). (АС, ОКМ, 13).

⁴⁸ А. Виторовић, н. д. 424; Dragoslav Marković Draža, *Sećanje na partijski rad i oružanu borbu na Kosmaju, Četrdeset godina. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta* (у даљем тексту: *Zb sećanja*), V 74-75.

⁴⁹ АИРПС, ПКС, 260/б, извештај ОП Младеновац од 12. марта 1943. — ПК КПЈ за Србију.

⁵⁰ А. Виторовић, н. д, 423.

водство КПЈ — 4 члана, 7 партијских јединица са 27 чланова КПЈ, 6 чланова КПЈ на појединачној вези, 14 кандидата, 9 НОО, 2 одбора АФЖ-а; срез подунавски: среско руководство од 3 члана и једна партијска јединица такође од 3 члана, 8 НОО; срез орашки: среско руководство од 3 члана и 4 члана КПЈ; срез посавски: среско руководство од 3 члана, 1 партијска јединица и 6 НОО; грочански срез: среско руководство од 3 члана, 5 чланова КПЈ, 5 НОО; срез врачарски: 3 члана КПЈ, срез космајски: среско руководство од 3 члана, 3 партијске јединице, 9 чланова КПЈ, 11 кандидата, 6 НОО, 10 одбора АФЖ-а.⁵¹

На основу сачуваног једног броја докумената закључили смо да су већину чланова окружног и среских руководства КПЈ младеновачког округа сачињавали интелектуалци и радници, а мањи број је било сељака по занимању. Већ смо напоменули да су чланови ОККПЈ били — 4 интелектуалца, 1 радник, 1 сељак. У подунавском срезу, у јануару 1943, на пример, среско руководство КПЈ је имало 4 члана од којих су били — 2 радника, 1 интелектуалац и 1 сељак. У истом периоду среско партијско руководство космајског среза сачињавала су 2 радника и 1 интелектуалац, а у среском поверенству у Младеновцу била су 3 члана, од којих је један био радник (секретар), 1 сељак и 1 интелектуалац.⁵²

Анализирајући на основу докумената социјално припадништво чланова КПЈ у градовима и селима, дошли смо до закључка да је састав партијског чланства био хетероген. У три партијске јединице младеновачког среза у јануару 1943. било је 16 чланова од којих су 9 били сељаци, 6 радници и 1 интелектуалац. У селу Америћу партијска организација имала је тада 3 члана (2 сељака и 1 интелектуалац). У граду Смедереву крајем јануара 1943. партијска јединица је имала 5 чланова и 7 кандидата и сви су били радници.⁵³

Када је реч о партијским јединицама у селима младеновачког округа извесно је (што је сасвим и нормално) да су већину чланова КПЈ сачињавали сељаци. Било је и радника, али нагло опада број интелектуалаца у односу на његово учешће у руководством СКЈ. Међутим, у градовима, односно предузетним партијским организацијама, већину чланова КПЈ сачињавали су претежно радници, било из једног или већег броја предузећа.

Партијска организација у пожаревачком округу била је једна од јачих у Србији на почетку 1943. године. Окружни комитет КПЈ деловао је у првој половини 1943. у следећем саставу: Божидар Ди-

⁵¹ АС, ЦК КПЈ, 46, писмо ПК КПЈ — ЦК КПЈ од јуна 1943. — Среска партијска руководства на територији младеновачког округа имала су почетком јуна следећи састав: младеновачки срез: Љубомир Чукић Космајац, Божидар Дамњановић Божа, Душан Ђурђевић Џуца, Живота Ивановић Џебек; подунавски: Мома Стефановић, Павле Лукић, Милоје Павковић; јасенички: Милорад Симић Жарко и Олга Милошевић Мина; орашачки: Јован Јанићијевић Ранко, Петар Јока Бановац; грочански: Светомир Константиновић Станко и Живановић (А. В и т о р о в и ћ, 454); космајски срез: Љубомир Ивковић Шуца, Љуба Живановић Брка, Витомир Илић Шилтар, Милорад Ивковић, Ратко Јефтић и Гроздана (АИРПС, Мг ОКМ, К-1—1—6); срез посавски: Милован Љубинковић Попић (до половине 1943). После његове погибје за секретара долази Миодраг Вуковић (Миле Сељак) и чланови: Миленија Ивановић, Дуја Дамјановић и Милорад Мика Ђурић (АИРПС, Мг ОКМ, К-1—1—6).

⁵² АИРПС, ПКС, 247/а и АС, ОКМ, 43, извештај ОК КПЈ Младеновца од 19 и 31. јануара 1943.

⁵³ Исто.

митријевић Зазица, секретар (студент), и чланови: Вера Милетић Мира (студент), Јован Шербановић Шеле (студент), Богољуб Стојановић Тина (студент) и Бранко Стојановић Јанко (сељак). Округ је био подељен на 7 срезова: пожаревачки, млавски, рамски, звишки, жагубачки, поречки, ресавски, деспотовачки.⁵⁴

У првој половини фебруара на територији којом је руководио ОК Пожаревац било је 17 партијских организација и у њима 117 чланова КПЈ и 27 кандидата. Сем тога, у Пожаревачком партизанском одреду тада је било 15 чланова КПЈ.⁵⁵

У фебруару је у граду Пожаревцу постојао Месни комитет КПЈ од 3 члана, 4 партијске јединице, 4 члана КПЈ и 3 кандидата на појединачним везама и један НОО; у Костолцу: 27 чланова КПЈ, 3 кандидата, 8 НОО; Велико Градиште: 5 партијских јединица, 14 чланова, 3 кандидата и 7 НОО; Мало Црниће: 3 партијске јединице, 4 члана КПЈ, 5 кандидата на вези и 5 НОО; Жабари: 7 чланова КПЈ, 9 НОО; Петровац на Млави: 1 члан, 7 кандидата и 3 НОО; Жагу-бица (Горњак) — 1 члан; Кучево: 4 партијске јединице, 8 чланова КПЈ и 6 кандидата на појединачним везама; територија Свилајнца: 5 чланова КПЈ.⁵⁶

Међутим, од половине фебруара па све до јула 1943, партијска организација и НОП уопште у пожаревачком округу преживљавали су озбиљну кризу. Непријатељ је настојао свим средствима да уништи ослободилачки покрет, који се интензивно развијао у овом делу Србије крајем 1942. и почетком 1943. године. Непријатељска акција најпре је била усмерена на Пожаревачки партизански одред. Одвијала се у три етапе. У првој, током фебруара, учествују Немци, љотићевци и белогардејци; у другој, која обухвата читав март и прве

⁵⁴ АИРПС, ПКС, 246, извештај ОК КПЈ Пожаревац од 28. јануара 1943. — ПК КПЈ.; АС, ЦК КПЈ, бр. 46, извештај ПК од јуна 1943. — У извештају од јануара ОК Пожаревац наводи и проблеме о којима су расправљали на последњем састанку Комитета: Реферати - а) о Партији (реферат у Шербановића); б) о НОО и организацији нове народне власти (реферат Б. Димитријевић); в) о Скоју (реферат Вере Милетић); г) о војно-политичкој ситуацији (реферат Богољуба Стојановића) итд.

⁵⁵ АИРПС, ПКС, 253, извештај ОК КПЈ Пожаревац од 13. фебруара 1943. — ПК КПЈ.; АС, ЦК КПЈ, 46, цит. извештај ПК КПЈ од јуна 1943; А. В и т о р о в и ћ, н. д, 441.

⁵⁶ АС, ЦК КПЈ, 46, цит. извештај ПК од јуна 1943. — Нисмо могли утврдити састав средњих руководстава нити имена села, рејона, односно предузећа у којима су деловале партијске организације у првој половини 1943. Извесно је, међутим, да је после саветовања на Букуљу у јулу месецу формиран нови МК КПЈ за Пожаревац у саставу: Милан Којић, секретар и чланови: Љубомир Степић и Миодраг Петровић Витез. Тада је постојало и Среско руководство КПЈ Пожаревца: Будимир Стојадиновић, Бранка Стојићевић и Драгица Стојановић. Партијски рад је обновљен, (после великих губитака које је организација претрпела у пролеће и лето 1943) у Малом Црнићу, Великом Селу, Трњану, Батуши, Набрђу, Смољинцу и још неким другим селима. У Петровцу на Млави формирана је такође партијска јединица, затим у селима: Мелници, Кладуреву, Рановцу. После краћег времена формирано је и Среско партијско руководство за млавски срез: Вера Вребалсв, Александар Трајковић и Влада Пешић. Највише је била настрадала партијска организација Кучева у провалама у пролеће и лето 1943. Због тога је као помоћ на овај терен послат Ратко Чупић из Костолца, а затим се пребацио на терен Мајданпека. По истом задатку Веља Божић и Милан Лазаревић пошли су на терен Голубачког среза. Радом на обнављању партијске организације у звишком срезу руководили су Никола Сикимић Максим и Влајко Редић. Они су тада обновили партијски рад у Турији, Раковој Бари и Мишљановцу, где су створене јаке

дане априла, учествују љотићевци и недихевци; и трећа етапа, уместо недихеваца и љотићеваца, замењена је акцијом четника Драже Михаиловића, која је са извесним прекидима трајала до лета 1943.⁵⁷

Услед сталних борби Пожаревачки партизански одред је опао на око једну трећину. Погинуло је 36 партизана и преко 30 најактивнијих чланова КПЈ и симпатизера НОП-а. Губитак је био нарочито осетан у руководећим кадровима. Погинула су 2 члана штаба Пожаревачког партизанског одреда, 6 командира чета, 6 политичких комесара, 3 инструктора Окружног комитета КПЈ, секретар Окружног комитета Скоја и 6 чланова среских руководства КПЈ.⁵⁸ „На територији пожаревачког Окружног комитета КПЈ играју непријатељске потере од 10. фебруара непрекидно и систематски још и данас трају, тако да већ знамо да је 50% чланова КП настрадало“,⁵⁹ писао је ПККПЈ за Србију у свом извештају од јуна 1943. године.

Небројени су примери храброг држања чланова КПЈ, чланова Скоја и симпатизера НОП-а у периоду трајања сурових репресалија окупатора и квислинга на терену пожаревачког округа. Партизански курир Загорка Ивановић Гора, на пример, после вишедневног мучења стрељана је а да није одала ни једну везу. Члана Среског поверљивости КПЈ из Набрђа, Александра Ивановића Бабунског, љотићевци су мучили на бруталан начин, тражећи да ода организације и пунктове. Међутим, иако су му слобили обе руке, пекали га усијаним гвозђем, тукли до бесвести, овај храбри борац, ипак није ништа признао.⁶⁰

Било је и низ других примера о јуначком држању чланова КПЈ пред класним непријатељом. Дража Марковић Рођа, комесар Стишке партизанске чете, рањен је у једној борби против недихеваца 16. априла 1943, а потом је заробљен. Пошто недихевцима ништа није хтео да призна после вишедневног мучења, пребачен је у Гестапо. Немци су према њему применили варварске методе: прво су му ампутирали руку, затим извадили око, али о припадницима НОП-а нису добили ни један једини податак. Стрељан је на Чачалици 8. јуна 1943.⁶¹

О узроцима који су довели до страдања знатног броја чланова КПЈ и других симпатизера НОП-а писао је у сво мизвештају Окружни комитет КПЈ Пожаревац, између осталог, и следеће: „Ми смо ову њихову офанзиву очекивали и за њу се доста добро припреми-

партијске организације. Под руководством Момчила Чупића Јасног формиране су 4 јединице у самом насељу Костолац, а знатно учвршћене у селима: Петка, Кленовик, Брежане и Дубровица. (А. В и т о р о в и ћ, н. д, 536, 537)

⁵⁷ АИРПС, ОКМ, 111, писмо ОК КПЈ Пожаревац од 13. априла 1943. — ОК КПЈ Младеновац; В. Г л и ш и ћ, н. д, 158-171.

⁵⁸ А. В и т о р о в и ћ, н. д, 451, 452.

⁵⁹ АС, ЦК КПЈ, 46. цит. извештај ОК КПЈ од јуна 1943. — Офанзива Немаца, љотићеваца и недихеваца убрзана је после погибије пуковника Хенсела, команданта 734 пука 704 пешадијске дивизије 15. фебруара, кога су ликвидирали борци Пожаревачког партизанског одреда. Већ сутрадан, 16. фебруара непријатељ је отпочео са палевином села и одвођењем грађана на принудни рад у Немачку (Zb NOR, I-5, 434).

⁶⁰ А. В и т о р о в и ћ, н. д, 446, 451.

⁶¹ Исто, 449. — Када је видео да ће бити стрељан Рођа је резигнирано добадио гестаповцима: »Знао сам да сте варвари, али да велика немачка култура ничег човечанског вама не оставља, то видим тек сада. Унаказили сте ме, убићете ме, знам, али вам ништа нећу рећи.« А. В и т о р о в и ћ, н. д, 449.

ли, али и поред тога велики део наших кадрова је настрадао. Највећи део наших људи настрадао је услед наседања непријатељској тактици. Добивену диретиву да се склоне, и поред најоштријег постављања, они су прекршили, тиме што су се склонили само дан-два, па кад су видели да непријатељ ништа не предузима [...] они су се појавили. Непријатељ је то искористио и похватао их.⁶²

После повлачења главнине партизанских снага из западне Србије па све до ослобођења, партијска организација на територији чачанског округа била је нешто јача него, на пример, у суседним окрузима: Ваљеву, Краљеву, а поготову Шапцу и Ужицу, где организационог партијског рада и није било током 1942. и 1943. године. Међутим, и на терену чачанског округа долазило је до чешћих осцилација у бројном стању и организационој снази партијске организације, јер су снаге непријатеља у овом делу Србије биле веома јаке и с времена на време наносиле озбиљне ударце партијској и скојевској организацији, партизанском одреду и НОП-у уопште.

Али један од најтежих губитака био је крајем фебруара 1943, када је настрадао готово цео Окружни комитет КПЈ Чачка. После вишедневних потера припадника Српске државне страже, 27. фебруара откривено је склониште ОККПЈ у селу Вапи, када се ухапшена 4 члана Окружног комитета: Радослав Минић Раде, секретар (радник), и чланови: Милорад Станишић Миле (студент), Момчило Вилимановић (студент) и Миодраг Савић Миџија (радник). Једини преживели члан ОК била је Милица Вучетић Трепуша (учитељица). Ухапшене су најпре спровели у Специјалну полицију у Београд, а убрзо затим у логор на Бањицу, где су стрељани.⁶³

Приликом хапшења чланова ОК, непријатељу је пао у руке и драгоцен пропагандни материјал: низ прогласа, из којих се видело бројно стање одреда, наоружање, пунктови, везе са суседним Окружним континентима и ПККПЈ, тако да су Немци и квислинзи отпочели са систематским чишћењем терена, те су похапшени многи чланови КПЈ, чланови Скоја и други припадници ослободилачког покрета.⁶⁴

После ових догађаја, који су имали далекосежне последице за партијску организацију округа, ОККПЈ Чачак практично је престао са радом, а одред је био десеткован и налазио се у веома тешкој ситуацији. Да би се средиле прилике у партијској организацији, средином марта 1943. Покрајински комитет КПЈ за Србију шаље на терен Окружног комитета КПЈ Чачак, Милоша Минића, који је тада био инструктор ПККПЈ на територији ОККПЈ Ваљево, са задатком да формира нови Окружни комитет и да организује рад на терену. После извесног времена (почетком маја) Милош Минић (правник) је изабран за секретара Окружног комитета, а за чланове: Радован Јовановић Васо (радник) и Радисав Недељковић Рајко (земљорадник). Крајем 1943. ОККПЈ Чачак је попуњен новим члановима: Миодраг Јовановић Кочанин и Милосав Ђурић Павле, који је био уједно и секретар Окружног комитета Скоја.⁶⁵

⁶² АИРС, ОКМ, 111, писмо ОК КПЈ Пожаревац — ОК КПЈ Младеновац о губицима које су претрпели услед непријатељске реакције.

⁶³ АС, ЦК КПЈ, 46, извештај ПК КПЈ за Србију од јуна 1943. — ЦК КПЈ; АС, ОКЧ, 14, извештај ОК Чачак од 10. II/43. — ПК КПЈ; сећања Радисава Недељковића Рајка, члана ОК КПЈ Чачак, која сам забележио 14. фебруара 1972. године.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ АС, ЦК КПЈ, 46, цит. извештај ПК КПЈ од јуна 1943; цитирано сећање Р. Недељковића.

Ради лакшег руковања организацијама на терену, чачански округ, као и други у Србији, био је подељен на срезове: таковски, љубићки, трновски и драгачевски, где су организацијама на терену руководили средњи комитети КПЈ, с тим што се преко ових руководстава настојало да се продере и организује партијски рад у срезovima ужичког округа: пожешком, моравичком и ариљском срезу.⁶⁶

На основу извештаја Окружног комитета КПЈ Чачак од 10. фебруара 1943. може се видети да је 6. фебруара 1943. на његовој територији било 89 чланова КПЈ и 20 кандидата, који су били обучавани радом у 23 партијске јединице. Од овог броја били су: 23 радници, 49 земљорадници и 17 интелектуалци.⁶⁷

У самом граду Чачку постојао је у поменутом периоду Месни комитет КПЈ од 3 члана; 3 рејонске партијске јединице, 9 чланова и 4 кандидата. У трнавском срезу: средње руководство од 4 члана, 4 партијске јединице, 16 чланова, 10 кандидата; у Љубићком срезу: средње руководство од 5 чланова, 9 партијских јединица, 27 чланова и 6 кандидата; у драгачевском срезу: 2 партијске јединице, 8 чланова КПЈ; у таковском срезу средње руководство од 3 члана, 4 партијске јединице, 14 чланова КПЈ.⁶⁸

Из наведених података може се видети да су партијске јединице у највећем броју створене по селима и да је социјално порекло више од 50% партијског чланства било сељачко, што је сасвим и разумљиво. То су диктирале многе објективне околности, али у првом реду тешки услови илегалног рада по градовима, где су биле стационарне главне снаге окупаторске и квислиншке војске, те је село за илегални рад било знатно приступачније. Лакше се могло контактирати са људима, поготову у забаченим планинским селима. Одржавање састанака било је мање учљиво у село него, на пример, у граду. Партијско-политички радници који су организовали рад на терену, такође су се безбедније кретали по селима; у случају опасности лакше се могло саградити склониште за људе и за партијску технику, у којој су средња партијска руководства умножавала илегални пропагандни материјал.⁶⁹

После губитака у партијској и скојевској организацији, као и у партизанском одреду, нови Окружни комитет сукобљавао се са ни-

⁶⁶ АС, ЦК КПЈ, цит. извештај ПК КПЈ од јуна 1943; цит. сећање Р. Недељковића од 14. фебруара 1972; Живан Димитријевић, Западна Србија у НОБ, рукопис, стр. 343.

⁶⁷ АИРПС, PKS, 250, извештај ОК КПЈ Чачак од 10. фебруара 1943. — ПК КПЈ за Србију.

⁶⁸ Исто; цит. извештај ПК од јуна 1943. — ЦК КПЈ. — Почетком фебруара на територији ОК Чачка постојале су партијске јединице: у граду Чачку 3 са 9 чланова: у селима трнавског среза: Кулиновци — Лозница (4 чл. + 3 канд.); Атеница — Трнава (5 чл. + 4 канд.); Вилуша — Бањица (3 чл.); Заблаће — Балуга (4 чл. и 3 канд.). У љубићком срезу: Катра (4 чл.), Бреслица (1 чл.); Мрчајевци (6 чл.), Горевница (2 чл.), Мојсиње (3 чл.), Станчићи (3 чл.), Доња Трпача (5 чл.), Остра — Вујетинци (2 чл.), Прељина (3 чл.); Драгачевски срез Гуча (4 чл.), Дубац (2), Дучаловић (1), Пилаговићи (1); у таковском срезу: Прањани (3 чл.), Леушићи (4 чл.), Коштуњићи (3 чл.), Бершићи (1 чл.), Луњевица (1 чл.), Бело Поље (2 чл.), Срезјејевци (партијски актив). Да ли је у другим селима било чланова КПЈ, односно партијских јединица, нисмо могли утврдити.

⁶⁹ Нисмо могли утврдити састав свих средњих партијских руководства КПЈ. Међутим, извесно је да је почетком фебруара 1943. СК КПЈ за таковски срез имао следећи састав: Радислав Недељковић, Костадин Лукић и Тихомир Чутовић. (АС, ОКЧ, бр. 14).

зом тешкоћа. Најтеже је било обновити и учврстити партијске организације. Уз доста напора поново је почетком маја обновљен Чачански партизански одред. Услед сталних потера он није могао опстати на територији округа те је пребачен у Шумадију. После хапшења ОККПЈ и расформирања одреда, терор је био страховит, јер су окупатори и квислинци хапсили и одводили све оне које су сматрали за симпатизере НОП-а. Само у Чачку ухапшена је тада 35 чланова КПЈ, чланова Скоја и симпатизера НОП-а.⁷⁰

У вези са обнављањем партијског рада на терену, ПККПЈ за Србију упутио је 8. априла Милошу Минићу писмо у коме се између осталог, каже: „Територија ОК Чачак има извесних особина које нису изражене у тој мери на територији Ваљева. Диференцијација снага је много израженија, непријатељски елементи много опаснији. Зато не смеш учинити погрешку коју су чинили другови Раде Станишић и други; не смеш се одвојит иод наших оружаних снага и одреда, већ се мораш кретати и радити само уз њихову оружану заштиту [...] На тај начин би требало да испиташ терен, да се повежеш са партијском организацијом, да дођеш до људи, да створиш упоришта са којих би даље радио.“⁷¹

Напорима новог Окружног комитета обновљен је не само партизански одред већ и многе партијске организације на терену. Тада су формиран и срески комитети КПЈ за срез таковски и трнавски и Среско поверенство за срез љубички. Али, непријатељ је стално вршио нова хапшења и интернирања, тако да је било веома тешко одржати постојеће стање организационог партијског рада на терену.⁷² Довољно је навести податак да је у јуну 1943. било на терену чачанског округа свега 20 чланова КПЈ, не рачунајући оне који су се налазили у одреду, и 2 среска партијска руководства.⁷³ Од јесени 1943. до пролећа 1944. погинула су 2 члана Окружног и 10 чланова Среског комитета и преко 30 чланова КПЈ и кандидата.⁷⁴

Партијска организација на територији ваљевског округа није могла да се опорави током целе 1943. године од тешких удараца које јој је задала октобарска провала 1942. године. Тада је, у релативно кратком периоду, настрадао највећи део партијског кадра. Од 53 члана КПЈ и 10 партијских организација, колико их је било у тренутку хапшења на територији којом је руководио Окружни комитет КПЈ Ваљево, остало је свега 20 чланова (рачунајући и чланове ОККПЈ) и свега две партијске организације (у Коцељеву и Белиновићу).⁷⁵

Нови Окружни комитет формиран је почетком 1943. у саставу: Милица Павловић Дара, Миле Милатовић Подгорац, Сретен Читаковић Демид, а од априла и Андрија Хабуш (2 радника и 3 инте-

⁷⁰ Ж. Димитријевић, н. р. 161.

⁷¹ АС, ОКЧ, 16, писмо ПК КПЈ за Србију од 8. априла 1943. Милошу Минићу. — ПК у истом писму посебно инсистира да се обнови одред на овом терену: »Али зато је потребно поред свих других не мање важнијих разлога да све снаге са тог терена повучете у одред, јер смо обавештени да на таковској територији већ постоји група партизама, да га појачате и оспособите да овлада тереном.«

⁷² Нови СК КПЈ за таковски срез сачињавали су: Драган Николић, секретар и чланови Љубисав Лазаревић Дева, Костадин Лукић и Миодраг Радовановић Корчагин. СК КПЈ за срез Трнавски: Мирољуб Нешковић Жаца, секретар и чланови Мица Вучетић Трепуша, Влада Јањић и Радоје Радојевић. Среско повереништво за срез Љубићки једно време је деловао у саставу: Миша Бркић и Радован Јовановић (Ж. Димитријевић, н. р. 166).

лектуалца). У овом саставу Окружни комитет је деловао до 1. септембра 1943, када је одлуком Покрајинског комитета КПЈ за секретара постављен Милован Милосављевић Мика, до тада члан ОККПЈ Крагујевац.⁷⁶

У току рата ваљевски округ је био подељен на следеће срезове: посаво-тамнавски, колубарски, ваљевски, рађевски, подгорски, азбуковачки и рачански. На основу упутства Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Окружни комитет КПЈ Ваљево имао је задатак да руководи партијско-политичким радом, не само на „свом“ терену већ и да продире у суседне срезове мачванског односно шабачког округа и да тамо ствара нове пунктове и организације.⁷⁷ Међутим, обнављање партијске организације ишло је веома споро и без запажених резултата. Због тога је Покрајински комитет у писму од 29. јануара инсистирао да се Окружни комитет енергичније заложити на стварању нових упоришта и организација, као и на стварању предуслова за обнављање Ваљевског партизанског одреда: „Пред вама се постављају два најосновнија задатка: Стварање парт. организације и стварање одреда. Тим задацима морате одмах приступити и за најскорије време ми очекујемо решење оба: одреда и партијске организације.“⁷⁸

Да би се ојачао рад на терену, ПККПЈ за Србију организовао је 27. марта 1943. у селу Пољанцима у Шумадији саветовање са члановима ОККПЈ Ваљево, на коме је присуствовао и Мома Марковић. После извештаја и дискусије донети су закључци за будући рад. Посебно је наглашено да треба престати са секташтвом и приступити масовном политичком раду, широкој кандидацији проверених људи и смело их примати у Партију, оспособљавати и теоријски уздизати чланове КПЈ, посебно руководеће кадрове; појачати ак-

⁷⁶ АИРПС, ПКС, 339, записник са међуокружног саветовања КПЈ на Букуљи од 15. јула 1943.

⁷⁴ Р. Недељковић, сећања из НОБ-е у чачанском округу. Зб сећања, књ. 5, стр. 311.

⁷⁵ Ж. Димитријевић, н. р, 123; сећања Сретена Читаковића, члана ОК која сам лично забележио дана 11. фебруара 1972. у просторијама Института.

⁷⁶ АС, ОКВ, бр. 57, писмо ПК КПЈ за Србију — ОК Ваљево од 29. јануара 1943; АС, ОКВ, 68, извештај од 6. априла 1943; АИРПС, ПКС, 339, Записник са Међуокружног саветовања од 15. јула 1943.

⁷⁷ АС, ЦК КПЈ, 46, цит. писмо ПК КПЈ од јуна 1943. — ПК КПЈ за Србију је у писму ОК КПЈ Ваљево у коме је речено између осталог и о неопходности продирања на терен Шапца и Ужица: »Да ли имате или можете успоставити везу са Шапцом или околином. Наглашавамо вам да се ону страну Дрине, северно од Лознице крећу се стално наше јединице и да би било врло важно повезати се са њима[. . .] Ваш је задатак да стално настојите да се вежете са Ужицом преко Вајине Баште и Косјерића и да се учврстите у Вајиној Башти.« (АС, ОКВ, 75)

⁷⁸ АС, ОКВ, 57, писмо ПК — ОК Ваљево од 29. јануара 1943. — У ОК КПЈ Ваљево као и у другим у Србији постојала је подела рада међу члановима. На пример, један члан ОК (Миле Милатовић), после обнове Ваљевског партизанског одреда у априлу 1943. био је заменик политикома и руководио радом партијске организације у одреду; један члан ОК (Сретен Читаковић) поред свакодневних задатака био је и курир ОК. Остали чланови имали су задужења по појединим срезovima. »Чланови ОК после сваког састанка — писао је ОК у извештају од 24. јуна — одлазе у разне срезове са одређеним задацима и тамо се задржавају од идућег састанка ОК. Веза са секретаром обезбеђује се преко курира, али те везе нису увек најбоље функционисале.« (АИРПС, ПКС, 326)

тивност на мобилизацији симпатизера НОП-а ради образовања новог партизанског одреда; повећати конспирацију, будност и чување кадрова. Као императивни и најважнији задаци окружног партијског руководства били су: обезбеђење склоништа и станова за чланове Окружног комитета како не би пали у руке непријатељу; оспособљавање партијске технике и учвршћење курирске везе са Покрајинским комитетом и суседним комитетима и одредима; вршити пријем нових чланова КПЈ и кандидата.⁷⁹

Окружни комитет је упознао илегалне партијске раднике овог састанка са закључцима и приступио остварењу задатака постављених на саветовању. Иако резултати нису били запажени, осећало се извесно оживљавање рада на терену. Формирана су у неким срезовима Среска партијска руководства; био је обновљен и Ваљевски партизански одред, али су његов састав углавном сачињавали борци из Првог шумадијског партизанског одреда. Пошто ни овај одред није могао да опстане на терену услед сталних губитака Немаца, квислинга и четника, пребачен је, као и Чачански, на терен Шумадије.⁸⁰

Међутим, било је тешкоћа са обнављањем и стварањем нових партијских јединица. На овом значајном задатку током целе 1943. године резултати су били веома скромни. До марта 1943. највише се постигло у колубарском срезу, у коме су, осим среског руководства, биле и 3 партијске јединице са укупно 14 чланова КПЈ; у истом периоду у рађевском срезу била је једна партијска јединица са 8 чланова. Касније су створане партијске јединице и у неким другим срезovima, и то претежно у селима.⁸¹

Покрајински комитет КПЈ за Србију је у више наврата критиковао рад ОККПЈ Ваљево да се не залаже довољно у погледу пријема кандидата у чланство КПЈ и да се секташки односи према многим опробаним борцима. У писму Покрајинског комитета од 9.

⁷⁹ АИРПС, ПКС, 270, извештај Моме Марковића — ПК КПЈ за Србију од 6. априла 1943.

⁸⁰ Ж. Димитријевић, н. р, 127. — У срезу колубарском деловало је среско поверенство до почетка марта 1943. Тада су четници ДМ ухватили и заклали члана среског поверенства Љубинку Марић. Други члан СП, Каја Јаловић избегла је хапшење, повучена у илегалност и упућена на партијски рад у срез рађевски. Средином априла формирано је среско партијско поверенство за рађевски срез од 5 чланова: Мика Вујковац Ујак, Ђата, Милорад Јовић, Перо Поповић и Војислав Вођанин (Ж. Димитријевић, н. р. 127-130).

⁸¹ АС, ЦК КПЈ, 46, извештај ПК од јуна 1943. — Почетком 1943. у селу Белановцу (срез Ваљево), постојала је партијска јединица од 4 члана; у селу Лешеви (4). Почетком априла стање партијске организације на терену било је следеће: град Ваљево и кандидат, село Горњи Балиновић (1 чл.), Коцељево (1 чл.), Суботица (1 чл. и 1 кд), Санковић (партијска јединица од 3 члана), Мионица (3), Рајковић (2), Веселиновац, Ратковац, М. Црква, (јединица — 3 чл.), Цветановић (1 чл.), Велишевац (1 канд.), Бабајић (1 чл.); у јуну месецу у граду Ваљево јединица од 3 члана (АИРПС, ПКС, бр. 68, Извештај ОК Ваљево; цит. извештај ПК од јуна 1943; Ж. Димитријевић, н. р, 132). Било је многих организационих збрка у погледу постављања рада на терену. На пример у селу Новици (тамнавски срез), била је формирана партијска јединица од 2 члана (1 у Новици а 1 из Суботице). Ова јединица уједно је представљала партијско поверенство за савско-тамнавски срез. Иначе социјално порекло чланова било је приближно исто као и у другим окружњима. На селу, претежно сељаци; у руководствама: комбинација радника, сељака и интелектуалаца. Почетком априла среско партијско руководство, на пример имало је 2 радника и 1 сељак итд.

јуна 1943. о томе је, између осталог, речено: „Проверите све људе, разговарајте са њима, где има услова стварајте партијске јединице. Активисти, храбри и одани нашој Партији, поштени и готови на борбу не треба дуго да остану као кандидати [...] Поједине партијце у селима не треба прикрити за неку партијску јединицу у другом селу или од људи из разних села стварати јединице које не могу да живе, које немају целовито подручје делатности. Те појединце, партијце, не оставите да висе, већ им поставити да створе активе, одборе и да њихова делатност има организациони и руководећи карактер у тим активима. Рад по секторима нека падне на актив тамо где нема јединице, а не да партијац у своје руке концентрише сав рад по свим секторима. Активе стварати у селима где нема ниједног партијца. Из актива треба да израсте јединица.“⁸²

Партијска организација у зајечарском округу у првој половини 1943. настојала је да обнови и учврсти партијске ћелије и упоришта после знатних губитака које је претрпела током 1942. године.

Окружни комитет КПЈ деловао је од јануара до октобра 1943. у саставу: Миодраг Станимировић Мија (радник), секретар, и чланови: Наташа Јоцић Љуба (студент) и Живан Васиљевић Марко (студент). Комитет је руководио партијско-политичким радом у следећим срезovima: књажевачком, тимочком, зајечарском, салашком јабуковачком, кладовском и бољевачком.⁸³ После укидања Покрајинског партијског поверенства 31. јануара 1943. чије је седиште било у Нишу, за рад Зајечарског и Нишког окружног комитета КПЈ био је задужен Недељко Караичић Милисав, члан ПККПЈ. Оцењујући позитивно могућности за шири развој народноослободилачке борбе у овом делу Србије, Покрајински комитет је маја 1943. послао Караичића као свог делегата у овај крај са задатком да се предузму организационе и политичке мере и изврше максимални напори ради мобилизације свих антифашистичких снага за даљи развој НОП-а у овом делу Србије.⁸⁴

Док је боравио на терену Окружног комитета Зајечара, Караичић је одржао више састанака, конференција и саветовања са војно политичким руководиоцима и члановима КПЈ на терену. Међутим, посебно истичемо Окружну партијску конференцију, која је почела 31. маја и трајала до 6. јуна 1943. На њој је учествовало око 30 чланова КПЈ. Од 11. до 17. јуна одржана је, затим, изнад Кривог Вира конференција свих чланова КПЈ из Зајечарског партизанског одреда. Учествовала су 44 члана, од којих је било 13 из Јастребачке чете, која је тада привремено боравила на терену овог округа.⁸⁵

На овим конференцијама поднесено је више реферата са различитим темама на пример: Војно-политичка ситуација у Тимочној крајини; Улога и задаци чланова КПЈ у НОР и револуцији; Организационо стање Партије на територији округа; Улога и задаци народноослободилачких организација: НОО, Скоја, УСАОС-а,

⁸² АС, ОКВ, бр. 75 писмо ПК — ОК Ваљево од 9. јуна 1943.

⁸³ АС, ЦК КПЈ, 46, цит. писмо ПК КПЈ за Србију од јуна 1943. године.

⁸⁴ АИРПС, ПКС, 307, извештај ОК КПЈ Зајечар — ПК КПЈ за Србију од 23. маја 1943.

⁸⁵ АИРПС, ПКС, 332, извештај Недељка Караичића од 2. јула 1943. — Покрајинском комитету КПЈ; Слободан Босиљчић, *Србија у народноослободилачкој борби, Источна Србија*, Београд 1963, 89-90; *Ž i v a n V a s i l j e v i ć, Partijske konferencije u Timoškoj krajini 1943*, Zb. sećanja, књ. 6, стр. 399-402.

АФЖ-а; Задачи партизанских одреда у новонасталој ситуацији итд. Дискутовало се и о формама борбе против четника Д. Михаиловића.⁸⁶ Тада су образована два средња комитета КПЈ који су привремено руководили партијском организацијом у 7 срезова. Први средњи комитет имао је једно партијско поверенство за тимочко-заглавски срез (Књажевац — Андријевац). Други средњи комитет имао је два поверенства: Борско поверенство за рад у Бору и околним селима и за срез салашки; друго поверенство било је формирано за неготински срез са задатком да ствара нова упоришта на северном делу округа.⁸⁷

Нису сачувани подаци колико је било чланова КПЈ, кандидата и партијских јединица на територији зајечарског округа првих месеци 1943. године. Извесно је, међутим, да је крајем децембра 1942. било око 40 чланова КПЈ,⁸⁸ у мају 1943. 61 члан КПЈ,⁸⁹ а почетком октобра већ су била 92 члана КП, 20 кандидата и 30 „преткандидата“. Социјални састав партијске организације био је тада следећи: 28 радника КПЈ или 30,4%; сељака 23 или 25% и интелектуалаца 41 или 44,6%.⁹⁰

Из ових података може се видети да су интелектуалци представљали највећи број чланова КПЈ (44,6%), док је знатно мањи број био радника и сељака. Ова појава може се објаснити чињеницом што су тада само у Тимочком батаљону НОВ била 33 члана КПЈ, а добар део међу њима били су средњошколци и студенти. У позадини је у истом периоду било 59 чланова КПЈ, али и међу њима било је средњошколаца, студената, учитеља, наставника итд.⁹¹

Међутим, радника је по свим тадашњим критеријумима требало бити више у чланству КПЈ, поготову зато што је на терену овог округа Борски рудник радио пуним капацитетом за немачке окупаторе, а у њему је било запослено око 25.000 радника разних националности. У септембру је у Борском руднику радила једна партијска јединица, у којој је било 7 чланова, док је крајем 1943. било

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ АИРПС, ПКС, 307, извештај ОК КПЈ од 23. маја 1943. — Нисмо могли утврдити у којим су селима и рејонима у првој половини 1943. биле формиране партијске организације. Исто тако нисмо могли утврдити ни састав средњих комитета и поверенстава КПЈ за период о коме је реч. Извесно је, међутим, да је у лето и јесен 1943. СК КПЈ за бољевачки и зајечарски срез имао следећи састав: Јанко Симоновић, секретар и чланови: Момчило Сибиновић, Милојко Ђорђевић, Миомир Цолић, Душан Ковачевић, Јеремија Милутиновић и Душанка Пајкић. Средње поверенство, односно СК КПЈ за Тимок и Заглавак: Вукашин Драгутиновић, секретар и чланови Миодраг Николић, Милорад Бисић и Ната Васиљевић (С. Босиљчић, н. д, 127). — Интересантан је записник са једног састанка СК КПЈ за срезове: заглавски, тимочки и бољевачки од 17. јула 1943. На дневном реду је била посебна тачка: »1. Проверити храброст чланова, кандидата и предкандидата, 2) проверити храброст из руководства и поверенстава и реона, 3) искористити све услове за бројно јачање чланова КПЈ и кандидата« (АС, ОК За, 48). Исти комитет је на састанку од 3. јула 1943. одлучио да се на састанцима у будуће уведе посебна тачка дневног реда: »Тумачење писма и директива виших форума и политичка ситуација« (АС, ОК За, 50).

⁸⁸ АС, ЦК КПЈ, 246, цит. извештај ПК КПЈ за Србију од јуна 1943.

⁸⁹ АИРПС, ПКС, 307, извештај ОК КПЈ Зајечар од 23. маја 1943. — Покрајинском комитету КПЈ за Србију.

⁹⁰ АС, ПКС, 410 Zb NOR, I-20, 414 извештај ОК КПЈ Зајечар од 18. октобра 1943. — ПК КПЈ за Србију.

⁹¹ Исто.

4 партијске јединице са око 20 чланова КПЈ и кандидата и око 40 чланова Скоја.⁹²

Интересантно је да је Окружни комитет КПЈ Зајечар у свим организационим прегледима, које је слао током 1943. Покрајинском комитету КПЈ за Србију, сем чланова КПЈ и кандидата, приказивао и „преткандидате“. Тако је у извештају од јула наведено да има 25, а у октобру 30 преткандидата.⁹³ Преткандидати, који се помињу и у извештајима Окружних комитета КПЈ Ниша и Лесковца, представљали су извесне васпитне групе оданих симпатизера НОП-а, на које се рачунало да ће у блиској будућности бити примљени за кандидате. С њима су чланови КПЈ с времена на време одржавали састанке, читали илегално пропагандне материјале и објашњавали војно-политичку ситуацију у земљи и у свету.

За партијску организацију крушевачког округа, прву половину 1943. године карактерише низ осцилација у погледу интензитета рада не само Окружног и средских комитета КПЈ већ и партијских организација на терену. Током јануара и фебруара, на пример, осећа се нагли полет у раду. Крај фебруара, цео март, април и мај су у знаку великих провала и тешких губитака, када је партијска организација у позадини практично била десеткована. У јуну и јулу настаје поново оживљавање и долази до извесног обнављања и учвршћивања руководства и организација на терену.

Од јануара до средине марта 1943. Окружни комитет КПЈ Крушевац деловао је у следећем саставу: Драгослав Јовановић (лекар), и чланови: Глигорије Диклић Будни, Ђорђе Матић Кекеран и Перица Цекић Бата, средњошколац, који је уједно био и секретар Окружног комитета Скоја.⁹⁴ Средином марта, после провале у партијској организацији, погинули су у сукобу са бугарским окупаторима Диклић и Цекић те је Окружни комитет имао само два члана све до краја јуна. Тада су у њега кооптирани Властимир Годић (лекар), Добрица Ђосић (средњошколац) и Слободан Глигоријевић Ајга (средњошколац), секретар ОК Скоја.⁹⁵

Територија Окружног комитета била је подељена на срезове: расински, жупски, копаонички, трстенички, тамнавски, с тим што је ОККПЈ Крушевац по препоруци Покрајинског комитета требало

⁹² С. Босиљчић, н. д, 124.

⁹³ АС, ОК За, 39, извештај ОК — ПК-у од 20. јула; Zb NOR, I-20, 416, извештај ОК од 18. октобра.

⁹⁴ АС, ОК КШ, 28, извештај ОК КПЈ Крушевац од 1. јануара 1943; АС, ЦК КПЈ, 46, писмо ПК КПЈ од јуна 1943. — ЦК КПЈ.

⁹⁵ АИРПС, ПКС, 337, извештај Недељка Караичића од 2. јула 1943. — ПК КПЈ за Србију. — У извештају секретара ОК Крушевац Драгослава Јовановића од 28. јуна 1943, наводи се да »у овој хајци (мисли се на радницу окупатора и квислинга) погинуо нам је и члан ОК Ратко Пешић, радник« (АИРПС, ПКС, 327). Међутим, ни у једном документу ПК нити пак извештају Н. Караичића, који је тада боравио на овом терену, не помиње се име. Р. Пешића као члана ОК. Највероватније је да је био само предложен од секретара ОК, а да ПК није усвојио његов предлог. Такву могућност дозвољава и Д. Јовановић, чија сам сећања забележио 16. фебруара 1972. у простријама Института. »До провале је дошло од стране Бугара. Са њима је била нека веза, коју сам ја одмах уочио да је сумњива и настојао сам да се прекине, али друг Будни (Димитрије Диклић — М. Б.) имао је неке фантастичне планове са њима о крађи оружја и није дао да се прекине«, писао је о томе секретар ОК КПЈ у извештају од 18. јула 1943. (АИРПС, ПКС, 334)

да продире и ствара упоришта у студеничком, левачком, раваничком и грузанском срезу.⁹⁶

На територији крушевачког округа било је у јануару и фебруару 97 чланова КПЈ (17 у одреду), 18 кандидата, (8 у одреду), који су били распоређени у 22 партијске организације. У граду Крушевцу тада је постојао Месни комитет КПЈ од 3 члана, 4 јединице, 16 чланова; у селима крушевачког среза постојале су 4 партијске јединице, 13 чланова КПЈ, 5 кандидата, 5 народнослободилачких одбора, у расинском срезу једна јединица, 4 члана; у трстеничком срезу 4 јединице, 13 чланова КПЈ и 3 кандидата; у тамнавском срезу 6 јединица, 21 члан и 2 кандидата и у копаоничком (6 јединица) и жупском срезу среско руководство КПЈ, 2 јединице 6 чланова КПЈ. У Расинском партизанском одреду једна партијска јединица, 17 чланова и 8 кандидата.

Већ смо напоменули да у фебруару, марту и априлу 1943. долази у Крушевцу до великих хапшења и стрељања чланова КПЈ, Скоја и великог броја симпатизера НОП-а. Рачуна се да је у релативно кратком периоду било ухапшено око 45 чланова КПЈ, Скоја и симпатизера НОП-а, које су зверски мучили бугарски окупатори да би одали пунктове и организације. Пет чланова КПЈ тада је умро од задобијених повреда, док их је 20 после краћег времена стрељано у логору у Нишу. Знатан број чланова КПЈ, пошто нису могли да опстану на терену, били су приморани да се пребаце у Расински партизански одред.⁹⁷

Да би се обновио рад у организацијама и формирала среска партијска руководства, крајем јуна 1943, на иницијативу члана ПККПЈ Недељка Караичића, изванредан број чланова КПЈ био је поново враћен из Расинског партизанског одреда на позадински рад. Тада је попуњен Окружни комитет, образована среска руководства на терену, формиран ОК Скоја и многи одбори антифашистичких организација. Партијско - политички радници тада су развили значајну активност на терену, те су обновљене партијске организације у многим селима и уједно стварани народнослободилачки одбори, активни Скоја и УСАОС-а, одбори АФЖ-а, НОФ-а итд. Само у току августа образовано је 9 партијских јединица у селима крушевачког округа, у које је учлањено око 45 чланова а кандидовано 25 симпатизера НОП-а. У истом периоду у 10 села створени су или су проширени партијски активни и упоришта.

Нишки округ био је једини на југу Србије који првих месеци 1943. није имао окружно партијско руководство КПЈ. Почетком 1943. престали су да постоје и Сврљишки и Озренски партизански одред, који су услед сталних потера били присиљени да се пребаце на Јастребац, где су биле концентрисане јаче партизанске снаге. Ни-

⁹⁶ АС, ЦК КПЈ, 46, писмо ПК Централном комитету КПЈ од јуна 1943. — Нисмо могли утврдити имена свих села у којима су у јануару и фебруару постојале партијске јединице. Извесно је, међутим, да је у селу Читлуку постојала јединица од 3 члана; Вучак — Кукљан (3 чл. и 2 канд. и 2 актива), Дедина (4 чл. и 3 канд), Рибарско (4) (АС, ОК Кш, 28.).

⁹⁷ АИРПС, ПКС, 327, извештај ОК Крушевац од 28. јуна 1943. — ПК КПЈ; Миливоје Перовић, *Србија у народноослободилачкој борби — Јужна Србија*, Београд 1961, 264-265.

⁹⁸ АИРПС, ПКС, 342, извештај Недељка Караичића — ПК-у од 17. јула 1943; М. Перовић, н. д 266. — Тада су у веома кратком периоду створене партијске организације у селима: Мали Шиљевовац, Гаглово, Кобиље, Велико Головоде, Бован, Пасјак. Каоник, Буци и Слатина.

шка партијска организација, као и мооге друге у Србији, после осетних губитака које је претрпела 1942. године, у јануару 1943. била је у фази обнављања и организационог учвршења, иако је непријатељ у таласима уништавао партијске кадрове, кидао везе и разбијао тек оформљене организације и пунктове. Не само да тада ни-

Међутим, баш у периоду обнављања организација и формирању руководства по срезовима, у Нишу је 29. фебруара 1943. дошло до велике провале, када је био ухапшен Месни комитет КПЈ. Секретар Месног комитета Зоран Обрадовић Миша слабо се држао пред полицијом и открио је читав рад партијске организације. Његовом провалом полицији је било омогућено да ухапси више од 100 чланова КПЈ, СКОЈ-а и симпатизера НОП-а. У вези с овом провалом ПККПЈ за Србију писао је Недељку Караичићу: „Зоран се провокаторски држи. Све прича и у недићевској униформи иде и хвата људе по улици.“¹⁰⁰

Упркос свим тешкоћама, партијско - политички рад није прекидан у нишком округу. ПККПЈ дао је упутство Недељку Караичићу у марту 1943. да образује нови Окружни комитет у који ће ући: Десимир Јовановић Чича, секретар (радник), Боривоје Пауновић Новица¹⁰¹ и Милан Ракић Мирко (радник).¹⁰² У ствари Окружни комитет у овом саставу није се ни једном састао. Мирко Ракић је погинуо још 19. фебруара, о чему Покрајински комитет није био обавештен. У априлу, у борби против недићеваца погинуо је и Бранко Пауновић Новица, тако да се морало поново испочетка радити на образовању Окружног комитета КПЈ.¹⁰³ У вези с тим ПККПЈ за Србију писао је поново Недељку Караичићу 2. априла 1943 „Сматрамо да почетак рада на формирању ОК Н[иш], треба да почне на терену Књажевица или Сврљига. Али, у сваком случају, морате имати заштиту одреда. Не смеће остати на терену без обезбеђења. Не шаљите ни другове тамо без обезбеђења.“¹⁰⁴

Припреме за стварање новог окружног комитета биле су се одужиле. Каснило се и са обнављањем Озренског одреда. Због свега

⁹⁹ АС, ПП, Н, 32 писмо ПК КПЈ од 31. јануара 1943. — Недељку Караичићу Милисаву.

¹⁰⁰ АС, П, П, Н, 35, писмо ПК КПЈ од 25. марта 1943. — Недељку Караичићу Милисаву. — Зоран Обрадовић Миша, бивши секретар МК КПЈ Ниш, није био уништен од стране окупатора. Пуштен је из затвора августа 1944; дошао је из Ниша на Пасјачу и прикључио се Озренском партизанском одреду. Због штете коју је нанео НОП-у по пресуди Војног суда топличког подручја проглашен је издајником и после краћег времеена стрељан је. (Иван Глигоријевић, н. д. 283).

¹⁰¹ Бранко Пауновић Новица, погинуо априла 1943. код села Добрујевице (бољевачки срез) у борби против недићеваца. (Zb NOR, I-5, 85).

¹⁰² Милић Мирко, рођен 1912. у Ваљеву. Графички радник. Члан КПЈ од 1938. Рањен је у познатим демонстрацијама, које је Партија организовао 14. децембра 1939. у НОП ступио 1941. Учествовао у лето 1941. у многим акцијама у Београду. Крајем 1941. ступа у Топлички партизански одред. Јуна 1942. постао је политички комесар Јастребачког партизанског одреда. Погинуо је 19. фебруара 1943. на Јастребцу. Проглашен за народног хероја 20. децембра 1951.

¹⁰³ Zb NOR, I-5, 85, извештај Недељка Караичића од 27. марта 1943. — Не може се прихватити тврђење Ивана Глигоријевића (н. д, стр. 283) и Драгомира Булатовића (*Војно-политичка ситуација у Нишу и околини 1943, Зборник радова »Неретва — Сутјеска 1943«, Београд 1969. 571), који тврде да је у марту 1943. формиран ОК КПЈ Ниш у саставу: Десимир Јовановић Чича, Бранко Пауновић Новица, Конрад Жилник Слободан и Душан Танасковић Срећко. То није било у марту већ касније, и не баш у овом саставу. О томе ће бити речи у даљем тексту.*

¹⁰⁴ АС, ОКЈ, 10, писмо ПК од 2. априла 1943. — Недељку Караичићу.

тога 6. априла 1943. одржан је састанак на терену сврљишког среза, коме је присуствовао Недељко Караичић члан Покрајинског комитета, Десимир Јовановић и Конрад Жилник у име ОККПЈ Ниш те представници ОККПЈ Зајечар: Миодраг Станимировић и Живан Васиљевић. На састанку је донета одлука да се у најкраћем року образује ОККПЈ Ниш. У вези са већ постојећим сугестијама ПК-КПЈ, донета је одлука да се од штаба Првог јужноморавског одреда затражи једна чета која ће допринети да се обнове и ојачају Озренски и Тимочки партизански одред.¹⁰⁵

После многих неизвесности, крајем маја формиран је Окружни комитет КПЈ за нишки округ у саставу: Десимир Јовановић, Душан Тасковић Срећко,¹⁰⁶ и Конрад Жилник Слободан.¹⁰⁷ У јуну била је у ОККПЈ Ниш кооптирана Даница Николић Лала, али је она убрзо погинула, тако да је Окружни комитет наставио рад у већ поменутом саставу.¹⁰⁸ Комитет је предузео низ мера како би реорганизовао и поново активирао рад партијске и скојевске организације. Посебно се радило на повезивању група и десетина бораца бившег Нишавског (Сврљишког) и Озренског партизанског одреда. Одмах су предузете мере да се по срезовима обнови и оживи партијско - политички рад на терену, те је због тога готово у сваки срез послата по једна група истакнутијих партијско-политичких радника.¹⁰⁹

Нема података колико је било чланова КПЈ на терену Нишког округа јануара и фебруара 1943. Дакле, пре фебруарске провале. Извесно је једино то да су у граду Нишу постојале 3 партијске јединице са око 20 чланова КПЈ, као и Месни комитет и сви су били похапшени.¹¹⁰

Извесно је такође и то да је нови Окружни комитет интензивно радио на стварању и обнављању партијских организација, скојевских актива, НОО, одбора АФЖ-а итд. То се види и из писма Окружног комитета КПЈ Ниш од 12. јула 1943, у коме је речено, између осталог: „Ми смо обухватили све срезове. У нишком ради укупно 6, у лужничком 4, у белопаланачком 3, у пиротском ради укупно 4, од тога 2 партизана, у сврљишком ради 4, од којих је један партијац. Преко свих организација поставили смо као главно и најозбиљније питање стварање Партије од поштених и сиромашних сељака, јер ћемо се тако најбоље учврстити и имаћемо сигуран основац.“¹¹¹

¹⁰⁵ АИРПС, ПКС, 302, Извештај Десимира Јововића ПК КПЈ од 18. маја 1943: М. Перовић, н. д. 283.

¹⁰⁶ Душан Тасковић Срећко, члан ОК Ниш, погинуо у борби против недићеваца 13. априла 1944. код села Каменице у близини Ниша.

¹⁰⁷ АИРПС, ПКС, 332, извештај Н. Караичића — ПК-у; М. Перовић, н. д. 278. — Конрад Жилник Слободан, рођен 1919. у селу Капља Вас (Целе). Радник. Члан КП од 1937. године. У Нишу је био запослен, где је остао до почетка устанка, када је ступио у Топлички партизански одред. Године 1941. и 1942. био је члан ОК Ниша. Био је једно време командант Озренског партизанског одреда. Рањен је у борби марта 1944. у близини Пирота, ухваћен од стране четника и стрељан. Проглашен је за народног хероја 6. децембра 1953.

¹⁰⁸ Сећања Десимира Јовића Чиче која сам забележио дана 16. фебруара 1972.

¹⁰⁹ М. Перовић, н. д. 278.

¹¹⁰ АС, ЦК КПЈ, 46, цит. извештај ПК — ЦК КПЈ од јуна 1943.

¹¹¹ АС, П. П. Н, 40, писмо Десимира Јововића од 12. јула Недељку Караичићу, члану ПК КПЈ за Србију. — После формирања ОК КПЈ, формиран је СК КПЈ у мравичком срезу који је имао своју технику у Лозни-

Средином јула одржано је партијско - политичко саветовање на планини Вишеград код Сисевца, коме су присуствовали партијско-политички радници са територије нишког и пиротског округа. Састанком је руководио секретар ОККПЈ Ниш Десимир Јовановић Чича. У низу питања о којима је расправљано, посебно је истакнута потреба што бржег стварања партијских организација и попуњавања Озренског партизанског одреда новим борцима са терена. Већ у септембру партијска организација је знатно ојачала у готово свим срезovima. Само у нишком срезу тада су радила 4 члана КПЈ, 2 кандидата, 10 „предкандидата“. За чланове Скоја било је примљено 17 омладинаца, а у одборе УСАОС-а 35.¹¹² У истом периоду у бело-паланачком срезу, поред среског партијског руководства, била је формирана партијска јединица од 2 члана и 2 кандидата.¹¹³

Партијска организација у лесковачком округу била је једна од јачих у Србији за све време ослободилачког рата. Бројно стање чланова КПЈ и кандидата од јануара до јуна 1943. кретало се између 150 и 200. Према извештају ПККПЈ за Србију од јуна 1943, тада је на територији овог округа било 170 чланова КПЈ и 16 кандидата. Од наведеног броја 65 чланова КПЈ налазило се у Првом јужноморавском партизанском одреду. Карактеристично је да се у многим извештајима и овог Окружног комитета помињу „предкандидати“ (раније смо такве примере забележили на терену ОККПЈ Зајечар и Ниш).¹¹⁴

У присуству Светозара Вукмановића Темпа и Недељка Караичића, 7. фебруара 1943. Окружни комитет КПЈ Лесковац реорганизован је и попуњен новим члановима. Састав комитета био је тада следећи: Видоје Смилевски Бата, секретар (банкарски чиновник), и чланови: Радош Јовановић Сеља (инжењер), Бошко Крстић (интелектуалац), Радмила Обрадовић Гојка (радница) и Стојан Миленковић, који је уједно био и секретар ОК Скоја (његов је ускоро заменио Радован Пантовић). После краћег времена у ОККПЈ кооптиран је Риста Антуновић (студент), који је истовремено био заменик политичког комесара Првог јужноморавског одреда.¹¹⁵

Територија новог Окружног комитета, сада је била знатно проширена, јер је од фебруара 1943. Окружном комитету КПЈ Лесковац била припојена и Топлица, која је раније припадала нишком округу.¹¹⁶

ци и партијске ћелије у Лозници, Трњану, а касније у Каменици, Моравцима, Доњем Адровцу и Нозрини. У јесен 1943. била је формирана и партијска јединица у Кнез селу од 3 члана. (АИРПС, П. П. Н, 43)

¹¹² М. Перовић, н. д, 286-287.

¹¹³ АС, П. П, Н, 43, извештај Десимира Јововића од 17. септембра 1943. Недељку Караичићу Милисаву.

¹¹⁴ АС, ЦК КПЈ, 46, извештај ПК КПЈ од јуна 1943. — ЦК КПЈ.
¹¹⁵ Зб НОР, I-5, 57, писмо Светозара Вукмановића Темпа Благоју Нешковићу од априла 1943; АС ОКЛ, 8, извештај ОК КПЈ Лесковац од 14. фебруара 1943. — ПК КПЈ; АС, ЦК КПЈ, 46 извештај ПК КПЈ од јуна — ЦК КПЈ; М. Перовић, н. д, 248. — Хранислав Ракић у свом раду *КПЈ Лесковачког округа 1943.* на стр. 122 наводи да је омладинац (секретар ОК) био Живан Чиклован, а не Стојан Миленковић. Његово тврђење се не може прихватити, јер у извештају ОК од 14. фебруара недвосмислено стоји да је пети члан ОК »Столе«. То се види и из наведеног дела Миливоја Деровића, затим из сећања Милије Радовановића (Зб сећања, 249), јер се ни у једном од ових радова не помиње име Живана Чиклована.

¹¹⁶ Милија Радовановић, *Partijski rad u bivšem leskovačkom okrugu* (Зб. сећања V, 449).

Један од главних задатака новог Окружног комитета био је да се образују, попуне и организационо учврсте срески комитети КПЈ, а паралелно с тим и партијске организације на терену. За релативно кратко време у свим срезовима били су образовани среска партијска руководства и њихова активност допринела је да се на терену стварају нове организације и нова упоришта. У вези са радом среских комитета, Окружни комитет КПЈ Лесковац писао је у свом извештају од 23. априла 1943. и следеће: „Чланови СК су дојучерашњи борци и партијски радници одреда, без имало искуства у раду на терену. Међутим, они су веома одани и храбри и могу бити и вредни.“¹¹⁷ У извештају пак, од 20. маја ОККПЈ пише: „Учвршћење СК је све јаче, а контрола ОК над њима све боља. Њихово састајање је обезбеђено једнонедељно, а рад чланова СК је непосредно управљен на рад партијских јединица.“¹¹⁸

Током маја и јуна 1943. бројно стање партијске организације на терену ОККПЈ Лесковца било је следеће: у самом граду Лесковцу постојао је Месни комитет КПЈ од 3 члана, 2 партијске јединице, 10 чланова, 3 кандидата; у лесковачком срезу: среско руководство од 5 чланова, 2 јединице, 6 чланова; у јабланичком срезу среско руководство од 5 чланова, 5 јединица, 20 чланова КПЈ, 10 кандидата.¹¹⁹ Да би се лакше руководило организацијом на терену, топличка територија била је подељена на два дела па су, аналогно томе, била формирана и два среска комитета КПЈ. „Подела бившег рејона СК Топлице на два дела и формирање два среска комитета, већ сада се показало целисходним“, писао је ОККПЈ Лесковац у извештају од 20. маја 1943.¹²⁰ Среско партијско руководство у Топлици имало је у мају 4 члана, партијске јединице, 14 чланова КПЈ и 2 кандидата; среско руководство у Топлици, имало је такође 4 члана, а 4 партијске јединице, 14 чланова и 3 кандидата и у моравичком срезу (Житковац) среско руководство од 3 члана имало је 9 чланова КПЈ. У одреду је било, како смо већ напоменули, 65 чланова КПЈ.¹²¹

У готово свим извештајима током 1943. ОККПЈ Лесковац истиче да се посебна тежња поклања раду среских комитета и њиховом организационом учвршћењу. А у извештају од 6 јуна 1943. Окружни комитет посебно истиче: „Одржани су састанци свију среских комитета са контролом. На овим састанцима пренели смо исправке по организационом раду: укидање агитационих група, поставили стварање партијских актива, прорадили упутство о раду Партије, пренели оцену летка о дражиновцима и истакли грешке које су се појавиле у раду.“¹²²

Окружни комитет КПЈ Лесковац у пролеће, лето и јесен 1943. уводи извесну новину у организационо-партијском раду. Наиме, укинута су агитационе групе и уведени многи други облици политичког деловања на терену. У селима, где нису били сазрели услови

¹¹⁷ АИРПС, ПКС, 282, извештај ОК КПЈ Лесковац од 23. априла 1943. — ПК КПЈ.

¹¹⁸ АИРПС, ПКС, 304, извештај ОК Лесковац од 20. маја 1943. — ПК КПЈ.

¹¹⁹ АС, ЦК КПЈ, 46 цит. извештај ПК КПЈ од јуна 1943.

¹²⁰ АИРПС, ПКС, 304, извештај ОК Лесковац од 20. маја 1943. — ПК КПЈ

¹²¹ АС, ЦК КПЈ, 46 цит. извештај ПК КПЈ од јуна 1943; АИРПС, ПКС, 304, извештај ОК Лесковац од 20. маја 1943. — ПК КПЈ за Србију.

¹²² АИРПС, ПКС, 315, извештај ОК КПЈ Лесковац од 6. јуна 1943. — ПК КПЈ за Србију.

за формирање партијских јединица, стварани су партијски активи, који су постепено прерастали у партијске ћелије. У ствари, партијски активи, у овом као и у другим окрузима Србије оснивани су и раније, али њихов рад је био, такође, незапажен. „Формирање партијских актива по селима“ писао је ОККПЈ Лесковац у извештају од 14. јуна — даће силног маха партијској организацији[...] ОК и СК морају посветити велику пажњу подизању тих актива, или већине чланова у активима, како би они прерасли у партијске организације. На тај начин неке од садашњих партијских јединица објективно прерастају у општинска партијска руководства, у бирое сеоских ћелија, који ће морати руководити партијским јединицама насталим из актива.“¹²³

Будући да се мрежа партијских организација ширила, све се више указивала потреба да се на терену ОКПЈ Лесковац оснују општински, односно рејонски комитети КПЈ, јер средња партијска руководства нису могла да држе на личној вези прилично нарасли број организација и партијских актива на терену. Већ у марту 1943. образован је Општински комитет КПЈ Гајтан - Леце, а у јуну и јулу 1943. на територији лесковачког среза формирана су три рејонска комитета. Оријентација Окружног комитета и средњих комитета КПЈ била је, углавном да се општински и рејонски комитети КПЈ стварају у оним местима где су партијске организације биле организационо јаче и бројније.¹²⁴

Територија црнотравског подручја (округ Брање), на којој је деловао Црнотравски партизански одред (касније Други јужноморавски), у организационо - партијском раду била је непосредно везано за ОККПЈ Лесковац. Тамо је све до друге половине фебруара постојало Окружно партијско поверенство, а тада је формиран Окружни комитет КПЈ, који су сачињавали: Душан Пуђа (радник), секретар, и чланови: Васа Смајевић (интелектуалац), Славољуб Пе-

¹²³ АИРПС, ПКС, 319, извештај ОК КПЈ Лесковац од 14. јуна 1943. — ПК КПЈ. — Нисмо могли да утврдимо састав свих партијских руководства током 1943. Извесно је, међутим, да је МК КПЈ Лесковац почетком марта имао следећи састав: Василије Николић, секретар и чланови: Живка Стоиљковић, Игњат Благојевић, Александар Н. и Миле »Економ« (Х. Ракић, н. р, 123; М. Перовић, н. д. 248). Фебруара 1943, дотадашње партијско поверенство за Пусту Реку реорганизовано је те је створен СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, чији је секретар био Милија Радовановић. У истом периоду деловале су партијске организације у следећим селима Пусте Реке: Петровцу, Стубли, Белановцу, Косанчићу, Лапотинцу, Коњувцу, Турјану, Вујанову, а у Јабланици у селима: Реткоцеру, Тулару и Гајтану. До јуна 1943. формирају се партијске јединице и у следећим селима: Бучумегу, Рајковцу, Газдару, Црквци, Савинцу, Речици, Брестовцу, Слишану, Плавцу и Касабићу. На територији среза тада постоје и 4 рејонска комитета Партије (АИРПС, ПКС, 304; М. Перовић, н. д. 248). СК КПЈ за лесковачки срез имао је у фебруару 1943. следећи састав: секретар Ђока, чланови: Миливоје, Ненад, Љубинко, Цане (АС, ОКЛ, 8). Ово су илегална имена чланова комитета, а права имена и презимена нисмо могли утврдити. Јабланички срез: секретар Пера, чланови: Новица, Милан, Раде, Боја (АС, ОКЛ, 8). Марта 1943. секретар СК КПЈ за десну страну Топлице (Пасјача) био је Тадија Поповић. У јануару 1943. на овом терену постојале су 2 партијске јединице и то једна у селу Растваници а друга за два села: Коњарник и Каре (М. Перовић, н. д. 251). Секретар СК КПЈ за лесковачки срез који је формиран у априлу 1943. био је Миливоје Ковачевић. После краћег времена, формиране су и партијске јединице у селима: Тодоровцу, Мирошевцу и Горини (М. Перовић, н. д. 248).

¹²⁴ Х. Ракић, н. р, 127; М. Перовић, н. д. 248.

тровић и Чеда Плави (радник). У августу је у Окружни комитет кооптиран и Риста Антуновић Баја, који је уједно био заменик политичког комесара Другог јужноморавског партизанског одреда.¹²⁵

После краћег времена образовани су и срески комитети КПЈ: врањски, лужнички и власотиначки, са деловима бабичког и Црне Траве. У исто време био је формиран и Окружни комитет Скоја, који је на почетку имао 3 члана, а после неколико месеци 6 чланова.¹²⁶

Иако је ОК КПЈ Врање већ 21. фебруара послао извештај Покрајинском комитету, потврду о свом избору добио је тек 14. маја 1943: „Потврђујемо одлуке које је донео друг Александар (С. Вукмановић Темпо — М. Б.) о формирању и саставу вашег Окружног комитета и штаба одреда“,¹²⁷ речено је у једном делу писма.

Немамо података колико је било партијских јединица и у њима чланова КПЈ и кандидата на територији врањског округа у периоду када је формиран Окружни комитет КПЈ. Оскудни су у томе подаци и за следеће месеце 1943. Међутим, на основу непотпуног извештаја Покрајинског комитета од јуна 1943. сазнајемо да је на терену два среска комитета и у Другом јужноморавском партизанском одреду било више од 50 чланова КПЈ. Тада је среско руководство за врањски срез имало 4 члана, 3 партијске јединице и у њима 14 чланова КПЈ и 3 кандидата; у власотиначком срезу, СК КПЈ од 4 члана, имао је две партијске јединице са 6 чланова а среско руководство за масурички срез два члана, али се не види колико је било чланова КПЈ и кандидата на терену. Други јужноморавски одред имао је тада 17 чланова КПЈ.¹²⁸

Народноослободилачки покрет у врањском округу првих месеци 1943. био је прилично развијен. На овом терену успешно је деловао Други јужноморавски партизански одред, који је у својим акцијама све дубље продирао на југ и у садејству са македонским партизанима вршио операције већих размера против бугарских окупатора. Осим тога, Окружни комитет и Штаб одреда имали су низ контаката са представницима бугарског ослободилачког покрета и пружали им помоћ у разним видовима и формама. Међутим, овако нагли успон ослободилачког покрета у овом делу Србије, био је у нерасмери са јачином партијске организације, што је била својерсна аномалија, те је Покрајински комитет у свом писму од маја 1943. посебно инсистирао да се овом, тако рећи, примарном задат-

¹²⁵ АРП, ЦК КПЈ, 95. извештај Светозара Вукмановића Темпа од 21. фебруара 1943. — ПК КПЈ за Србију; АС, ОК Вр, 22. извештај ОК КПЈ Врање од 21. фебруара 1943; АС, КПЈ 46, цит. извештај ПК од јуна 1943; М. П е р о в и ћ, н. д. 290. — Нетачно је тврђење Х. Ракића (у н. р., 121) да је ОК Врање формиран у присуству С. Вукмановића Темпа почетком марта. ОК је сигурно формиран у времену од 15-0. фебруара 1943. јер су ОК и Темпо о томе послали извештај 21. фебруара ПК КПЈ за Србију. Такође је нетачно и тврђење Ракића да је од августа 1943. био секретар ОК Врање Риста Антуновић. Он је тада био само члан ОК, а секретар је постао тек у октобру 1943.

¹²⁶ АИРС, ОК Вр, 22, извештај ОК Врање од 21. фебруара 1943; М. П е р о в и ћ, н. д. 290. — Секретари СК КПЈ били су крајем фебруара за лужнички срез — Радован Цекић; Власотинце — Коста Ракић и за врањски срез Душан Стаменковић. После неколико месеци врањски срез је био подељен на два дела. Тада је секретар СК Врање био Стојче Јовановић а за Масурицу Александар Трајковић — Санде.

¹²⁷ АС, ОК Вр, 4, писмо ПК — ОК Врање од 14. маја 1943.

¹²⁸ АС, ЦК КПЈ, 46, цит. извештај ПК од јуна 1943; АС, ОК Вр. 22.

ку поклони већа пажња. „Онде где се не може стварати ћелија, тј. где нема најмање три члана Партије ствара се актив — писало је у писму. — Исти рад и задатке има актив као и ћелија, само што нема 1-ву и 2-гу тачку на редовном радном састанку. Секретар актива је најбољи друг и он одржава везу са Партијом. Чим најмање 3 активиста постану чланови, актив се распуста и стварају ћелије, а остали чланови актива се држе на вези.“¹²⁹ Писмо сличне садржине упутио је Покрајински комитет тих дана и осталим Окружним комитетима на територији Србије.

Партијска организација краљевачког округа, наилазила је у свом раду на готово непремостиве тешкоће, јер чим би се током 1942. године формирала нека партизанска десетина, партијски или скојевски актив, непријатељу је успевало да уђе у траг организаторима и активиста НОП-а и наносио им је тешке ударце. Упркос свим тешкоћама, Окружно поверенство КПЈ, које је до марта 1943. деловало у саставу: Олга Милутиновић, секретар, и чланови: Љубинка Шутић, Тома Шутић, Сава Вајић и Зора Илић - Обрадовић, предузимало је низ мера да се обнови и учврсти партијска организација на терену. Одржаване су везе са ПККПЈ, са Обласним комитетом за Космет преко МККПЈ Митровица, ОККПЈ Крушевац, ОК КПЈ Аранђеловац итд. Међутим, после великог хапшења које је наступило у марту 1943, Окружно поверенство било је цело похапшено, а ново партијско руководство биће формирано тек после ослобођења овог круга.¹³⁰

Осим Ужица, партијска организација у шабачком округу била је најслабија све до ослобођења овог округа. Организованог, партијско - политичког рада, може се слободно рећи, није ни било од краја 1941. године. У самом Шапцу постојало је Месно поверенство КПЈ, али без везе са ПККПЈ, већ је имало извесне контакте са ОККПЈ Ваљево и са партијском организацијом Семберије, односно ОККПЈ Мајевица (источна Босна). Цео рад овог поверенства сводио се на одржавање појединачних веза са појединим члановима, кандидатима и симпатизерима НОП-а. Од јуна 1943. знатан број симпатизера НОП-а преко овог поверенства слат је преко Дрине у Семберију, где је оперисала 16. војвођанска дивизија НОВЈ. Уз њену помоћ и Окружног комитета КПЈ Мајевица била је формирана партизанска чета од припадника НОП-а са терена Мачве, која је током 1944. године прерасла у Мачвански партизански одред.¹³¹

Све до јула 1943. Земун је био организационо везан за ПККПЈ за Србију и преко њега су успостављене везе са Окружним комитетом КПЈ за источни Срем, односно са ПККПЈ за Војводину. Од тада је, на основу одлуке ЦККПЈ, Земун био повезан партијски за

¹²⁹ У наведеном писму ПК речено је о раду актива и ово: »Актив се ствара зато што се њиме: 1. подиже већа радна дисциплина, 2) избегава разбијеност; 3) повећава одговорност и лакше врши контрола; 4) што се другови лакше и брже подижу, јер постоји критика и самокритика; 5) што се повећава експедитивност. Чланом актива може постати: 1. ко је симпатизер КП, 2. ко хоће да ради, 3. ко је поштен« (АС, ОК, Вр, 25).

¹³⁰ АС, КПЈ, 46, цит. писмо ПК од јуна 1943; Ж. Димитријевић, н. р. 191.

¹³¹ Ж. Димитријевић, н. р. 276; АС, ОКВ, 84, писмо Мике Вујковца од 13 децембра 1943. — ОК КПЈ Ваљево; АС, ЦК КПЈ, 46, цит. извештај ПК од јуна 1943; цит. сећање Сретена Читаковића, члана ОК КПЈ Ваљево од 11. фебруара 1943.

ПККПЈ за Војводину, али су и даље београдска и земунска партијска организација имале сталне везе и најуже контакте.¹³²

Земун, односно земунски срез, спадао је у јаче партијске организације, не само у Србији већ и у Војводини за све време народно-ослободилачког рата и револуције. Партијска организација у овом граду није била изложена сталним провалама (иако је провала била), као што је на пример, био случај у Београду. На основу упутства ПККПЈ за Србију, фебруара 1943. у граду је формирано Месно поверенство КПЈ, чији је секретар био Лајош Јо, (радник), а у мају је поверенство реорганизовано и преименовано у Градски комитет КПЈ, који је имао следећи састав: Лајош Јо, секретар, и чланови: Фрањо Вученовић, Никола Бабић, Јуре Чуле и Душан Секић, који је уједно био и секретар ГК Скоја (сви радници).¹³³ У зиму 1942/43. године Срески комитет КПЈ и СК Скоја пребацили су се на слободну територију земунског среза, коју су били ослободили земунски партизани. Из почетка је је био секретар СККПЈ Пал Шоти, после њега Марко Никезић, а када је овај прешао за члана ОККПЈ Младеновац, секретар СККПЈ Земуна био је Лајош Јо.¹³⁴

Средином априла у 17 села земунског среза било је 67 чланова КПЈ и 26 кандидата. У шест градских ћелија било је 25 чланова КПЈ, 113 агитационих група, а на терену целог среза 68 народноослободилачких одбора.¹³⁵

Међутим, већ у лето 1943. на територији земунског среза било је 136 чланова КПЈ и 20 кандидата, а почетком 1944. године 222 члана и 67 кандидата.¹³⁶

Крајем 1942. и почетком 1943. ПККПЈ за Србију предузима низ мера како би се обновио рад у београдској партијској организацији, која је у пролеће, лето и јесен 1942. под налетом полиције била готово разбијена. У писму од 16. јануара 1943, које је Централни комитет упутио Покрајинском комитету КПЈ за Србију посебно се инсистира на обнављању и учвршћењу београдске партијске организације: „Учвршћењу (београдске) партијске организације и њеном даљем развитку треба прићи, сем осталих организационих и поли-

¹³² »Закључно са линијом Вуковар — Винковци — Жупања, па све источно укључивши и Земун, припада не само као војно-оперативно подручје Г. Ш. Војводине него и као подручје ПК Војводине, на коме ће исти развијати своју партијску и политичку делатност« (Народни музеј, Земун, бр. 1452).

¹³³ АИРПС, ПКС, 287, извештај СК КПЈ Земун од 26. априла — ПК КПЈ; Ж а р к о А т а н а ц к о в и ћ, *Земун и околна у рату и револуцији*, Београд 1962, 146; *Radivoje Golubović, Partizanska organizacija rukovodilac oslobodilačkog pokreta u Zemunu, Zb. sećanja VII 301.*

¹³⁴ Ж. А т а н а ц к о в и ћ, н. д. 145; Ј. М а р ј а н о в и ћ, *Београд*, 286.

¹³⁵ АИРПС, ПКС, 287, извештај СК КПЈ Земун од 26. априла 1943. ПК КПЈ за Србију.

¹³⁶ Ј. М а р ј а н о в и ћ, *Београд*, 288. — Средином 1943. у граду Земуну деловало је 7 партијских јединица: партијска јединица Центра, две јединице у Горњој Вароши, јединице у Творничком рејону, јединица на Насељу, јединица у »Икарусу« и партијска јединица на Бежанији (АИРПС, ПКС, 287; Ж. А т а н а ц к о в и ћ, н. д. 146). У извештају ПК КПЈ за Србију од јуна 1943. речено је да СК КПЈ има 5 чланова: Марко Никезић, студент, Јо Лајош, радник, још два радника и једна средњошколска. Такође је истакнуто да од 16 села у срезу — у 12 постоје партијске јединице са укупно 70 чланова и 45 кандидата; да МК у Земуну има 3 члана, и да је од 16 села већ тада било 10 ослобођених. (АК, ЦК КПЈ, 46).

тичких мера, и чишћењем свих сумњивих и недовољно проверених чланова. На руководећа места треба узимати Партији најоданије и најповереније кадрове. Слажемо се са вашом констатацијом да је београдска месна организација увек била и остала непресушни извор кадрова. Утврђујући ту чињеницу, ми додајемо — београдска организација била је и мора остати једна од најбољих школа за подизање партијских кадрова.^{136*}

Међутим, у периоду када су били постигнути извесни резултати у обнављању партијског рада, београдска партијска организација је претрпела нове губитке. Тако је 16. јануара ухапшен секретар Месног комитета КПЈ за Београд Јанко Лисјак Пушка.¹³⁷ Седамнаестог јануара убијен је донедањи члан ПККПЈ за Србију Мирко Томић Селјак.¹³⁸ Тих дана београдска организација изгубила је низ чланова КПЈ и Скоја и симпатизера НОП-а Од тада престаје рад Месног комитета КПЈ и неће бити обновљен све до ослобођења, октобра 1944. године.

О хапшењима у Београду и тешким губицима у кадровима, ПК КПЈ за Србију обавестио је ЦККПЈ 23. јануара 1943. „Хапшење друга Пушке (Јанко Лисјак Пушка — М. Б.), потпуно нас је пореметило. Наша месна организација је уништена. Ту смо имали највише губитака. Ми морамо све испочетка под врло тешким условима.“¹³⁹

Београдска партијска организација претрпела је у фебруару 1943. нове губитке. Двадесет трећег фебруара, у борби са полицијом, усред Београда, изгубио је живот Станислав Сремчевић Црни. Он је по налогу ПККПЈ за Србију дошао из Аранђеловца са дужности секретара Окружног комитета КПЈ. Добио је задатак да организује Месни комитет КПЈ у Београду. Истовремено је планирано да буде кооптиран за члана ПККПЈ за Србију.¹⁴⁰

^{136*}а АРП, бр. 20, Писмо ЦК КПЈ од 16. јануара — ПК КПЈ за Србију.

¹³⁷ АРП, ЦК КПЈ, 248, извештај ПК КПЈ за Србију од 23. јануара 1943. — ЦК КПЈ. — Јанко Лисјак рођен је 1914. код Доње Стубице у селу Шагудовцу. Пре рата припадао је напредном радничком покрету. Примљен је за члана КПЈ 1935. Због свог револуционарног рада чешће је хапшен и прогањан. После капитулације Краљевине Југославије изабран је за секретара СК КПЈ у Земуну. Средином 1942. постао је секретар МК КПЈ за Београд. После хапшења био је страховито мучен у Специјалној полицији. Издахнуо је под батинама, али није ништа признао.

¹³⁸ Мирко Томић рођен је у селу Парцане (Крушевац) 1904. Завршио Правни факултет. Припао је напредном студентском покрету и као студент примљен је за члана КПЈ. Због револуционарног рада осуђен је на 5 година робије. Јуна 1940. године, на Петој покрајинској партијској конференцији у Београду; изабран је за члана ПК КПЈ за Србију. Један је од организатора оружаног устанка у крушевачком округу. Био је и члан Главног штаба за Србију 1941. године. Због заслуга у рату, проглашен је за народног хероја.

¹³⁹ АРП, ЦК КПЈ, 248, извештај ПК КПЈ од 23. јануара 1943.

¹⁴⁰ АРП, ЦК КПЈ, бр. 31, писмо Б. Нешковића од 14. јануара Јосипу Броз у Титу; АС, ОКАр, 63, писмо ПК од 2. марта 1943. — ОК КПЈ Аранђеловац. — Станислав Сремчевић Црни, рођен је 1919. у селу Гунцати (Кнић). Металски радник. Пре рата активан у напредном радничком покрету. Члан КПЈ од 1936. Године 1940. изабран је за члана ПК КПЈ за Србију. Био је 1941. и 1942. секретар ОК КПЈ за Аранђеловац где организовано ради на подизању устанка и стварању Првог шумадијског одреда. Радио је на организовању устанка у Колубарском срезу, формирао Колубарску чету, а затим и Други батаљон Првог шумадијског одреда. Због заслуга у рату проглашен за народног хероја 5. јула 1951. године.

После ових провала Покрајински комитет је у пролеће и лето чинио нове напоре како би се обновио партијско - политички рад у граду, али услед сталних рација полиције резултати су били веома слаби. С тим у вези је Покрајински комитет писао у свом извештају од јуна 1943: „Страшне провале су тако рећи све уништиле. И што је остало, распустили смо и отпочели ми лично одабирање и проверавање људи. Ускоро ћемо имати партијске јединице и активе у важнијим предузећима у првом реду, а и у другим установама.“¹⁴¹

Из поменутог извештаја сазнајемо и многе друге појединости, на пример, о војно - политичкој ситуацији у Србији у то време, о јачини партизанских одреда, о снази не само партијске већ и осталих антифашистичких организација: НОО, АФЖ-а, Скоја, УСАОС-а итд. Тада је Покрајински комитет имао следећи састав: Благоје Нешковић, секретар, и чланови: Мома Марковић, Петар Стамболић, Василије Буха, Драги Стаменковић и Недељко Караичић.¹⁴²

Према непотпуним подацима, током јуна 1943. на територији Србије било је око 1.000 чланова КПЈ и преко 400 кандидата. Социјални састав партијског чланства био је тада просечно: 30% радника, 50% сељака и 20% интелектуалаца. „Велики део руководиоца као и већина чланства су млади у Партији, али одани и проверени у свакодневном раду и у одредима. Наши руководиоци и партијски активисти из позадине сви су илегални, живе и крећу се по терену наоружани и показују примере личног ретког херојства“, писао је Покрајински комитет у извештају од јуна 1943. године.¹⁴³

Сматрамо да би се лакше руководило партијском организацијом и НОП-ом у покрајини уопште да је Покрајински комитет још од првих дана 1943. имао седиште негде у унутрашњости Србије. Осим Моме Марковића, који се фебруара 1943. налазио у Шумадији, и Недељка Караичића, који је обилазио партијске организације у јужној и источној Србији, остали чланови су само повремено напуштали Београд и поново се враћали у „базу“. На овај начин било је отежано руковођење организацијом. Јер, ако је било оправдано у 1942. години да се Покрајински комитет не креће, како би сачувао своје чланове, првих месеци 1943. били су знатно бољи услови за кретање по терену. На територији јужне Србије, на пример, били су формиран јаки партизански одреди. Постојала је и слободна територија. И у Шумадију се Покрајински комитет могао пребацити, али то није учињено све до јесени 1943, јер се сматрало да је Београд најпогоднији као центар одакле се могу најлакше давати упутства партијским организацијама у Србији и координирати акције партизанских одреда.

3. Рад КПЈ на стварању и јачању партизанских одреда

У делу текста о војно - политичкој ситуацији видели смо у којим крајевима Србије су постојали партизански одреди у првој половини 1943. године. Међутим, сматрамо да треба нешто више рећи о напорима које су партијска руководства и организације на терену

¹⁴¹ АС, ЦК КПЈ, 46, цит. извештај ПК КПЈ од јуна 1943.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ Исто.

уложили при стварању и учвршћењу одреда, као и о раду партијских организација у војним јединицама, будући да је то био најважнији задатак партијске организације у Србији у том периоду. Због свега тога покушаћемо да мало комплексније анализирамо и сагледамо цео тај проблем.

Период о коме је реч могао би се поделити на три фазе, односно етапе. Прва фаза је обнављање, учвршћење и стварање већих партизанских одреда; друга је стварање батаљона НОВ Србије, и трећа, стварање бригада НОВЈ у Србији.

Иако су све три фазе биле повезане и надовезивале се једна на другу, оне се битно разликују и по дејству и по снази ослободилачког покрета. Карактеристике и битна обележја појединих етапа даћемо у одговарајућим деловима текста.

Треба напоменути да су партизански одреди у Србији у првој половини 1943. деловали са променљивим успехом. Бројност људства и активност одреда зависиле су од више околности: прво, од јачине партијске и скојевске организације; друго, од помоћи коју им је пружао Покрајински комитет, окружни и срески комитети, а нарочито Главни штаб НОП Србије, и треће, од јачине окупаторско - квислиншких снага које су деловале на догичном терену.

Када је реч о Главном штабу Србије, треба напоменути да он готово није ни постојао после повлачења главнине партизанских снага из Шумадије и западне Србије. Дакле, током целе 1942. године. Стога је Централни комитет КПЈ у писму од 16. јануара 1943, које је упућено Покрајинском комитету КПЈ за Србију, инсистирао да се појача покрајински комитет пријемом нових чланова и да се комплетира Главни штаб за Србију, како би ова два најодговорнија руководства у Србији могла да организују и предузимају акције против непријатеља.¹⁴⁴ Централни комитет био је посебно импресиониран вестима које је добијао из Србије о томе да Партија у овој покрајини предузима многе мере на јачању и обнављању партизанских одреда: „Ваши успеси у обнављању и стварању нових партизанских одреда у Србији, веома су обрадовали и нас и све борце из српских бригада. Уверени смо да ћете свим снагама радити на њиховом јачању и да ћете их паметно водити кроз ове тешке дане припремајући их за наступајуће догађаје који се већ муњевитом брзином развијају и у сваком погледу повољно за нас.“ На почетку 1943. у Србији је постојао Покрајински комитет КПЈ и Покрајински комитет Скоја, а Главни штаб је имао само команданта Радивоја Јовановића Брадоњу, који је на ову дужност постављен одлуком Врховног штаба НОВ и ПОЈ још средином 1942. године. Међутим, непостојање комплетног Главног штаба, као оперативног руководства, готово више од годину дана негативно се одразило на организовање и јачање партизанских одреда у Србији, без обзира на то што је ПККПЈ преко својих чланова, инструктора, окружних и среских комитета, пружао помоћ партизанским одредима Србије. Због свега тога императивно се наметало попуњавање Главног штаба са новим члановима, како би се организованије и интензивније почело са извођењем акција у Србији.

И командант Главног штаба Србије лично је осећао потребу да се што пре комплетира овај форум, те је у том смислу чешће инсистирао код Покрајинског комитета КПЈ за Србију. У писму од 15.

¹⁴⁴ АИРПС, ПКС, 242, писмо ЦК КПЈ од 16. јануара 1943. — ПК КПЈ за Србију.

јануара 1943. Радивоје Јовановић, између осталог, наглашава: „Добро је што се коначно приступило формирању Главног штаба. То ће бити крупан корак напред. Ја, лично, сам незадовољан са резултатима свога рада. Већ је пола године како ми је додељена ова функција, а да за то време се није осетио неки мој утицај на одреде.“¹⁴⁵ Двадесет другог јануара 1943. Покрајински комитет је обавестио Радивоја Јовановића да је Мома Марковић, члан Покрајинског комитета постављен за комесара Главног штаба, те предлаже да се што пре састану командант и комесар да анализирају војно - политичку ситуацију у Србији, да изврше поделу рада и предложе мере за операције партизанских снага.¹⁴⁶

Само дан касније Покрајински комитет КПЈ упутио је писмо и Централном комитету КПЈ, у коме га обавештава о војно - политичкој ситуацији, о мерама које предузима да се комплетира Главни штаб и о активности руководства КПЈ и организација на терену на обнављању и учвршћењу партизанских одреда. У једном делу писма речено је следеће: „Стање у покрајини се променило набоље у неким окрузима. На терористичке акте дражиноваца одговарамо стварањем нових чета, увећавањем одреда и истребљењем Дражних наоружаних банди, на опште задовољство народа. Поред зиме, ми смо узели курс на бројчано јачање одреда. Оживљавање партизанских одреда, унело је велику панику у редове непријатеља. Акције нису велике, али значајно је да се одреди појављују далеко од својих база.“¹⁴⁷

У свим писмима која је Покрајински комитет слао Окружним комитетима КПЈ увек је рад на стварању и јачању одреда истицан у први план. Сматрало се да је рад Окружних комитета КПЈ и партијске организације уопште на терену врло слаб уколико она није успела да формира и створи услове за рад партизанског одреда на терену. У писму Покрајинског комитета од 4. фебруара 1943, које је послато Окружном комитету КПЈ Аранђеловац, речено да је мерило вредности партијске организације да ли има одред и каква је његова борбена способност.¹⁴⁸

Најмање је на овом значајном задатку имала успеха партијска организација западне Србије. Наиме, у Шапцу, Ужицу и Краљеву нису током 1943. постојали ни окружни комитети КПЈ, па, према томе, ни партизански одреди. Међутим, у Чачку и Ваљеву окружни комитети КПЈ деловали су готово непрекидно за све време рата, али у раду на стварању одреда нису имали много успеха, бар када је реч о 1943. години.

Откако је извршено расформирање Чачанског и Суворорског (Ваљевског) одреда, у октобру 1942. ове окружне комитете стално је критиковао покрајински комитет због те одлуке. „Распуштање одреда је издаја НОБ-е — писао је Покрајински комитет 16. јануара 1943. Окружном комитету КПЈ Чачак. — Зато одмах, упркос зиме, предузмите мере да одмах створите одред. То је један од ваших најглавнијих задатака. То ћете видети и из писма Главног штаба.“¹⁴⁹ У извештају од 13. јануара 1943. ОККПЈ Чачак признао је да је тиме

¹⁴⁵ Zb NOR I-5, 33.

¹⁴⁶ Zb NOR I-5, 36-37.

¹⁴⁷ АРП, ЦК КПЈ, 248, писмо ПК од 23. јануара 1943. — Централном комитету КПЈ.

¹⁴⁸ АС, ОК Ар, 54, писмо ПК ОК Аранђеловац од 4. фебруара 1943.

¹⁴⁹ АС, ОКЧ, 11.

учињена недопустива грешка и као оправдање изнео једино тешку ситуацију у којој се одред налазио, али да је било и опортунистичког држања не само чланова Штаба одреда, већ и појединих чланова Окружног комитета КПЈ.¹⁵⁰

Међутим, упркос свим тешкоћама, 18 фебруара 1943. обновљен је Чачански партизански одред спајањем свих партизанских група које су деловале на терену чанаског округа. Готово сви припадници одреда били су тада чланови КПЈ или Скоја.¹⁵¹

У релативно кратком времену, Чачански одред је извео неколико успешнијих акција против окупатора и четника ДМ. Међутим, 5. марта у селу Остри одред је катастрофално поражен. У кући једног сељака били су опкољени са свих страна јаким снагама четника ДМ и Српске државне страже. У неравноправној борби тада је погинуло 14 бораца и партијско - политичких радника са терена. У овој борби изгубили су животе и Радиша Поштић, секретар СК КПЈ за срез љубићки и заменик команданта одреда; Гвозден Пауновић и Добросав Милетић Боба, чланови СККПЈ. Према томе, само у овој борби погинуло је 12 чланова КПЈ и 3 члана Скоја, рањена су три члана КПЈ.¹⁵²

Ово је био, тако рећи, ненадокнадиви губитак за партијску организацију чачанског округа. Јер одред је на тај начин био готово потпуно уништен. Изгубљен је и знатан број партијско-политичких радника и више од половине чланова КПЈ, који су на основу упутства Окружног комитета КПЈ били позвани да појачају одред. Чачански партизански одред био је поново формиран почетком маја, а у новембру 1943. ушао је у састав Прве шумадијске бригаде, о чему ће бити речи у наредном делу текста.

После многих припрема и неизвесности 8. марта 1943. у селу Бусоти, на територији ОК КПЈ Аранђеловац, био је образован и Ваљевски партизански одред, који је тада имао око 50 бораца. Највећи део људства дао је Први шумадијски одред (око 40 бораца), а остали су били са терена ваљевског округа. При поласку на овај терен из Шумадије, где је одред формиран, у техници ОК КПЈ Аранђеловац, одштампан је у 1.086 примерака заједнички летак Окружног комитета Ваљево и Ваљевског партизанског одреда, којим се народ овог краја позива да ступа у партизанске јединице. Летак је преко среских партијских руководстава и партијских хелија на

¹⁵⁰ У писму ПК од 4. фебруара — ОК Чачак у вези са обнављањем одреда речено је и следеће: »Зато одмах предузмите све, одмах ни момента не чекајући, стварате одред, учврстите партијску организацију. Мерило и вредност партијске организације је одред. Где нема одреда, то значи нема партијске организације.« (Zb NOR, I-5, 42).

¹⁵¹ Ж. Димитријевић, н. р. 160.

¹⁵² Тада су погинули и следећи борци чачанског партизанског одреда: Саво Савић, земљорадник, члан КПЈ; Светозар Бабовић Пећо, радник, члан КПЈ; Родољуб Новаковић, земљорадник, члан КПЈ; Милија Јовановић, земљорадник, члан КПЈ; Михаило Павловић, члан КПЈ; Драган Јовановић Шмит, земљорадник, члан КПЈ; Радоје Живковић, земљорадник, члан КПЈ; Владан Сићевић, земљорадник, члан Скоја; Василије Јовичић, земљорадник, члан Скоја; Милан Пауновић, земљорадник, члан Скоја. У овој борби су рањени следећи борци: Крстомир Лишанчић, земљорадник члан КПЈ; Матија Лишанчић, земљорадник, члан КПЈ и Добросав Пауновић, земљорадник, члан КПЈ. Тада је био командант одреда Раденко Мандић а комесар Рдован Јовановић (Zb NOR I-5, 101). Чачански у НОВ, *Хронологија догађаја 1941—1944*, Чачак 1968, 255; цит. сећање Р. Недељковића).

терену растуран по ваљевском округу и деловима подрињског округа, којим је партијски руководио Ваљевски окружни комитет.¹⁵³

Мада је Чачански одред претрпео губитке, ипак није био уништен. Вршене су припреме за његово јачање и попуњавање новим борцима. Сада, када је био формиран и Ваљевски партизански одред, био је то значајан допринос проширењу партизанских акција на простору западне Србије. То је било велико охрабрење за Покрајински комитет и окружне комитете поменутих округа, као и ца Главни штаб Србије. Јер сви ови форуми сматрали су да је важно формирати одред, макар он у почетку имао само неколико десетина. Најважније је било да одред има добар штаб са извесним искуством у партизанском ратовању; затим, своја упоришта на терену; да има партијску организацију и своју концепцију о даљем развитуку и вођењу операција против непријатеља. Несумњиво је да се у свему томе оскудевало за све време народноослободилачког рата и револуције.

Охрабрен обнављањем покрета у западној Србији и јачањем партизанских одреда у Шумадији, ПККПЈ за Србију упутио је 2. априла 1943. писмо члану ЦККПЈ и делегату Врховног штаба С. В. Темпу, који се тада налазио у Македонији. „Наши одреди у Шумадији су се учврстили. Формиран је и Суворборски (Ваљевски — М. Б.). Обухваћене су и суседне територије. Очекујемо нови пораст у тој области. Одреди су много активнији.“¹⁵⁴

Од свих партизанских одреда у Србији, највећи радијус кретања имао је Први шумадијски одред. Он је деловао на територији округа аранђеловачког, крагујевачког и младеновачког, а повремено је вршио акције и на територији ваљевског округа. И не само то; из његовог састава касније су се формирали Ваљевски и Космајски партизански одред; затим, Батаљон НОВС, а у октобру знатан број његових бораца ступио је у Прву шумадијску бригаду. У саставу овог одреда, односно на територији ОККПЈ Крагујевац, у пролеће, лето и јесен 1943, кретали су се и чланови Главног штаба а чешће су одржавана партијско-политичка и војна саветовања у Шумадији под заштитом Првог шумадијског одреда.

На основу упутстава која је добио од Покрајинског комитета и Главног штаба Србије, Први шумадијски партизански одред добио је задатак још у Јануару 1943. да са једном четом крене преко качерског среза према Дрини и да тај терен очисти од непријатеља, јер су Покрајински комитет и Главни штаб рачунали да ће у пролеће 1943. Врховни штаб НОВ и ПОЈ упутити веће јединице у Србију.¹⁵⁵

Очигледно је да највише партијско и војно руководство НОП-а у Србији није било довољно обавештено, бар када је реч о процени војно-политичке ситуације у Југославији; односно о реалним изгле-

¹⁵³ Ж. Димитријевић, н. р, 128; А. В и т о р о в и ћ, н. д, 418. — Не може се прихватити тврђење Ж. Димитријевића Гије да је Ваљевски одред формиран 8. априла. У ствари то је било 8. марта, који датум наводи Виторовић и многи савремени у својим сећањима.

¹⁵⁴ Zb NOR I-5, 105.

¹⁵⁵ АИРПС, ПКС, 238а, писмо ПК КПЈ од 8. јануара 1943. ОК КПЈ Аранђеловац. — У једном делу писма речено је: »Потребно је да повећате снаге одреда, да створите трећу чету, да обухватите акцијама и кретањем одреда још ширу територију, а да једној чети дате у задатак да се стално креће према Дрини инатраг, чистећи и осигуравајући тај терен, који ће нам ускоро бити јако важан.«

дима за пребацивање бригада и дивизија НОВ и ПОЈ из источне Босне и Санцака у Србију. Таква могућност није постојала у јануару 1943. Сматрамо да ни у плановима Централног комитета и Врховног штаба, првих месеци 1943. године Србија није била у првом плану.

Када су у априлу делови пролетерских јединица продирали у западну Србију и задржавали се краће време, Покрајински комитет је још озбиљније разматрао могућност да се што пре ухвати веза са групом дивизија при Врховном штабу. То се види и из писма које је ПК КПЈ упутио Моми Марковићу 18. априла 1943; „За нас је у садашњој ситуацији најважније да одржимо садашње наше снаге и да тиме вежемо један део непријатељских снага, које се у Србији повећавају обзиром на општу ситуацију на Балкану. Али и ми и ти морамо да мислимо куда ће се упутити бригада и како ћемо што пре и што сигурније доћи у везу са Врховним штабом. Ми смо имали у виду наше пребацивање (или некога од нас) на Јастребац и да ту учврстимо батаљон па да пођемо преко Копаоника у сусрет бригаама. Али сада се тамо концентришу велике снаге непријатеља и то нас онемогућује.“¹⁵⁶

У осталим деловима Србије окружни комитети улагали су доста труда да се партизански одреди омасове и оспособе за свакодневне борбе са непријатељом. У најтежој ситуацији у периоду од фебруара до јула 1943. био је Пожаревачки партизански одред, који је једва одолевао офанзиви окупаторско-квислиншких снага, изгубивши у то време две трећине свог борачког и руководећег састава.¹⁵⁷

Чини се да надмоћност непријатеља у људству и техничкој опреми није био једини узрок осетних губитака које је трпео овај одред, већ је и слабо руковођење штаба одреда допринело да је непријатељ имао сталну иницијативу у својим рукама. У вези с тим Покрајински комитет КПЈ упутио је писмо у априлу 1943. Окружном комитету КПЈ Пожаревац, у коме се, између осталог, каже: „Имајте у виду да су се партизански одреди у Шумадији и на југу четворостручили и да стално расту. Концентрације непријатеља су свуда велике, али одреди сами осигуравају себи повољне базе, активно дочекују непријатеља и вешто маневришу. Имајте у виду и то да непријатељ сада баца своје банде на Дрину, што ће спречити непријатеља да даље довлачи нове снаге на наш терен, али то вам налаже да и ви будете активнији, да искористите тај моменат и задате непријатељу јаке ударце.“¹⁵⁸

Зајечарски, односно Тимочки одред, који је био подељен у неколико чета, био је једина партизанска формација у источној Србији у првој половини 1943. По наређењу Главног штаба НОВ и ПО Србије, крајем маја пребачена је у Тимочку Крајину једна чета из састава Јастребачког НОП батаљона са задатком да помогне

¹⁵⁶ Zb NOR I-5, 132-134, извод из писма ПК од 18. априла 1943.

¹⁵⁷ ОК Пожаревац је у писму од 3. априла 1943. критиковао штаб Пожаревачког партизанског одреда, замеравачући му нарочито на недовољној будности: »Непријатељ је врло паметно радио. Он нас је пустио да се поведемо за ситним успесима наших чета, да се разлабавимо, да занемаримо конспирацију, да попустимо у дисциплини, да нам будност не буде на висини. Он је за то време систематски спремао ударце.« (Zb NOR I-5, 106).

¹⁵⁸ Zb NOR I-5, 113. — У марту 1943. неке четничке јединице из Србије биле су упућене на Дрину са задатком да спрече долазак дивизија НОВЈ у Санцак из Србије. Упркос томе, Прва и Друга пролетерска дивизија форсирале су реку Дрину и пребациле се у рејон Плевља.

тамошњим јединицама у извођењу акција.¹⁵⁹ Крајем маја на територију зајечарског округа дошао је и Недељко Караичић Милисав, па је уз његову помоћ извршена реорганизација партизанских јединица и створен Тимочки батаљон НОВС 15. јуна 1943, о чему је већ било речи.¹⁶⁰

Међутим, на југу Србије биле су најјаче партизанске јединице од самог почетка 1943. Тамо су успешно деловали Први јужноморавски, Други јужноморавски, Расински одред и Озренска чета, која је ушла у састав Јастребачког батаљона Првог Јужноморавског одреда. У јесен 1943. на овом подручју је оперисао и Косовски батаљон НОВЈ, састављен од бораца са Косова.

У свим документима, па и у сећањима савременика, истиче се да је Светозар Вукмановић Темпо пружио значајну помоћ партијским организацијама и партизанским одредима на југу Србије, на путу за Македонију фебруара 1943. О томе је писао и Недељко Караичић у свом извештају од 27. фебруара 1943: „Доласком друга Александра (С. Вукмановић Темпо — М. Б.) партијска организација је кренула умногоме набоље. Одржано је партијско саветовање на Кукавици, Кукавичког и Јастребачког одреда, на коме је претресен прошли и будући рад. Ја сам поднео реферат о прошлом, а Александар о будућем раду. Састанак је готово у потпуности успео.“¹⁶¹

После велике провале у нишкој партијској организацији фебруара 1943, Покрајински комитет учинио је много да се на терену овог округа формира Окружни комитет и обнови партизански одред. ОККПЈ Ниш формиран је у мају 1943. али са обнављањем одреда ишло је веома споро. Један број преживелих партизана Озренског одреда био је због потера приморан да се прикључи Тимочком батаљону НОВС и Трећем батаљону Првог јужноморавског одреда, који се налазио на Јастрепцу. Да би се убрзале припреме на стварању, односно обнављању Озренског одреда, на састанку партијско-политичких радника Ниша и Зајечара, који је одржан 6. априла 1943. на терену свршљишког среза, у присуству Недељка Караичића, донета је одлука да се од штаба Првог јужноморавског одреда затражи једна чета која ће помоћи у обнављању одреда. Чета је упућена крајем маја, али не на терен нишког округа, већ у Тимочку крајину.¹⁶²

Услед сталних потера, поједине десетине партизана, које су оперисале на терену нишког округа, уништене су или су биле приморане да се прикључе суседним партизанским одредима: Првом јужноморавском и Тимочком батаљону или Расинском партизанском одреду. Тек 10. септембра званично је образована Озренска партизанска чета, која је за готово непуну два месеца толико нарасла да је од ње ОККПЈ Ниш 18. новембра образован Озренски (нишки) батаљон НОВЈ.¹⁶³

¹⁵⁹ Zb NOR I-5, 158, извештај ОК Лесковац од 9. маја 1943. — ПК КПЈ.

¹⁶⁰ Zb NOR I-5, 205, извештај ОК КПЈ Зајечар од 23. јуна 1943. — ПК КПЈ. — У оригиналу стоји: 23. маја. Међутим, сигурно је да је овај извештај писан 23. јуна, јер је батаљон формиран 15. јуна 1943. године.

¹⁶¹ Zb NOR I-5, 82.

¹⁶² АИРПС, ПКС, 302, извештај Д. Јовановића од 18. маја 1943; М. П е р о в и ћ, н. д, 283.

¹⁶³ Zb NOR I-20, док 109, извештај ОК Ниш од 11. новембра 1943; И. Г л и г о р и ј е в и ћ, н. д, 313-319. — У писму ПК Десимиру Јовановићу

Формирати партизански одред у неком округу био је велики подухват у било ком периоду НОП-а и револуције. Тиме је, међутим, био завршен само мањи део посла. Знатно више напора партијска руководства и организације на терену морали су улагати да се одред оспособи за извођење акција на терену. А то значи, требало га је наоружати, створити му упоришта на терену и погуњавати га свакодневно новим борцима.

У оквиру свих ових задатака, средска и окружна партијска руководства највише су била ангажована на мобилизацији нових бораца. По правилу, одлазак у партизане био је на добровољној основи. Међутим, у кризним ситуацијама чешће се од начела одступало, па је члановима средских комитета КПЈ или члановима партијских ћелија био партијски задатак да ступе у одред.

Сви сачувани подаци говоре да је 1943. година била у знаку све масовнијег одлажења великог броја чланова КПЈ, Скоја и других симпатизера НОП-а из готово свих крајева Србије у партизанске одреде. Критична 1942. година, када су партијској и скојевској организацији, па и партизанским одредима, били нанети осетни ударци, била је превазиђена, иако је непријатељ и даље покушавао свим средствима да уништи ослободилачки покрет.

Веома важну улогу у пребацивању људства од места становања до партизанског одреда играле су везе вишег руководства са нижим (и обратно) и суседних окружних комитета и средских руководства КПЈ. Тако је, на пример Покрајински комитет чије је седиште било у Београду, током 1943. имао специјалне канале и пунктове преко којих је слао људе из Београда у одреде: Космајски, Први шумадјски, Пожаревачки, Расински и Први јужноморавски, па и на слободну територију у Срему. Разуме се, ти канали нису били стални. Чешће су се прекидали, са појединим окрузима и по неколико месеци, што је зависило од политичке и војне ситуације на одређеном терену. Преко космајске партијске организације веза је најчешће ишла за Шумадију и западну Србију, а преко Срема упућиване су поруке и људи јединицама НОВ и ПОЈ на ослобођену територију Босне. У писму Покрајинског комитета КПЈ од 4. фебруара 1943. Окружни комитет КПЈ Младеновац императивно се налаже да најозбиљније и најхитније морају приступити изградњи канала преко посавског среза ка Аранђеловцу.¹⁶⁴ Само петнаестак дана касније Мома Марковић је писао из Београда команданту Главног штаба за Србију: „У Београду је велико расположење за одлазак за одред, нарочито данас, како због ситуације на фронту, тако и због купљења на присилне радове. Велика је штета што не постоји бар мало ослобођене територије, па би народ сам налазио одреде. Не треба да нас плаши немање оружја, јер јачи одреди ће обезбедити од непријатеља довољно оружја.“¹⁶⁵

секретару ОК КПЈ Ниш од 30. јуна 1943. у вези са напорима за стварање одреда речено је између осталог и следеће: »Првенствено да поклониш пажњу јачању одреда, да се учврсти веза са околним одредима и да у споразуму са другом Милосавом (Недељко Карић — М. Б.) с времена на време извршите концентрцију вашег и неког околног (Јастребачког или Бољевачког) одреда и да заједно ударите по непријатељским базама и дражиновцима и разбијете њихове снаге и упоришта. Организујте сакупљање оружја и муниције у народу и стварајте базе за рањенике.« (АС, П. П, Н, 39).

¹⁶⁴ АС, ОКМ, 54, писмо ПК ОК Младеновац од 4. фебруара 1943.

¹⁶⁵ Zb NOR, I-5, 80, писмо Моме Марковића од 20. фебруара 1943. — Радивоју Јовановићу Брадоњи.

Мада је партијска организација у Београду била доста слаба током целе 1943. године и није могла да се опорави од удараца које је задобила 1942, велики број чланова КПЈ одлазио је у партизанске одреде специјалним каналима које је организовао ПККПЈ за Србију. Пребацивање је вршено по групама. Једна таква веза била је организована у Раковици, друга у Кијеву и оне су само у два маха током 1943. преbacиле око 40 Београђана у партизане.¹⁶⁶ Посебна група чланова КПЈ била је ангажована за пребацивање људства у Шумадијски партизански одред. Средином 1943. пребачено је до села Сремчице 19 другова, које је у том селу чекала веза из Првог шумадијског партизанског одреда. Била је спремна нова група од 100 Београђана да у септембру пође у Шумадијски партизански одред, али су организатори овог пребацивања били похапшени.¹⁶⁷

Посебан пункт за пребацивање људи из Београда и Земунa у партизане организовала је партијска организација у Земуну, почетком 1943. године. Главни канали овог пункта водили су северно од Добановаца (поред Јабланова) за Угриновце или преко Бежаније (код Долме) за Јаково. Само у фебруару, марту и априлу овим каналима пребачено је више од 150 Земунца, а до јуна 1943. око 300 Земунца и Београђана ступило је у сремске партизанске одреде.¹⁶⁸

У унутрашњости Србије, по упутствима Покрајинског комитета и Главног штаба, у градовима и селима су створане такозване борбене или ударне десетине, које су под контролом партијских јединица изводиле акције и саботаже, а чешће помагале и одредима, када су ови предузимали неку већу акцију. Касније када би се ове десетине извежбале у акцијама и саботажама повлачене су у одред. Колика је пажња придавана борбеним (ударним) десетинама види се и из писма Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 4. фебруара 1943. које је упућено Окружном комитету КПЈ Младеновац: „Све борбене десетине одмах мобилишите и пошаљите за одред, јер су оне биле само једна етапа ка припреми мобилизације за одред. Данас је наступио моменат када се одред мора јачати, и то у првом реду од борбених десетина.“¹⁶⁹

На основу директива Покрајинског комитета КПЈ за Србију, партијска руководства на терену поклањала су посебну пажњу месним борбеним десетинама. На такав закључак наводи нас и извештај ОККПЈ Пожаревац од 6. фебруара: „Вашу директиву за мо-

¹⁶⁶ Ј. Марјановић, Београд, 279—280.

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ АИРПС, ПКС, 287, извештај СК КПЈ Земун од 26. априла 1943. — ПК КПЈ. — Жарко Атанацковић (у н. д, 149) наводи да је само из Земунa током 1943. и почетком 1944. разним каналима и везама отишло у партизанске одреде око 1000 земунских омладинаца и чланова Скоја. Сматрам да је ова цифра доста превисока. Јер сам град Земун тешко да је могао у том периоду послати 1000 младих бораца у партизанске одреде. Највероватније да се сви подаци односе на Земун и његову околину односно срез земунски.

¹⁶⁹ АС, ОКМ, 53. — »Издајте наређење свим борбеним десетинама да одмах ступе за одред. Уколико се не одазову, значи да је наш утицај на њих слаб и да га треба појачати. Борбене десетине биле су једна етапа у нашем раду, као припрема мобилизације за одред. Сад је тај моменат дошао када ми одреде морамо појачавати, јачајући из у првом реду од борбених десетина, а уз то мобилишите раднике и сељаке, убеђујте их у потребу борбе и јачања наших снага« (Zb NOR 1-5, 41, писмо ГШ — Штабу Расинског партизанског одреда од априла 1943.)

билизацију борбених група у одред схватили смо тако да треба сместа да мобилишемо постојеће борбене групе, да се свом енергијом бацимо на стварање нових борбених група онако како смо то поставили на састанку нашег бироа и да новостворене групе одмах на постављеним им акцијама испробамо, појачаним политичким радом створимо код њих вољу за одлазак у одред и након тога их мобилишемо.¹⁷⁰

Само на територији младеновачког округа у фебруару, марту и априлу 1943. по упутству Окружног поверенства КПЈ, ступило је у Први шумадијски одред 36 припадника борбених десетина и 30 чланова Скоја. Пошто су сви скојевци били из села Ковачевца а дошли су у одред са оружјем, од њих је била формирана „Привремена ковачевска чета“.¹⁷¹

И на терену аранђеловачког округа био је запажен рад партијских организација на стварању борбених десетина у пролеће 1943. Окружни комитет КПЈ Аранђеловац у свом извештају од јуна 1943. писао је да је штаб Првог шумадијског одреда током маја формирао две нове партизанске чете (Колубарску и Орашачку) углавном од нових бораца и из редова борбених десетина; затим, од чланова КПЈ и чланова Скоја, што је знатно ојачало одред у сваком погледу. „Наша је активност највише усредсређена на јачање нашег одреда. Ових дана прикључило нам се још 7 бораца из орашачког среза.“¹⁷² Због наглог прилива бораца у Први шумадијски и Космајски партизански одред, били су створени услови да се крајем јуна формира батаљон НОВЈ.

Када је реч о ступању нових бораца у редове партизанских одреда Србије првих месеци 1943, интересантно би било анализирати њихово социјално порекло. На жалост, о томе су подаци веома оскудни. Међутим, на основу једног малог броја сачуваних докумената, ипак се да закључити да су они долазили из већих градова: Београда, Ниша, Чачка, Крушевца, Лесковца, Земунa и других, и да су у највећем броју били радници и чланови Скоја, претежно средњошколци, на чему је углавном инсистирао Покрајински комитет у својим писмима окружним комитетима. То се види и из писма Моме Марковића, члана Покрајинског комитета и комесара Главног штаба од 20. фебруара 1943, у коме истиче да ће „другови (чланови ПККПЈ — М. Б.) учинити све да се из Београда шаљу радници за одред.“¹⁷³

Али, без обзира на ставове виших партијских форума, нови борци су у највећем броју били сељачког порекла. По правилу, то су били углавном млађи чланови КПЈ и чланови Скоја. У извештају ОП КПЈ Младеновац од 30. марта о томе је речено следеће: „Прошлог пута је дошло са четом 10 другова. То су све сељаци, а детаљније карактеристике о њима послаћемо вам накнадно. До јуче се чети прикључило још 10 другова са нашег терена, такође се-

¹⁷⁰ АИРПС, ПКС, 248, извештај ОК Пожаревац ПК КПЈ од 6. фебруара 1943.

¹⁷¹ АИРПС, ПКС, 256/в, извештај окр. пов. КПЈ од 25. фебруара и 30. марта 1943. — ПК КПЈ и Штабу Првог шумадијског партизанског одреда; А. В и т о р о в и ћ, н. д, 433-434.

¹⁷² АИРПС, ПКС, 318. и 325, извештај ОК КП Аранђеловац — ПК КПЈ од 12. и 23. јуна 1943.

¹⁷³ Зб NOR I-5, 80, писмо Моме Марковића од 20. фебруара 1943. — Р. Јовановићу Брадоњи.

љаци.¹⁷⁴ Већ смо раније споменули пример да је крајем априла само из села Ковачевца (младеновачки срез) у партизане ступило 30 чланова Скоја.

Чачански партизански одред имао је у свом саставу почетком марта 1943. само 25 бораца. У борби која је вођена против четника ДМ 5. марта у селу Остри, погинуло је 14 партизана, од којих су били 10 сељаци, 3 радника и један интелектуалац. Од броја погинулих било је 11 чланова КПЈ и 3 члана Скоја. И овај податак говори да је у партизанима било највише сељака.¹⁷⁵ Први шумадијски одред имао је почетком јануара 58 бораца, од којих су били 34 радници, 15 интелектуалци и 9 сељаци.¹⁷⁶ У овом истом одреду било је средином марта више од 100 бораца, али услед мобилизације која је тада вршена, сада је било око 60% бораца сељачког порекла док су остали били радници и интелектуалци.¹⁷⁷

У Расинском партизанском одреду било је почетком марта 1943. око 120 бораца, распоређених у 3 чете, од којих су преко 50% били радници.¹⁷⁸ Међутим, у истом овом одреду крајем јуна било је преко 50% сељака. У извештају ОК КПЈ Крушевац од 28. јуна 1943. о стању у одреду речено је између осталог: „Све што имамо сада, то је одред. На њега смо обратили пуну пажњу. Бројчано се скоро утростручило за задњих два месеца. Масе хоће борбу, а нарочито хоће чишћење Дражиних банди. Они су толико омрзнути и раскринкани после мобилизације и похода на Црну Гору да их се народ једва чека ослободити. Зато нам долазе у одред све другови са села и поред терора над њиховим фамилијама.“¹⁷⁹

4. Рад КПЈ у партизанским одредима у јединицама НОР Србије

У првој половини 1943. па и касније, окружни комитети КПЈ су практично руководили целокупним радом партизанских одреда. Имали су најуже контакте са њиховим штабовима, а преко заменика комесара (који су били уједно и чланови Окружног комитета) имали су увид у рад партијске организације. Али, када су почеле да се стварају бригаде НОВ у јесен 1943, оне су биле непосредно везане за Главни штаб, односно ПККПЈ. Разуме се, у свему овоме било је доста лутања. Наиме, нису биле јасно прецизиране компетенције Покрајинског комитета, Главног штаба, а такође и окружних комитета и штабова одреда. У вези с тим ПККПЈ упутио је писмо Моми Марковићу, комесару Главног штаба, 6. маја 1943: „Однос између војних јединица и ОК-а је јасан. ОК руководи штабом и партијском организацијом одреда са његовог терена. ОК нема никакве руководеће улоге у бригади или батаљонима када се налазе и на његовој територији. Бригада и батаљони, партиј-

¹⁷⁴ Zb NOR I-5, 99, писмо ОП КПЈ Младеновац од 30. марта 1943. — Штабу Првог шумадијског НОР одреда.

¹⁷⁵ Zb NOR I-5, 100, изјава политичког комесара Чачанског НОР одреда од марта 1943. — Главном штабу; Хронологија Чачка, 255.

¹⁷⁶ Zb NOR I-5, 22, извештај Штаба Првог шумадијског одреда — Главном штабу.

¹⁷⁷ АИРПС, ПКС, 265, извештај ОК КПЈ Аранђеловац од 25. марта 1943. ПК КПЈ.

¹⁷⁸ Zb NOR I-5, 50-51; М. Перовић, н. д, 272.

¹⁷⁹ АИРПС, РКС, 327, извештај ОК Крушевац од 38. јуна 1943. — ПК КПЈ за Србију.

ска организација у њима су под директним руководством ПК, као што су штабови бригаде и батаљона (посредно и одреда) под руководством Главног штаба.¹⁸⁰

У једном другом упутству, које је Покрајински комитет послао ОККПЈ Врање 18. јуна 1943. речено је: да „Штаб одреда одговара за свој рад Главном штабу[...]. Чланови штаба у својој јединици одговарају за свој рад, поред тога што су они одговорни и пред Главним штабом.“¹⁸¹

Из овог писма видимо да је Покрајински комитет кориговао свој став у односу на упутство од 6. маја. У ствари, Главни штаб Србије би је некомплетан, имао је само два члана. Они су се налазили у Шумадији и могли су непосредније да руководе једино јединицама у централној Србији. Због свега тога, надлежности окружних комитета морале су бити знатно веће. Из истог разлога морао је и Покрајински комитет да се више ангажује и уопште на активности одреда и извођењу акција на терену. Он је најчешће одлучивао, на основу предлога окружних комитета и чланова Главног штаба о саставу штабова одреда и бригада, а посебно је инсистирао на личностима које треба да заузму положаје комесара, односно заменика политичког комесара одреда. То се види и из већ цитираног писма које је ПККПЈ упутио Моми Марковићу: „Штаб који предлажеш за Шумадијски одред, сматрамо да треба да буде штаб II батаљона[...]. Штаб који предлажеш за Космајски одред, сматрамо да треба да буде евентуално штаб I батаљона. Слажемо се потпуно да Кика (Божидарка Дамјановић — М. Б.), буде у штабу батаљона, без обзира на то што ће батаљон отићи са терена ОП Младеновца. Тешко би нам било да Павле (Душан Петровић — М.Б. или Дража Марковић — М. Б.) оду на војне дужности, али нисмо далеко ни од такве одлуке. Зато добро промислите за сваког кога постављате на положај команданата, командира, водника и десетара. Повуците теренце у одред. Партијска организација је база, мотор, али само морамо јачати војне јединице, што ће са своје стране олакшати рад партијских организација.“¹⁸²

Организациона структура КПЈ у партизанским одредима и бригадама НОВЈ Србије, није била иста у свим периодима развоја НОР-а и револуције. Од почетка 1943, када се одредима поклања већа пажња, рад партијских организација у војним јединицама био је организованији и интензивнији. Сви чланови КПЈ у једној чети сачињавали су основну партијску организацију — ћелију, која се

¹⁸⁰ Zb NOR I-5, 153.

¹⁸¹ У писму ПК даље се наглашава: »Планове за акције, извођење истих, као и сав други рад предлаже штаб одреда, у штабској јединици и преко заменика политичког комесара ОК-у, а обрнутим путем ОК штабу. Сваки други однос између ОК и штаба не би био правилан јер би био командантски.« (АС, ОК Вр, 5.)

¹⁸² Zb NOR I-5, 153, писмо ПК КПЈ за Србију — Моми Марковићу од 6. маја 1943. — Мома Марковић у писму ПК КПЈ од 1. маја 1943. писао је у вези саовим и следеће: »Зашто другарицу Кики предлажем за Штаб? Пре свега, сматрам да је нужно појачати и штабове, јер су све слабости одреда углавном пристизале из слабости штабова. Она би могла допринети тамо више него у ОК-у. Друго, ОК се не би ослабио, јер пре свега јачина одреда значи велику помоћ ОК-у; Треће, ОК се може брзо ојачати новим кадровима са терена. Велико секташтво и недовољан рад са руководиоцима, учинило је да се ОК-и нису развијали и расли. Сада после мога обиласка и указивања на поједине руководиоце, ускоро ће наћи нове кадрове ка ОК.« (АС, ПКС, 290).

зависно од броја чланова КПЈ чешће делила на групе по водовима. Било је случајева да су у појединим четима стварана тзв. партијска упоришта од активнијих чланова Скоја или других истакнутих бораца, па су с временом ова упоришта прерасла у партијске активе, а ови у партијске јединице. На челу партијске јединице у чети налазио се заменик комесара чете, који је чешће био члан СК КПЈ на терену среза где је чета оперисала. Секретари свих чета у батаљону сачињавали су партијски биро или комитет, а секретари батаљонских руководстава, заменик политичког комесара и политички комесар, сачињавали су одредско, односно бригадно руководство КПЈ, чији је секретар био заменик комесара одреда (бригаде).¹⁸³

Најчешће су секретари четних партијских организација били на вези среских комитета КПЈ, док су секретари батаљонских (одредских) руководстава КПЈ били чланови окружних комитета КПЈ, преко којих су комитети спроводили политику Партије у војсци: „Заменик политичког комесара одреда је и члан ОК — писао је Покрајински комитет окружним комитетима КПЈ јуна 1943. — Дужност заменика политкома је да руководи партијском организацијом у одреду и да остварује руководећу улогу Партије у њему. Заменик руководи свом партијском организацијом у одреду и у том смислу „контролише“ њу и рад свих јединица и њених чланова, а не командује он, већ то ради командант и политком, а заменик само када иступа збиља као заменик пол. комесара. Заменик политичког комесара је члан ОК и он спроводи одлуке и партијских организација у одреду и подноси извештај о стању партијске организације и све стања у одреду ОК-у.“¹⁸⁴

Штаб одреда, односно батаљона сачињавали су командант, заменик команданта, политички комесар и заменик политкома. У извесним случајевима, командант и његов заменик нису морали бити чланови КПЈ ако су били војнички способни. Углавном, штабови одреда и батаљона имали су своје штабске партијске ћелије, у којима су били поред штаба и обавештајни официр, интендант, референт за санитет и други. Упутства Покрајинског комитета и Округног комитета проучавана су претходно на састанку штабске ћелије, а онда су преношена на батаљоне и чете.¹⁸⁵

Основне партијске организације у војсци одржавале су једанпут до двапут месечно партијске састанке, што је зависило од војно-политичке ситуације на терену. Састанци су могли бити радни и теоријски, зависно од времена које је дотична јединица имала на располагању. Редовно су одржавани партијски састанци пред сваку планирану акцију и борбу ради политичке припреме чланства КПЈ, чланови Скоја и других бораца. Састанци су били обавезни нарочито после окршаја са непријатељом, на којима се анализирао рад и пожртвовање сваког члана КПЈ. На овим састанцима износили су се ставови и оцене штабова батаљона или одреда, партијског бироа или комитета. Сваки дневни ред имао је тада готово обавезну и посебну тачку „критика и самокритика“. На тим састанцима су

¹⁸³ АС, ОК Ар, 98, писмо ПК КПЈ од 6. маја 1943. — ОК Аранђеловац о раду Партије у војсци.

¹⁸⁴ АС, ПКС, 5, писмо ПК — ОК КПЈ од 18. јуна 1943.

¹⁸⁵ Исто.

анализирани тежи прекршаји партијске дисциплине и доношене адекватне казне.¹⁸⁶

Рад партијских јединица у војсци, као и оних на терену, био је организован на принципу сектора, тако да је сваки члан био задужен за један од сектора партијско-политичког рада. Најчешће су били заступљени следећи сектори: организационо-партијски рад, политичко-просветни рад; рад ћелије на војним питањима; рад са омладином (Ској); политичко-организационо-просветни рад чете на терену. То су били основни сектори. Међутим, у неким четама и батаљонима био је уведен посебан сектор „обавештајна служба“, а било је низ других конкретних задатака.¹⁸⁷

Организационо-партијски рад у војним јединицама током 1943. није био уједначен и многе проблеме су погрешно постављали не само од партијских руководстава, већ и окружни и средски комитети КПЈ. Због тога је ПККПЈ почетком маја послао упутство „О раду Партије у војсци“ свим окружним комитетима КПЈ на терену, које је прорађивано током лета и јесени 1943. на састанцима руководстава и организација. У овом документу биле су јасно прецизиране дужности сваког члана и кандидата, а посебно руководећих чланова, односно секретара партијских јединица.¹⁸⁸

Средином маја 1943. стигло је у седиште ПК Скоја упутство ЦК Скоја од 14. јануара 1943. „О раду Скоја у војсци“, које се током пролећа и лета прорађивало не само на састанцима актива Скоја већ и на састанцима партијских јединица. У овом упутству је наглашен значај рада скојевске организације у војним јединицама. Ској је у одреду требало уздигнути, речено је у упутству, до тог степена да буде најбољи ослонац и помоћник војној команди: „Рад наших организација у војсци отежан је покретима и борбама. Прекинути рад за то време значи не одговарати задацима и стварно ликвидирати Ској. Ској мора баш у време покрета и борби да ради, да се покаже као организатор и руководилац. Ни тада састанци не смеју изостати, макар кратки и само по једном питању сазвани, али се они морају одржавати, организација мора да живи и ради увек увек.“¹⁸⁹

Кроз сва писма и извештаје окружних комитета, затим, четних, батаљонских и одредских руководстава КПЈ може се уочити да је 1943. године знатно више пажње поклањано организационом и политичком раду партијских организација. Прегледајући дневне редове и питања о којима су расправљали, може се закључити да је садржај рада партијских организација у четама био богатији, у односу на претходне године ослободилачког рата; да се више пажње посвећивало критици и самокритици, идеолошко-политичком уздицању, пријему у чланство истакнутијих бораца; проучавању упутстава Покрајинског комитета и окружних комитета; о лику члана

¹⁸⁶ Партијске казне у војним јединицама биле су следеће: Оштра критика, опомена, укор са последњом опоменом, искључење из Партије на одређено време, искључење из КП на неоддређено време, искључење са бојкотом и предаја Војном суду. (АС, ОК Вр, 25. Упутство ПК од маја 1943).

¹⁸⁷ АИРПС, PKS, 458, о раду Партије у војсци — Упутство ПК од маја 1943.

¹⁸⁸ Исто.

¹⁸⁹ *Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije* (у даљем тексту: Зб ОРЈ), II — 1, 30 — 34.

КПЈ; о дисциплини и храбрости у борби; о односу према становништву куда чета пролази итд. У писму ОККПЈ Зајечар од 20. априла 1943. свим члановима КПЈ Зајечарског одреда, поводом недостатка у раду чланова КПЈ, између осталог се каже: „Партијност једног друга не цени се ако је он само добар војник или политичар, ако је храбар или лепо прича. Сви другови морају добро да схвате да се партијност — поверење члана Партије стиче једино свакодневним радом па ма и најситнијих послова.“¹⁹⁰

Окружни комитет Зајечар посебно наглашава да члан КПЈ у четама треба увек да обрати нарочиту пажњу на четири ствари: 1. шта је урадио по свом сектору; 2. шта је прорадио од материјала за своје уздизање; 3. шта је научио из војне вештине; 4. с ким је и о чему разговарао. „Ове четири тачке морају да буду дневни ред вашег свакодневног рада. Сваки члан мора пре спавања да размисли о томе шта је преко дана учинио за своју Партију.“¹⁹¹

Нису сачувана документа за све партизанске одреде Србије о броју чланова КПЈ и кандидата у појединим периодима, како бисмо на основу тога могли дати једну детаљнију анализу организационог развитка КПЈ у војним јединицама током 1943. године. О томе су оскудни подаци и у сећањима савременика. Ипак је евидентно да је Први шумадијски партизански одред у јануару 1943. имао 4 чете, 96 бораца од којих су били 26 чланови и 2 кандидата.¹⁹³ У јуну у 4 партијске јединице била су 22 члана и 3 кандидата.¹⁹⁴

Батаљон НОВЈ у Шумадији, приликом образовања 28. јуна 1943. имао је у свом саставу 96 бораца, 4 партијске организације, са 29 чланова КПЈ и 15 кандидата. Значи, готово сваки други борац био је члан КПЈ, односно кандидат.¹⁹⁵ Пожаревачки партизански одред „Вељко Дугошевић“ имао је крајем јануара 1943. у две чете

¹⁹⁰ АС, ОК За, 16.

¹⁹¹ Исто. — У Закључцима Међуопштинског саветовања војних и политичкох руководилаца 9-13. августа 1943. које је одржано на Бучуљи, речено је између осталог и следеће: »Да се очисти партијска организација од слабих бораца, страних елемената [...] б) да се исправи погрешно постављен рад партијских јединица и то да се исправи на основу резултата »Рад Партије у војсци, на начин како је исти реферат прорађен на саветовању. (Руководећа улога Партије, дневни ред, правилно постављање сектора рада јединице итд); в) анализа сваке акције; г) да се све одлуке које доносе штабови претходно претресу у штабским јединицама како је то већ изложено у реферату; д) да чланови штаба одговарају за свој рад пред јединицама као обични чланови Партије; њ) да чланови Партије изван јединица одају дужно поштовање и подижу ауторитет комондантима, комондирима и комесарима« (Zb NOR I-5, 255).

¹⁹² АРП, Србија, II/95, извештај ОК КП Аранђеловац од 22. јануара 1943. — ПК КПЈ.

¹⁹³ АС, ОК Ар, 79, извештај ОК Аранђеловац од 6. априла 1943. — ПК КПЈ. — Почетком маја из састава Првог шумадијског одреда издвојила се Космајска партизанска чета, јер је формиран засебни Космајски партизански одред. Тада је од бораца шумадијског одреда попуњена Ваљевска чета, тако да је Први шумадијски одред имао 2 чете: Качерска и Рудничка које су са штабом и другим особљем имале око 50 бораца. (АРП, Србија, II) 103, извештај ОК Крагујевац од 7. маја 1943. — ПК КПЈ).

¹⁹⁴ АИРПС, ПКС, 325, извештај ОК Крагујевац од 23. јуна 1943. — ПК КПЈ.

¹⁹⁵ АИРПС, ПКС, 340 извештај комесара батаљона од 16. јула 1943. — ПК КПЈ Србије.

две партијске јединице, а у „Рамској чети партијско упориште од 2 члана“. Свега је било 15 чланова КПЈ.¹⁹⁶

Чачански партизански одред имао је почетком марта само 25 бораца, а две трећине од њих били су чланови КПЈ, а остало кандидати за чланове КПЈ и чланови Скоја. Почетком септембра у одреду је било 6 чланова КПЈ, 2 кандидата и 6 чланова Скоја.¹⁹⁷ Тимочки батаљон НОВЈ, којим је руководио ОК КПЈ Зајечар, приликом формирања (15. јуна 1943) имао је у свом саставу у 3 чете 100 бораца, од којих су били 34 чланови КПЈ и 52 чланови Скоја.¹⁹⁸ У октобру Зајечарски партизански одред „Миленко Брковић — Црни“ имао је у два батаљона око 150 бораца, од којих су трећина били чланови КПЈ, а остали готово сви чланови Скоја.¹⁹⁹ Расински партизански одред имао је јуна 1943. у две чете 17 чланова КПЈ и 17 кандидата.²⁰⁰

На југу Србије партијска организација у одредима и бригадима НОВЈ била је бројнија. Само у Првом јужноморавском одреду током јуна 1943. било је 65 чланова КПЈ и 20 кандидата. У истом периоду у Другом јужноморавском партизанском одреду било је свега 17 чланова КПЈ.²⁰¹ Међутим, у Првој јужноморавској бригади, која је образована 12. октобра 1943. била су 52 члана КПЈ и 14 кандидата,²⁰² а Друга јужноморавска бригада, која је формирана 21. октобра 1943. имала је 42 члана КПЈ и 16 кандидата.²⁰³ У пет партизанских одреда на територији Санџака у првој половини 1943. било је 59 чланова КПЈ и 26 кандидата.²⁰⁴

Из наведених података може се извести неколико закључака. Прво, да је током 1943. године још увек био релативно мали број људства у партизанским одредима, па самим тим мало је било чланова КПЈ и кандидата; друго, у већини партизанских одреда Србије није било планског и систематског рада на пријему у чланство КПЈ. Нарочито је неоправдан био секташки однос према прекаљеним борцима готово у свим одредима, а посебно према младим људима, члановим а Скоја, који су у многим борбама показали максимум храбрости и испољавали у свакодневном раду све врлине правих револуционара, а нису примљени у чланство КПЈ; треће, претеривало

¹⁹⁶ АИРПС, ПКС, 246, извештај ОК КПЈ Пожаревац од 28. јануара 1943. — ПК КПЈ. — Почетком октобра овај одред је имао 12 чланова КПЈ и 6 кандидата (АИРПС, ПКС, 399).

¹⁹⁷ АИРПС, ПКС, 375, извештај ОК КПЈ Чачак од 16. септембра 1943. — ПК КПЈ за Србију; *Хронологија Чачка*, 255.

¹⁹⁸ АИРПС, ПКС, 307, извештај ОК Зајечар од 23. јуна 1943. — ПК КПЈ за Србију; С. Босиљчић, н. д, 95. Командант батаљона НОВЈ у Зајечару тада је био Миодраг Новаковић Дуца, радник. Постао је члан КПЈ 1941. За заслуге у рату проглашен је за народног хероја 1953. Умро је после тешке болести 1955. — Политички комесар одреда био је Василије Ђуровић Ђока, а партијски руководилац одреда био је Хранислав Динић, а његов заменик Драгоман Радојичић Стамболија.

¹⁹⁹ С. Босиљчић, н. д, 102; И. Глигоријевић, н. д, 310.

²⁰⁰ АС, СК КПЈ, 46, извештај ПК КПЈ за Србију од јуна 1943. — СК КПЈ

²⁰¹ Исто; АИРПС, Мг ОК Лесковац, бр. 12, сећања савременика.

²⁰² АИРПС, ПКС, 419, извештај комесара бригаде од 3. новембра 1943. — ПК КПЈ за Србију.

²⁰³ АИРПС, ПКС, 432, извештај секретара бригадног комитета од 27. новембра 1943. — ПК КПЈ.

²⁰⁴ АРП, ЦК КПЈ, 27/1943, извештај Обласног комитета КПЈ од 17. новембра 1943. — ПК КПЈ за Србију.

се и у кажњавању за грешке и пропусте, којих је несумњиво морало бити, али се није поступно и кажњавало како би казна васпитно деловала на сваког члана КПЈ, већ је најчешће прва казна била искључење из КПЈ. У готово свим извештајима секретара партијских јединица и одредских руководстава КПЈ наводи се да има извештан број бораца па и руководилаца „под комисијом“ или се наводи да су искључени за неке готово безначајне прекршаје.²⁰⁵ У извештају комесара Батаљона НОВЈ у Шумадији наводе се подаци о знатном броју бораца који су дошли у батаљон из Првог шумадијског и Космајског одреда, где су били од својих партијских јединица „заобиђени“ те он предлаже Покрајинском комитету да их поново укључи у партијско-политички рад и да их провери на задацима како би се повећао број чланова КПЈ у овој јединици.²⁰⁶

Многа документа, па и сећања савременика, указују да су ПККПЈ и окружни комитети чешће одржавали саветовања са руководством и члановима КПЈ, на којима се расправљало о негативним појавама у одредима, а посебно у партијским организацијама. Једно такво саветовање одржано је крајем фебруара 1943. у Чачку. Почетком марта, Покрајински комитет је организовао саветовање са члановима КПЈ и штабом Ваљевског партизанског одреда.²⁰⁷ Средином јуна члан ПККПЈ Недељко Караџић одржао је шире саветовање са свим члановима КПЈ Тимочког одреда, односно батаљона, после чега се знатно побољшао рад у партијским организацијама.²⁰⁸ На међуокружном саветовању војних и политичких руководилаца, које је одржано од 9—13. августа 1943. на Букуљи, посебно је анализиран рад одреда не само са војно-стратегијског аспекта већ је анализиран и партијско-политички рад организација КПЈ и руководства.²⁰⁹

Пре него што поставе неког друга на одређен положај у одреду, Покрајински и Окружни комитет КПЈ су готово увек проверавали његове квалитете: морално-политичке, војно-стручне. Посебно се водило рачуна о партијском стажу, образовању, социјалном пореклу итд. У писму Покрајинског комитета од 7. маја 1943. Окружном поверенству КПЈ за Младеновац у вези с тим речено је следеће: „Наглашавамо да морате дати најбоље руководиоце и теренце за политичко и војно руководство у одреду, а нарочито у батаљону“.²¹⁰

Нема довољно података о социјалној припадности чланова КПЈ у одредима и бригадама НОВЈ. Из једног мањег броја сачуваних извештаја ипак се може видети да је оно било хетерогено, и у погледу чланова који су се налазили на руководећим функцијама, као и чланова КПЈ и бораца. У првој половини 1943. било је више радника, а касније, када сељаци масовније ступају у одреде, било је међу њима више чланова КПЈ. У Првој и Трећој чети Батаљона НОВЈ у Шумадији било је крајем јуна више од 50% сељака чла-

²⁰⁵ У извештају ОК Пожаревац од 28. јануара 1943. Наводи се да има под комисијом 2 члана и 3 кандидата и да ће партијско руководство одреда предложити за кажњавање још неке. (АИРПС, ПКС, 246).

²⁰⁶ АИРПС, ПКС, 340, извештај комесара батаљона — ПК од 16. јула 1943.

²⁰⁷ Ж. Димитријевић, н. р, 127, 160; *Хронологија Чачка*, 251.

²⁰⁸ АИРПС, ПКС, 307, извештај ОК Зајечар од 23. јуна — КП КПЈ.

²⁰⁹ Zb NOR, I-5, 253.

²¹⁰ Zb NOR, I-5, писмо ПК од 7. маја 1943.

нова КПЈ. Међутим, Трећа чета овог батаљона имала је тада: 6 радника, 2 сељака и једног интелектуалца.²¹¹

И у руководећим кадровима КПЈ, социјално порекло је било хетерогено. На пример, у Пожаревачком партизанском одреду од јануара 1943. од три командира чета, (сви су били чланови КПЈ) један је био радник, један сељак, један интелектуалац, а комесари чета: 2 интелектуалца и један радник.²¹²

Командант и заменик команданта Чачанског партизанског одреда (који је обновљен 18. фебруара 1943) били су радници, а комесар је био сељак;²¹³ командант Батаљона НОВЈ у Зајечару (који је формиран 15. јуна 1943) био је радник, комесар интелектуалац, а његов заменик радник итд.²¹⁴

Веома значајан задатак партијских организација у партизанским одредима и бригадама НОВ Србије, био је да организују политички, културно-просветни и забавни живот у одреду и на терену. За све ове послове био је одговоран комесар чете, батаљона, одреда или бригаде. Политички комесар је био, у ствари, делегат Партије у војсци, који је на пољу пропагандно-политичког, односно морално-васпитног рада био један од битних фактора у ширењу и јачању платформе НОР-а и револуције. Он је посебно био одговоран за организацију рада на плану идејно-политичког образовања борачког и руководећег састава у четама и батаљонима; за мобилизацију нових бораца у одреде; за политичко стање у одреду; за рад на политичкој припреми борбених задатака, не само јединице већ и сваког појединца; за културно-забавни живот у одреду; за рад одреда са становништвом и низ других задатака.²¹⁵

Међутим, крајем 1942. године, када се уводи функција заменика комесара, који постаје партијски руководилац у чети, одреду или бригади, компетенције комесара биле су нешто смањене, а за све наведене послове за које је био одговоран комесар, део одговорности сносио је и заменик, с тим што су и један и други све више морали да се интересују и за војна питања, а нарочито комесар који је чешће замењивао команданта на том положају.²¹⁶

Многи извештаји партијских организација чета и руководстава одреда говоре да се политичком раду са борцима поклањала посебна пажња. О томе се у извештају Моравске чете Пожаревачког партизанског одреда од 10. јануара 1943. каже и следеће: „Уобичајено је да се сваке недеље одржи састанак партијске јединице или Скоја, конференција, саслушање вођа патрола и давање нових задатака.“²¹⁷

Посебно се од комесара и његовог заменика захтевало да се са новим борцима што чешће одржавају састанци; да се с њима анализира војно-политичка ситуација у земљи и у свету; да се објашњавају циљеви и задаци народноослободилачке борбе. На многим од

²¹¹ АИРПС, ПКС, 340, извештај комесара батаљона од 16. јула 1943. — ПК КПЈ.

²¹² АИРПС, ПКС, 246, извештај ОК Пожаревац — ПК-у од 28. јануара 1943.

²¹³ *Хронологија Чачка*, 255.

²¹⁴ С. Босиљчић, н. д, 95; АИРПС, ПКС. 207.

²¹⁵ Опширније о политичком комесару и његовој улози види: Nikola Živković, *Politički komesar i njegova uloga u NOR-u do donošenja Statuta proletherskih brigada februara 1942. godine, Istorija XX veka*, Zbornik radova Beograd 1970. 367-418.

²¹⁶ АИРПС, ПКС, 458, упутство ПК о раду Партије у војсци — Свим ОК КПЈ и партизанским руководствомима одреда.

²¹⁷ Zb NOR, I-5, 15.

ових састанака проучавани су агитационо-пропагандни материјали које су слали Покрајински комитет и окружни комитети.²¹⁸

Да су партијска руководства поклањала посебну пажњу раду у партизанским одредима, види се и по томе што је на међуокружном партијском саветовању војних и политичких руководилаца, 9—13. августа 1943. које је одржано на Букуљи, на дневном реду било и ово питање. У закључцима саветовања о томе је речено: „а) да се побољша и појача политички рад у одреду и батаљону у оквиру сваке чете појединачно; б) да се за то одаберу теме које ће на нај-прикладнији начин излагати линију НОБ-е; в) да се у оквиру популарисања НОБ-е, њених циљева и задатака популарише борба Црвене армије, Врховног штаба, друга Тита, АВНОЈ-а и наше Партије; г) да се разобличавају пароле, начин рада и сарадња са окупатором Драже Михаиловића.“²¹⁹

Значајан задатак партијске организације у одредима и бригадама био је политички рад на терену. Готово на сваком састанку партијских организација дискутовало се о овом питању. Увек је наглашавано да треба побољшати везе са народом. За овај сектор партијско политичког рада били су задужени политички комесар и његов заменик. Кроз разне конференције, предавања и састанке којима су присуствовали партизани, заједно са народом, објашњавана је линија народноослободилачке борбе; затим је истицано да је партизанска војска народна војска, да је поникла из народних маса и да је она део народа. Посебно су коришћени ови скупови да се раскринкају окупатори и квислинзи, а нарочито издајничка улога Драже Михаиловића.

У извештају комесара Првог шумадијског одреда од 14. јануара 1943. писало је између осталог „Одред је поставио себи за задатак да на овом терену обавести све сељацима о циљевима народноослободилачке борбе, о унутрашњој и спољној ситуацији. Нарочити задатак одред је поставио да раскринка слуге окупатора и издајнике народноослободилачке борбе, специјално организације Драже Михаиловића. За ову сврху одред је користио све прогласе и публикације као и летке и листове Врховног штаба, СККПЈ, ПККПЈ за Србију као и ОК Аранђеловац.“²²⁰

Интересантно је напоменути да су чете готово свих партизанских одреда у Србији имале такозвани рејон оперативног деловања, али је партијска организација била обавезна да на истом рејону организује политички рад са народом и низ других активности важних за даљи развитак НОБ-е. Партијска организација Пожаревачког партизанског одреда готово у свим извештајима током 1943. године, посебно истиче да су били ангажовани на стварању „комитета“. То нису били Народноослободилачки одбори, војни ни партијски ко-

²¹⁸ У извештају комесара III чете првог шумадијског одреда од 13. фебруара 1943. стајало је поред осталог и ово: »Политичко усавршавање другова врши се по петоркама. Литература која се добија детаљно се разради са друговима« (Zb NOR, I-5, 63). А у извештају штаба Првог шумадијског одреда од 2. маја 1943. читамо следеће: »У четама се политички рад спроводи углавном кроз прорађивање материјала који је стигао и преко предавања о најважнијим моментима у данашњој борби. У 3 чете имамо организоване агитпроп групе преко којих се спроводи овај рад.« (Zb NOR I-5, 143).

²¹⁹ Zb NOR I-5, 225.

²²⁰ Zb NOR I-5, 25, извештај Првог шумадијског одреда од 14. јануара 1943. — Главном штабу.

митети, већ специфичан орган НОБ-е, једини у овом округу, који је стваран у местима где је чета оперисала, а где није било народноослободилачких одбора. Комитети, у које је бирано 5—10 људи, имали су, у ствари, улогу сличну оној коју су имали одбори народноослободилачког фонда, тј. да прикупљају помоћ у новцу, одећу, храни, обући, одећи, а посебно да се брину о смештају бораца — партизана; да организују обавештајну службу и низ других активности.²²¹

Партијске организације у војсци преко комесара и његовог заменика, готово увек после неке изведене акције или саботаже, сазивали су конференције и зборове у дотичном месту и објашњавали не само војни већ и политички значај тих акција. Нарочито се на томе инсистирало када је требало ликвидирати шпијуна или провокатора у неком селу, да би становништво било упознато са злочинима које је издајник починио.²²²

Први јужноморавски партизански одред, односно партијска организација одреда, у марту, априлу и мају, посебно се била ангажовала да одржава зборове и конференције у селима где су четници раније имали своја упоришта. Највише је конференција одржана у селима: Барју, Лалиновцу, Тумби, Мировцу, Поповцу, Игришту, Врановцу, Црквици и у онима „где никад до тада није долазио партизан — близу пруге Зољево и Тулово.“^{222а}

Партизански одреди су помагали и организационо учвршћење партијских и скојевских организација на терену, стварање и учвршћење народних одбора и одбора АФЖ-а, формирање партијских ћелија и скојевских актива. Јер, дешавало се да су целокупне организације КПЈ и Скоја, под налетом непријатеља, напуштале позадински рад те је терен остајао без партијских кадрова. Управо су партизански одреди, односно одредска партијска и скојевска руководства, настојали да формирају нове организације и активе, да их организационо учврсте и помогну им да нађу садржај свог рада. Иако су сви ови послови били у надлежности окружних и среских комитета КПЈ, одреди су то чинили на основу њихових овлашћења. У вези с тим ПККПЈ за Србију је упутио специјално упутство 18. јуна 1943. свим окружним комитетима на терену. У њему је између осталог, речено: „Било би штетно, ако, на пример, ОК не може да држи неку територију, а одред се креће тамо, да онда четно или батаљонско партијско руководство не поставља и не контролише рад

²²¹ Zb NOR I-5, 15-18, извештај комесара моравске чете Пожаревачког партизанског одреда од 10. јануара 1943.

²²² У извештају партизанске организације Рудничке чете Првог шумадијског одреда од 13. фебруара 1943. писало је да чета сем зборова и конференција води појединачне разговоре сваког дана са око 20 људи дневно. На само 2 конференције 18. и 24. јануара у Трудељу и Бусоти присуствовало је око 40 људи, где је изведен културно забавни програм. »Сем тога, 30. I. приликом ликвидације снага четника у Шилопају одржана је нека врста збора са око 150 људи. Изнесене су вести, политичка ситуација и отпевано је неколико песама« (Zb NOR I-5, 60). Батаљон НОВЈ у Шумадији одмах после формирања отпочео је са већем акцијама против непријатеља, али су паралелно са овим акцијама партијска руководства одржавала зборове и конференције са становништвом. Првог јула одржан је збор са радницима рудника Боговина; 3. јула са сељацима села Јабланице; 6. јула у Влашком Пољу; 7. јула у Бучју; 8. јула у Кожељу и Дебелици. Свуда је указивано на издајнички рад Драже Михаиловића и осталих сарадника окупатора. (Zb NOR I-5, 248).

^{222а} АИРПС, ПКС, 304, извештај ОК КПЈ Лесковац од 20 маја 1943. — ПК КПЈ.

ових јединица са терена. Само, у тим случајевима се не сме пред осталим члановима у одреду деконспирисати та теренска руководства или јединице.²²³

Културно-просветни и забавни рад био је такође посебан сектор партијско-политичког рада у партизанским одредима. За организацију овог значајног задатка у одреду и на терену, који се чешће идентификовао са политичким радом, био је задужен комесар чете, одреда, а од октобра 1943. и бригаде. Разуме се, пошто је током 1943. било веома мало слободне територије у Србији, културно-просветни и забавни рад организован је у веома тешким условима. Али, ипак, и на овом сектору се радило. Партијске организације и скојевски активни одреда користили су готово сваки слободни тренутак за обуку неписмених бораца и у томе су постигнути добри резултати, без обзира на прилике и свакодневне борбе са надмоћнијим непријатељем.

Многи извештаји одредских руководства КПЈ из прве половине 1943. па и касније говоре да су формирани културно-просветни одбори, дилетантске секције, агитационо-пропагандне групе и да припремају програме не само за борце већ и за становништво у селима. У извештају комесара Првог шумадијског одреда 14. јануара 1943. истиче се да агитационо пропагандне групе, крећући се по терену врше широк политички утицај појединачним разговорима са сељацима или на ужим конференцијама у појединим засецима. Истовремено се наглашава да у многим селима чете приређују приредбе на којима учествују сељаци, не само омладинци већ и старији.²²⁴ Штаб истог одреда у извештају од 5. маја такође истиче активност бораца на културно-просветном плану: „Културно-просветне секције грачанске и рудничке чете одржале су неколико састанака са забавним програмом. У свим четама покренуте су и раде четне новине.“²²⁵

Када је реч о културно-забавном раду, треба истаћи да је он био најквалитетнији и најразноврснији када се обављала нека значајна свечаност, на пример, формирање партизанског одреда или бригаде, полагање партизанске заклетве нових бораца, прослава Првог маја, обележавање годишње октобарске социјалистичке револуције, као и поводом других значајних историјских датума.

Седмог маја на планини Букуљи, у присуству три партизанска одреда: Првог шумадијског, Космајског и Ваљевског, свечано је прослављен Први мај и обележено оснивање Космајског партизанског одреда; уједно су и нови борци на свечан начин положили партизанску заклетву. О томе је писао ОККПЈ Крагујевац у свом извештају од 7. маја: „Сви нови борци су примили заклетву, и то под великом и лепом заставом, која је за овај дан припремљена. Гово-

²²³ АС, ОК Вр, 5. — У извештају ОК Крушевац од 16. децембра 1943. о активности Расинског партизанског одреда у политичком раду са становништвом речено је следеће: »Политички рад углавном врши се преко одреда. Тако последњих дана обиђена су скоро сва села среза расинског и одржани зборови и конференције. Позадинске организације нису још у стању да одржавају шире конференције. Њихов рад се састоји са ужом групом људи.« (АИРПС, ПКС, 447).

²²⁴ Zb NOR I-5, 25, извештај штаба одреда од 14 јануара 1943. — Главном штабу.

²²⁵ Zb NOR I-5, 143, извештај штаба одреда — Главном штабу. — У извештају Треће чете Првог шумадијског одреда од 13. фебруара 1943. писало је и ово: »Агитпроп је одржао 3 састанка. Омладинци су покренули четне новине, за које је већина другова показала велико интересовање« (Zb NOR I-5, 63).

рили су друг политком. I шумадијског и Павле (Д. Петровић Шане — М. Б.), као председник КП. Одана је пошта палим друговима и упућени поздрави које вам шаљемо. Забавни део дат је пред вече са успехом.²²⁶

Касније, у јуну, када су формиран баталјони НОВ у Шумадији и источној Србији, и у октобру, када су формиране прве српске бригаде, осим бораца дотичних јединица присуствовали су партијско-политички радници из суседних округа, а на југу Србије и знатан број становништва.²²⁷

Колики је значај придаван културно-просветном и забавном раду у војним јединицама говори и податак да се о томе опширно расправљало на већ поменутом међуокружном саветовању у августу 1943. године. У посебном делу закључака прецизирани су задаци не само за комесара чете, односно одреда, већ и за партијске и скојевске организације и њихова руководства.²²⁸

Културно-просветне екипе и групе којима су руководили политички комесари уз снажну подршку партијских организација, окупљале су све оне који су имали смисла за уметнички рад. Програми њихових приредаба, хронике и соло рецитације, позоришни комади и скечиви, усмене новине и друго имали су не само културно-забавни већ и политички карактер, јер су сви ти текстови, који су састављени у ратним приликама, били прожети идејама и циљевима народноослободилачке борбе.

То исто може да се каже за музичке и дилетантске групе, које су такође биле активне. Садржај већине партизанских песама имао је борбени, патриотски, интернационалистички карактер. Кроз песму се изражавала мржња према непријатељу, с њом се ишло у борбу, с њом се гинуло. Песма је надахњивала борце у најтежим искушењима и уливала им снаге за нове напоре.

Из свега изложеног да се закључити да је Партија у Србији током 1943. улагала значајне напоре не само на стварању одреда, мобилизацији људства и њиховог организационог учвршћења већ и на организовању партијско-политичког рада, како у одреду тако и на терену. Иако је готово свакодневно било покрета и није се остављало дуже у једном месту, што је отежавало плански и систематски рад, ипак је на свим активностима о којима је било речи учињено доста. Посебно је била значајна сарадња између партијске и скојевске организације у одредима и организација на терену, јер су партијски и омладински руководиоци својим присуством на састанцима, конференцијама и зборовима пружали теренским организацијама значајну помоћ у организационом и идеолошко-политичком раду; у окупљању становништва на акцијама и активностима које је организовала КПЈ; затим су теренске организације КПЈ и Скоја снабдеване штампом и разним другим материјалом за културни и васпитни рад. Све је то било од неочењиве важности за партијске организације на терену.

²²⁶ АРП, Србија, II/103, извештај ОК Крагујевац — ПК-у.

²²⁷ Зб НОР I-5, 311, писмо политичког комесара Главног штаба НОВ и ПО Србије од 9. октобра 1943. — ПК КПЈ.

²²⁸ Зб НОР I-5, 252-260, закључци партизанског саветовања војних и политичких руководиоца партизанских одреда и баталјона Шумадије и западне Србије одржаног од 9-13. августа 1943.

5. Стил и метод рада у руковођењу партијском организацијом Србије

Веома важну улогу у развоју народноослободилачког покрета имали су контакти виших руководстава са нижим, и обрнуто, Док је боравио у Београду, Покрајински комитет КПЈ одржавао је везе са окружним комитетима преко специјалних курира. Курирској вези Покрајински комитет је поклањао посебну пажњу и чешће инсистирао у писмима, која су упућивана окружним комитетима да курири буду проверени, храбри, изоловани од сваког другог рада; да буде конспирација до максимума обезбеђена у вези са њиховим радом и да један члан окружних комитета буде посебно задужен за курирске везе.

Осим веза које је Покрајински комитет одржавао са окружним комитетима, постојале су везе и канали између самих окружних комитета. Тако је, на пример, ОККПЈ Крагујевац био задужен да одржава везе са окружним комитетима Ваљево и Чачак; да успоставља контакте са организацијом краљевачког и крушевачког округа и да ствара тамо своја упоришта. Окружни комитет КПЈ Младеновац одржавао је везе са окружним комитетима Пожаревац и Крагујевац; Окружни комитет КПЈ Лесковац добијао је извештај од окружних комитета КПЈ Зајечар, Врање, Крушевац и Ниш и слао их Покрајинском комитету, односно његовим члановима који су се налазили на територији јужне и источне Србије.

Покрајински комитет КПЈ за Србију стално је инсистирао у својим упутствима да окружни комитети редовно шаљу своје извештаје о војно-политичкој ситуацији на терену и да обезбеде редовне канале и пунктове како са београдским тако и са суседним партијским организацијама. У писму од 3. јануара 1943, које је послао свим окружним комитетима, ПККПЈ посебно захтева да извештаји окружних комитета морају бити садржајни, концизни и да морају одражавати тачну ситуацију на терену: политичко расположење становништва, економско и организационо стање КПЈ; политички рад Партије у масама, рад народноослободилачких одбора, Скоја, АФЖ-а; активност партизанских одреда. Посебно се настоји на обавештајној служби, партијској техници, финансијама и низу других питања.²²⁹

Када је реч о партијским везама и каналима, треба истаћи да су оне из седишта ПККПЈ (Београд) полазиле у више праваца: према Космају, Срему, Шумадији, Лесковцу, Пожаревцу, и обратно. Разуме се, ове везе нису биле константне и њихово функционисање зависило је од војно-политичке ситуације на одређеном терену. Уколико је притисак непријатеља био интензивнији, канали су били несигурнији и увек је постојала латентна опасност да непријатељ уђе у траг организаторима овог значајног партијског задатка.

Док су у првој половини 1943. биле нешто редовније везе између Београда и Космаја, односно са ОККПЈ Младеновац, са јужном Србијом, где је НОП био развијенији (а то значи партијска организација јача), везе су биле неуредне и оне су због сталних хапшења и провала биле често прекидане. Због тога је ПККПЈ улагао максималне напоре да са југом Србије има што боље контакте. То је било утолико неопходније јер се преко окружних комитета Врање

²²⁹ АИРПС, ПКС, 237, писмо ПК КПЈ од 3. јануара 1943. — ОК КПЈ.

и Лесковац одржавала веза са ПККПЈ, односно ЦККПЈ за Македонију и чланом ЦККПЈ Светозаром Вукмановићем и инструктором ЦККПЈ Добривојем Радосављевићем, а Покрајинско партијско поверенство, чије је седиште било у Нишу, практично није функционисало и оно је званично престало са радом почетком 1943. године.

Са партијском организацијом крушевачког округа ПККПЈ је имао најслабије везе. Током 1942. па и у првој половини 1943. извештаји Окружног комитета КПЈ Крушевац били су нередовни, тако да ПККПЈ и по неколико месеци није имао увид у рад ове партијске организације. Због свега тога, Покрајински комитет је упутио писмо 8. јануара 1943. ОККПЈ Аранђеловац, најстојећи да преко овог комитета успостави редовније везе не само са Крушевцем већ и са Краљевом и Чачком: „Предузмите све што је потребно“, писао је ПККПЈ, „да се што пре створи сигуран канал према Југу. Створите упоришта у пограничним селима грузанског и лепеничког среза да би се преко њих повезали са крушевачким, краљевачким и чачанским тереном, а првенствено према беличком и левачком срезу, јер је потребно да се што пре осигура канал са Крушевцем.“²³⁰

Пошто је београдска партијска организација у јануару и фебруару 1943. претрпела нове губитке, били су веома слаби изгледи да се рад у овом граду организује на једној широј платформи. Полиција је вршила непрекидна хапшења и тиме су били угрожени животи многих припадника НОП-а. Стога је ПККПЈ организовао њихово пребацивање преко Посавине за сремске партизанске одреде, а преко Космаја у Први шумадијски партизански одред. Да би пребацивање људства било што безбедније, Покрајински комитет је ставио задатак Обласном поведенству у Младеновцу да преко Среског поверенства КПЈ за Посавину обезбеди сигурне везе. У том смислу, у писму Покрајинског комитета овом поверенству од 4. фебруара стоји: „... најозбиљније и најхитније морате приступити изградњи канала преко посавског среза ка Аранђеловцу.“²³¹

Колики су значај придавали окружни комитети везама са Покрајинским комитетима види се и по томе што је Окружно поверенство КПЈ Младеновац одредило специјалну групу партијско-политичких радника, под руководством Милована Љубинковића Поповића, секретара СККПЈ за Посавину, која је организовала пунктове и канале преко Посавине. И не само то, поједини чланови Окружног и Среског поверенства за Посавину лично су присуствовали састанцима организатора пунктова и упоришта, како би се што безбедније пребацивали припадници НОП-а из Београда на Космај, у Срем и Шумадију.²³² У писму Миловану Љубинковићу, односно Милији Цветићу, од 21. фебруара 1943. ОККПЈ за Младеновац наглашава: „Што хитније радите на осигурању канала преко Х 7 и стварању упоришта у селу Х 3. Пошаљите нам шифром написан план о том каналу.“²³³

²³⁰ АИРПС, ПКС, 238а.

²³¹ АС, ОКМ, 54, писмо ПК од 4. фебруара 1943. — ОП Младеновац.

²³² Почетком фебруара дошла је Божидарка Дамјановић Кика, члан ОП Младеновац на терен Посавине да помогне и учврсти канале: Београд — Срем; Београд — Посавина — Космај — Шумадија. Састанак је одржан у селу Вранићу. Као делегат из Београда био је Ђура Гајић који је специјално био задужен за овај посао. Из Посавине су на састанку били и: Милован Љубинковић, Милорад Ђурчић, Радомир Николић Милош и други.

Током јануара и у првој половини фебруара више група Београђана пребачено је на Космај и у Шумадију. Међутим, услед небудности а делом и због великих рација које је непријатељ вршио против припадника НОП-а, курири су чешће падали у руке полицијских органа. После једне такве провале на каналу, ПККПЈ је крајем јануара изгубио везу са ОПКПЈ за Младеновац, те је упутио писмо овом поверенству 11. фебруара, али преко ОПКПЈ Аранђеловац, у коме тражи карактеристике за новог курира: „Јавите нам ко са њима држи непрекидну везу и ко ће да га контролише у раду. Даље, како вади објаве за путовање и да ли је изолован од сваког другог рада и веза. Тек тада ћемо вам дати нову јавку и успоставити непосредну везу. Дотле, преко Аранђеловца одржавати везу.“²³⁴

Колико су биле везе несигурне и нередовне види се и по томе што је, на пример, крајем марта 1943. ПККПЈ тражио од Обласног поверенства да их преко Милована Јљубинковића повеже са Земуном, који је, у ствари, био периферија Београда,²³⁵ а нешто касније Покрајински комитет је успоставио везу преко Земуна, односно преко Срема, са Окружним поверенством КПЈ за Младеновац.²³⁶

Већ смо истакли да је Шумадија била веома значајно подручје за даљи развитак НОП-а у Србији. Преко ОККПЈ Аранђеловац одржавана је веза са западном Србијом. И не само то, партијска организација овог округа помагала је и суседне округе у кадровима; затим, у техници на изради агитационо-пропагандних материјала, у борцима при формирању партизанских одреда итд. На територији Шумадије деловао је, и то веома успешно, Први шумадијски партизански одред, под чијом заштитом се кретао све до октобра 1943. године Главни штаб НОП-а Србије. Због свега тога било је од изузетног значаја да ПККПЈ, као највише партијско - политичко руководство у покрајини, има што редовнију и сигурнију везу са Шумадијом.

Осим веза које је имао преко Посавине и Космаја са Шумадијом, ПККПЈ је настојао да с овим комитетом организује непосредне пунктове и канале за пребацивање људства из Београда у Први шумадијски одред. То се види и из писма Покрајинског комитета од 11. фебруара: „Пошаљите нам јавку у неком месту на вашој територији на коме можемо слати легалне другове код вас, било у одред, било у позадински рад. Тај пункт мора бити сигуран и сасвим изолован од партијске организације.“²³⁷

Покрајински комитет настоји да ОККПЈ Аранђеловац интервенише код суседних окружних комитета (Ваљево и Чачак), да редовно шаљу извештаје о свом раду; да обезбеде редовне курирске везе и да убрзају рад на обнављању партизанских одреда. „Ваш контакт са суседним ОК не сме имати никакав други карактер сем техничке природе, и то по обавештајној линији“, речено је у једном делу цитираног писма.²³⁸

²³³ АС, СпВ, 1, писмо ОК Младеновац — СП КПЈ Врачар.

²³⁴ АС, ОКМ, 59.

²³⁵ АС, ОКМ, 113, писмо ПК ОК Младеновац од 28. марта 1943.

²³⁶ АС, ОКМ, 231, писмо ПК ОК Младеновац од априла 1943.

²³⁷ АС, ОК Ар. 56, писмо ПК од 11. фебруара 1943. — ОК КПЈ Аранђеловац.

²³⁸ Исто. — ПК је 4. фебруара 1943. упутио писмо ОК КПЈ Чачак у коме га упозорава да буду веома опрезни у контактима које имају са симпатизерима НОП са територије књажевачког среза. »Поново вам под-

Мома Марковић, у својству члана ПККПЈ, редовно је обилазио окружне комитете КПЈ Аранђеловац, Младеновац и Ваљево, а с времена на време и Чачак и контролисао како се спроводе упутства и одлуке Покрајинског комитета. И не само то, он је помагао овим комитетима у решавању многих значајних задатака које је Партија тада постављала: мобилизација људства у одреде, учвршћење одреда; решавање кадровских питања, учвршћење партијских и скојевских организација и низ других задатака. Мома Марковић је, у ствари, повезивао Покрајински комитет, чије је седиште било у Београду, и окружне комитете у централној и западној Србији. Стога је ПККПЈ морао с њим имати чвршће и редовније везе. А оне су одржаване преко Младеновца или Аранђеловца, а у изузетним приликама преко Пожаревца и Срема.²³⁹

С времена на време окупаторима, квислинзима и четницима ДМ полазило је за руком да открију поједине пунктове и канале, па су услед тога читаве групе симпатизера НОП-а падале у руке непријатељу. Тако је током фебруара био поново компромитован канал према Космају; у марту према Земуну и Срему, а у априлу према Аранђеловцу и Чачку. Покрајински комитет је о томе обавестио Мому Марковића у писму од 18. априла: „Повезивање непријатеља и антипартијских елемената са нашим пунктовима и каналом је страшна ствар и чуди нас како се је то могло догодити.“²⁴⁰ О томе су благовремено обавештени сви окружни комитети КПЈ, а Марковић је током маја одржао више састанака са окружним и среским комитетима КПЈ Младеновац и Аранђеловац.²⁴¹ Посебно је дискутовано о будућности, о конспирацији, о неопходности да се на каналима и везама одабирају најбољи чланови КПЈ са којим ће контактирати само један од чланова.²⁴²

Све до маја 1943. године Покрајински комитет је имао најслабије информације о раду партијске организације на територији ОККПЈ Зајечар и о јачини партизанских одреда, чета и група на овом терену. Тада је на тај терен стигао члан ПККПЈ Недељко Караичић, и за нешто више од месец дана послао три извештаја Покрајинског

влачимо потребу најхитнијег повезивања са Ужицом и постављања рада тамо. Ви сте нам одговорни за ту територију. Зато одмах предузмите све да се тамо крене. Пошаљите једног члана ОК да сређује и руководи радом тамо. Потребно је да се повежете са ОК Аранђеловац, преко среза таковског. Зато продириите у том правцу, стварајте нова упоришта«. (Zb NOR I-5, 44).

²³⁹ ПК је у писму од 18. априла 1943. обавестио Мому Марковића да тренутно са Космајем немају директну везу. Да су успоставили везу са Крушевцом; да очекују долазак преко Срема и Земунa Петра Стамболића, који је до тада био у Босни. ПК инсистира да да се провере и испитају канали за пребацивање људства и да се створи нови канал преко Тамнаве. Такође је Марковић обавештен да тренутно немају везу са Пожаревцом, јер тамо бесни реакција. (Zb NOR I-5, 133-134).

²⁴⁰ Zb NOR I-5, 133-134.

²⁴¹ АИРС, ПКС, 301, извештај Моме Марковића од 15. маја 1943. — ПК и у писму од 21. маја упозорава Мому Марковића о значају и потреби канала: »Канал. То је као што видиш опет проблем који загније. Сети се шта смо говорили овде о важности канала и његовом учвршћењу и свему другом у вези с тим. Досадашње функционисање канала има много не само недостатака, о којима смо ти писали, нарочито конспирацију, већ и немарног и неодговорног поступања другова на терену са оним које ми шаљемо у одред.« (АС, ПКС, 306).

²⁴² АС, ПКС, 298. Мома Марковић је писао ПК 14. маја да је о свим овим питањима расправљано на састанцима ОК Крагујевца и Младеновца и штабовима Првог шумадијског и Космајског НОП одреда.

комитета КПЈ за Србију о војно-политичкој ситуацији; о раду партијске и других народноослободилачких организација и о акцијама партизанских одреда у овом делу Србије. Али и ти извештаји који су упућивани преко Лесковца путовали су више од месец дана, као и писмо ПККПЈ члановима ПК на терену и окружним комитетима. О томе је Недељко Караичић писао у извештају од 6. августа 1943: „Примио сам ваше писмо од 30. IV 1943. после више од месец дана и самим тим за 50% његова садржина губи своју важност[. . .] Из писма се види да и ви нисте добили ону масу мојих извештаја које сам ја упутио вама[. . .] Та наша слабост доводи до тога да немате преглед партијске организације на овом терену, а ја не добијам одговор и подршку на своје предлоге.“²⁴³

Са јужном Србијом везе између ПККПЈ, окружних комитета и штабова одреда такође нису биле константне. Чешће су прекидане, а биле су веома значајне. Пре свега, на овом подручју народноослободилачки покрет био је јако развијен. Били су створени јаки партизански одреди и вршене су припреме за стварање бригаде. Партијска организација је такође била јака и преко окружних комитета Лесковац и Врање одржаване су везе са НОП-ом у Македонији и ослободилачким покретом Бугарске.

Због свега тога ПККПЈ је настојао да има што бољи увид у рад партијских организација у Нишу, Лесковцу, Врању и Пироту. Чешће је преко ОК КПЈ Крушевац успостављао везу са ОК КПЈ Лесковац. У ствари, ОККПЈ Крушевац је преко Расинског партизанског одреда успостављао везу са Трећим (јастребачким) батаљоном Првог јужноморавског одреда који је најчешће оперисао на Јастребцу, а овај је преко специјалних курира слао писма Покрајинском комитету, Окружном комитету КПЈ Лесковац.²⁴⁴ Дакле, то је био веома компликован рад и скопчан са низом опасности за главне актере свих ових подухвата. Током 1943. ПККПЈ је више пута губио везе са партијском организацијом Крушевца, а нарочито је имао слабе информације о развоју НОП-а у овом округу после мартовске провале 1943, када су изгубили животе чланови Окружног комитета Димитрије Диклић и Пера Цекић и преко 50 чланова КПЈ, Скоја и симпатизера НОП-а. Тада је ПККПЈ преко Лесковца покушавао да успостави везе са ОККПЈ Крушевац. Управо је у том смислу његово писмо од 9. јуна 1943. „Ми одавно немамо везе од вас. Ми смо вам преко ОК Лесковца (Јастребачког батаљона) послали писмо и материјал, али нисмо добили одговор[. . .] Везу са ОК Лесковац преко Расинског и Јастребачког одреда осигурајте и

²⁴³ АИРПС, ПКС, 351, извештај Недељка Караичића од 6. августа 1943. — ПК КПЈ. — Пошто је Караичић отишао са терена ОК Зајечар 22. јуна, ОК Зајечар је обавестио ПК 23. јуна да је формиран батаљон НОВЈ од 3 чете и да се доста постигло на организационом учвршћивању партијске организације (Zb NOR I-5, 205).

²⁴⁴ ПК је у писму од 17. фебруара 1943. оштро критиковао ОК Крушевац да преко »свог« одреда довољно не контактира са Лесковцем, а уједно замера да су им међусобне везе слабе: »Ви морате обезбедити два стална и сигурна курира, некомпромитована и изолована од сваког другог рада. Они се између себе не смеју познавати и ни један од њих несме знати да постоји други курир. Сваки ће имати посебну јавку и долазиће један за другим, тј. један једне недеље, други друге недеље. То значи сваки од њих ће долазити сваких 15 дана. Са њима ће један члан ОК одржавати везу«. (АС. ОК Кш, 32).

учврстите и преко њих шаљите пошту за нас док се стање код вас не поправи.²⁴⁵

После обиласка источне Србије и помоћи коју је пружио партијској организацији, ПККПЈ је овластио Недељка Караичића да се пребаци на Јастребац, а затим на терен ОККПЈ Крушевац. Тамо је стигао крајем јуна. Одмах је попунио Окружни комитет, одржао партијску конференцију са свим члановима КПЈ у одреду и на терену и успоставио везу са ПККПЈ за Србију и суседним окружним комитетима.²⁴⁶

Већ смо напоменули да је ПККПЈ, односно његов технички пункт док се налазио у Београду, био иницијатор успостављања веза између Београда и појединих округа и да су те везе са мања или више успеха углавном одржаване. Међутим, на иницијативу Покрајинског комитета, односно његових чланова и инструктора који су се налазили на терену, одржавани су контакти између окружних и среских комитета КПЈ, што је било веома значајно из више разлога: прво, што су међана искуства у раду о многим питањима; друго, што су једни другима помагали у кадровима, неопходним за комитете, штабове одреда па и у борцима приликом обнављања одреда; треће, што су једни другима слали разне агитационо-пропаганде материјале, оружје, муницију, санитарски материјал, обућу и одећу итд. Нису били ретки случајеви, када би наступила рација непријатеља на терену једног округа, да се окружни или срески комитет, па и партизански одред пресели привремено на територију другог округа.²⁴⁷

Окружни комитет КПЈ Пожаревац, одржавао је везу са ПККПЈ углавном преко својих курира; чешће је веза прекидана стицајем низа околности па би је успостављао преко окружних комитета Младеновац и Аранђеловац. Међутим, сарадња између окружних комитета Пожаревац и Зајечара била је веома слаба током целе 1943. године, иако су ова два округа били најближи суседи.²⁴⁸ Чешће су везе прекидане, а канали угрожавани само због тога што су јавке биле шифроване, а такозвани кључеви се губили, па су морали да се улажу нови напори да би се везе успоставиле.²⁴⁹

²⁴⁵ АС, ОК Кш, 33, писмо ПК од 9. јуна 1943. — ОК КПЈ Крушевац.

²⁴⁶ АИРПС, ПКС, 337, извештај Недељка Караичића од 2. јула 1943. — Пк-у. Затим је Караичић послао извештаје Пк-у 17. јула (АИРПС, ПКС, 351); 1. септембра (АИРПС, ПКС, 348) у којима извештава о мерама које је предузео за обављање и учвршћење партијске организације на терену ОК Крушевац.

торију Зајечара и Лесковца; Чачка и Ваљева на територију Крагујевца; из Зајечара на територију ОК Ниша и Топлице итд.

²⁴⁷ Двадесет осмог јануара ОК КПЈ Пожаревац писао је ПК да се упркос многих тешкоћа везе са ПК и Младеновцем и Аранђеловцем углавном одржавају: »Са ОК-ом Зајечар није се уопште са наше стране поставила и нема скорих изгледа за то.« (АИРПС, ПКС, 246)

²⁴⁹ Једанаестог фебруара ОК Пожаревац је писао ОК Милановцу: »Везу вам дајемо шифровано, а кључ за шифру нека нам служи право име и презиме другарице вашег друга Драже (Марковића — М. Б.). (АС, ОКМ, 62). У писму Моме Марковића од 11. фебруара Радивоју Јовановићу Брадоњи о знацима распознавања речено је следеће: »Шаљем ти јавке на које ће доћи човек од тебе код мене. Дан 27. II, а резервна 3. III и 10 III. Место: пред главним улазом у фабрику шећера Чукарица. Твој ће чекати. Биће означен у левој руци држи сељачку тобру, у десној бич. Мој ће прићи и питаће га: да ли си дошао колима или санкама. Твој ће одговорити: с бичем без кола« (Zb NOR I-5, 56).

Интересантно је напоменути да је Окружни комитет КПЈ Пожаревац у новембру 1943. дошао до радио-станица, чији су таласи могли допирати до 700 км. Окружни комитет и штаб Пожаревачког одреда били су планирани да посредством станице успоставе свакодневне везе са Покрајинским комитетом и Главним штабом. Међутим, касније су искрсле непредвиђене тешкоће. Нису могли доћи до извесних неопходних делова а нису успели да обезбеде ни радио-техничара ни шифраната, тако да њихова радио станица тада није ни прорадила.²⁵⁰

Из више докумената сазнајемо да је Окружно поверенство КПЈ Младеновац током целе 1943. имало најредовније везе не само са Покрајинским комитетом већ и са суседним окрузима: Пожаревцом и Аранђеловцем. О томе је ОККПЈ за Младеновац писао Покрајинском комитету 17. јануара 1943: „Веза између нас и ОК за Пожаревац постоји. Но веза за пребацивање другова између вас и нас још није обезбеђена. Ту су нас спречила најновија хапшења на нашој територији. Ми ћемо учинити све да ту везу што пре обезбедимо.“²⁵¹ У једном другом писму од 23. марта ОПКПЈ Младеновац извештава Окружно поверенство Аранђеловац да је њихов додирни пункт компромитован, који је био, у ствари, и партизански пункт, те предлаже да се замени новим, како окупаторским и квислиншким снагама не би пошло за руком да уђу у траг организацијама и организаторима НОП-а²⁵²

Између Окружног поверенства КПЈ и ОПКПЈ Аранђеловац биле су током 1943. године ипак најстабилније везе. На блиску сарадњу били су упућени стицајем многих околности: прво, што су и један и други округ имали углавном редовне везе са Београдом; друго, што су имали заједнички Први шумадијски одред све до 5. маја 1943, који је попуњаван борцима са територије оба округа; треће, од бораца Космајског и Првог шумадијског одред створен је крајем јуна 1943. батаљон НОВС, а почетком октобра и Прва шумадијска бригада и, пето, НОП је био развијен приближно истим интензитетом и у младеновачком и крагујевачком округу, те су снаге НОП-а у низу акција уједињаване како би се ефикасније деловало против заједничког непријатеља.²⁵³

Окружни комитет већ од почетка 1943. настојао је да одржава везе са Покрајинским комитетом иако су оне ишле посредно, тј. преко ОПКПЈ Аранђеловац, односно ОККПЈ Крагујевац. Преко ОККПЈ за Чачак Покрајински комитет је покушавао да обнови

²⁴ Током 1943. више пута су кадрови из Пожареваца прелазили на тери-

²⁵⁰ АИРПС, ПКС, 434, извештај ОК Пожаревац од 30. новембра 1943. ПК КПЈ за Србију.

²⁵¹ АИРПС, ПКС, 244.

²⁵² АС, ОК Ар, 71, писмо ОК Младеновац од 23. марта 1943. — ОП Аранђеловац. — »Ми смо вам у нашем последњем извештају од 24. V и 29. V — јавили да смо обезбедили новог курира и заказали смо вам везу. Овога пута још док се веза не успостави, обраћамо се преко ОК Крагујевца«, писао је ОК Младеновац — ПК од 6. јула 1943. (АИРПС, ПКС, 334).

²⁵³ Седмог маја 1943. КО Крагујевац је писао ОП Младеновац између осталог и следеће: »Што се тиче, Другови, везе са нама, мислимо другови, да ће у будуће редовно функционисати. Ваш курир ће долазити у Гајеве сваког дана понедељком увече, где ће га чекати наш курир. За везу за пребацивање људи, јавите нам идући пут да ли сте све средили, а ми ћемо вам идући тпу јавити до којег пункта треба да нам пребаците људе. Нема ПК јавља да је саваше стране све уређено и да се само чека на нас.« (АС, ОКМ, 145).

партијски рад на територији ужичког округа. У вези с тим упутио је више писама овом комитету и Окружном комитету Крагујевац.²⁵⁴ На овом плану било је извесних резултата, иако су они били веома скромни, јер на терену ужичког округа није постојао никакав организациони партијско-политички рад и непријатељ се стално обрачунавао чак и са пасивним симпатизерима НОП-а. Већ средином јануара ОККПЈ Чачак, под руководством Рада Милића, успоставио је извесне контакте са припадницима НОП-а у Ужицу.²⁵⁵ После хапшења Окружног комитета крајем фебруара, напори за успостављање веза са Ужицом су за извесно време били прекинати. Нови ОККПЈ, на челу са Милошем Милићем, који је формиран у мају 1943. почео је поново да ради на успостављању веза и канала са Ужицом, а нарочито са Крагујевцем и Ваљевом.²⁵⁶

Из низа примера које смо цитирали, може се видети да су везе, канали и партијски пунктови били необично важни за илегално-партијски рад и због тога су руководства НОП-а настојала да ти контакти са организацијама буду константни. Упутства виших руководства нижим, могла су бити достављена једино посредством добрих веза. Како су специјални курири носили веома значајне илегално пропагандне материјале са низом података организационе природе, било је веома опасно по даљи рад партијске организације ако ти материјали падну у руке непријатељу. Извештаји са терена нижих руководства, који су слати вишим форумима такође су били строго поверљиве природе. Они су садржали најчешће: број бораца у одреду; акције; наоружања, упоришта; рад партијске и других организација народноослободилачке борбе; број чланова КПЈ, кандидата, број партијских ћелија; број политичких конференција посвећених политичком раду са становништвом; о прилозима за НОФ и о свим другим активностима које је КПЈ организовала на терену.

У решавању ових и многих других задатака, обавештајна служба заузимаала је посебно место. Она је била посебан сектор партијско-политичког рада у организацијама и руководством, за који је најчешће одговарао један од чланова комитета, односно основних партијских организација.

За обавештајце су одређивани, по правилу, најинтелигентнији и најсналажљивији чланови КПЈ или скојевци. Они су у својим извештајима, који су били у већини случајева шифровани достављали разноврсне податке окружним, односно среским комитетима КПЈ: о снагама непријатеља, о њиховом покрету, о наоружању, о складиштима оруђа и свему ономе што би било од значаја за партијска руководства и штабове одреда. У низу извештаја окружних комитета КПЈ говори се о добро организованог обавештајној служби. У извештају од 12. јуна Окружни комитет КПЈ Аранђеловац писао је о томе и следеће: „Обавештајну мрежу имамо по свим нашим градовима. Имамо једног драгоценог обавештајца за већи део на-

²⁵⁴ АС, ОКЧ, 11, писмо ПК од 16. јануара — ОК Чачак.

²⁵⁵ АИРПС, ПКС, 240, извештај ОК Чачак од 13. јануара 1943. — ПК-у.

²⁵⁶ Миша Николић, члан КПЈ, иначе борац Првог шумадијског одреда по задатку ОК Чачак јуна 1943. био је у Ивањици у намери да тамо организује партијски рад. У томе није успео и био је ухваћен. У септембру је члан ОК Чачак Радисав Недељковић обишао неколико села Ужичке Пожеге, а касније је у Богданици и Дружетићу формирана и партијска организација (цит. сећање Радисава Недељковића од 14. фебруара 1943.)

шег терена. По селима имамо (ретке) обавештајце са одређеним за-
дацима.²⁵⁷

На терену крагујевачког округа, само у току 1943. године било је ангажовано око 20 чланова КПЈ, који су радили на сакупљању обавештења. То им је, у ствари, био једини и искључиви партијски задатак. Центар обавештајне службе био је у самом Аранђеловцу и њима је руководио Драгомир Петровић Гема, студент, све до хапшења децембра 1943. Из овог центра ОККПЈ добијао је разноврсне податке: о раду недићевских институција, о покрету окупаторске и квислиншке војске, податке о предстојећим хапшењима итд. Интересантно је поменути, да је о раду овог центра знао само један члан Окружног комитета, а за извештаје је коришћена посебна шифра.²⁵⁸

У појединим окрузима (нпр. Чачку и Ваљеву), обавештајна служба је била организована преко специјалних обавештајаца, док су по селима те послове обављале саме партијске организације.²⁵⁹ На територији срезова: Пожаревац, Костолац, Петровац на Млави и у многим селима пожаревачког округа обавештајна служба била је организована преко народноослободилачких одбора. У граду Пожаревцу током 1943. у самом Гестапоу, деловао је партизански обавештајац. У Кучеву је партијска организација добијала извесне податке преко бугарских војника. У Петровцу и Жагубици од симпатизера НОП-а који су се били увукли у редове недићеваца, Бугара и четника ДМ. У Костолцу, радничком центру, партијска организација је обавештајну службу преко припадника немачке организације ТОТ и преко бивших црвеноармејаца — власоваца, који су радили као заробљеници у рудницама за немачке окупаторе.²⁶⁰

Обавештајна служба, која је била организована за НОП у редовима непријатеља, чешће је задавала много брига и главобоље њеним организаторима. Каткад је од ње било више штета него користи, јер нису били ретки случајеви да је непријатељ откривао ове партијске пунктове и после тога долазило је до великих провала у рукавствима и организацијама КПЈ. Тако је, на пример, у Крушевцу почетком марта 1943. настрадала готово цела партијска организација, јер је лично организационо секретар ОККПЈ одржавао везу са бугарским војницима, симпатизерима НОП-а, који су били откривени и одали пунктове и организације са којима су сарађивали.²⁶¹

Неопрезности у илегалном раду, слабе конспирације у контактима са окупаторским и квислиншким војницима (сарадницима НОП-а) и слабе конспирације уопште у везама, каналима и обавештајној служби било је и у другим окрузима: Пожаревцу, Нишу, Лесковцу и другим, што је подстакло ПККПЈ да 30. јуна 1943. упути оштро упозорење свим окружним комитетима: „Поново нарочито наглашавамо“, писао је Покрајински комитет, „да је потребно скренути пажњу одговорним друговима да строго воде рачуна о будности и конспирацији; да појачају обавештајну службу и не смеју дозволити непријатељу да их изненади и нанесе им штету. Пазите

²⁵⁷ АИРПС, ПКС, 9410.

²⁵⁸ А. Виторовић, н. д, 460.

²⁵⁹ АИРПС, ПКС, 364. и АС, ОК Ар, 156, извештај ОК Чачак и Ваљеву од 3. септембра и 8. октобра 1943.

²⁶⁰ А. Виторовић, н. д, 539.

²⁶¹ М. Перовић, н. д, 264, 265, 268.

на оне који су били хапшени па пуштани, јер међу њима полиција и непријатељ вребају агенте, провокаторе и шпијуне, који се настоје замаскирати како у одреду, тако и у позадинском раду.²⁶²

6. Рад КПЈ на јачању организација НОП-а

Комунистичка партија у Србији крајем 1942. и почетком 1943. предузима низ мера ради јачања и организационог учвршћења народноослободилачких организација: Ској, УСАОС, НОО, НОФ, АФЖ итд.²⁶³ Преко ових организација КПЈ је вршила акције против окупатора и квислиншких снага; окупљала масе на линији борбе против окупатора; преко њих је политички деловала у масама и укључивала ове у акције и организације НОП-а. Према томе, било је веома значајно да руководства народноослободилачких организација и њихови одбори, односно активи буду организационо чврсти како би могли да спроводе линију и политику Партије на терену.

Кокрајински комитет КПЈ за Србију крајем 1942. и почетком 1943. настојао је да се упоредо са обнављањем и учвршћењем партијских организација и партизанских одреда, пружи помоћ скојевској организацији, која се тешко опорављала од великих провала и репресалија непријатеља крајем 1941. и током 1942. године. У многим упутствима ПККПЈ, која су слата окружним комитетима КПИ на терену, истицана је потреба озбиљнијег рада међу омладином. Нарочито се истицало да Ској треба каровски ојачати, због чега се препоручивало да се у свим местима где постоје услови, формирају окружни комитет Скоја. У том смислу ПККПЈ је лично вршио нека кадровска поремања, шаљући појачања за рад у Скоју у поједине округе.²⁶⁴

Међутим, непостојање Покрајинског комитета Скоја готово годину дана, оставило је трагове на омладински рад, без обзира на то што је ПККПЈ преко среских и окружних комитета и појединих инструктора на терену пружао помоћ скојевској организацији. Због свега тога императивно се наметало формирање покрајинског руководства Скоја, које би обједињавало рад и пружало непосредну помоћ скојевској организацији у целој Србији. Нови Покрајински комитет био је формиран 17. октобра 1942. године. У његов састав су ушли: Драги Стаменковић Текстилац (стари члан ПК Скоја), као секретар, и чланови: Ивица Девчић Обалац и Бора Дреновац. Сви чланови ПК Скоја били су компромитовани и тражени од полиције, тако да се нису могли кретати по терену и контактирати са организацијама, већ су све послове обављали писмено преко ПККПЈ

У периоду од октобра 1942. до марта 1943. ПК Скоја уз помоћ ПККПЈ предузео је низ мера за успостављање веза између Покрајинског комитета и организација на терену. У првом реду било је написано и свим руководством Скоја у Србији послато директивно

²⁶² АС, П. П. Н, 38.

²⁶³ Ове организације током рата називане су разним именима (како у том крају Србије): организације народноослободилачке борбе, антифашистичке организације, народноослободилачке организације итд. Сматрам да је овај последњи назив најадекватнији обзиром на улогу које су ове организације имале у НОР-у и револуцији.

²⁶⁴ Опширније о Скоју вид.: Милан Борковић, *Ској и омладински покрет у Србији 1941-1945*, Београд 1970, 1-430.

²⁶⁵ Zb OPJ I-2, 396.

писмо, у коме су организације и руководства били обавештени о формирању привременог ПК Скоја.²⁶⁶ Затим је написан циркулар бр. 1, који је такође послат свим руководствома Скоја у Србији, у коме се објашњавао рад на стварању јединства омладине за борбу против окупатора. У време издавања овог циркулара, ПККПЈ није имао никакав новији материјал из области рада Скоја, а посебно рада на стварању борбеног јединства омладине, већ је своје ставове изграђивао на основу материјала о СНОС-у, који су били објављени крајем 1941. у првом броју „Омладинске борбе“, органа Скоја, и „Гласа омладине“, органа Савеза комунистичке омладине у Срему.

Кадрови Скоја у Србији крајем 1942. и почетком 1943. били су готово потпуно измењени због хапшења, стрељања и слања у концентрационе логоре, а добрим делом и због тога што су се поједини комитети повукли са главнином партизанских снага из западне Србије. Многе стране скојевског рада биле су заборављене. Зато је нови ПК Скоја одлучио да напише опширан реферат о Скоју, у коме би се говорило о томе што је Ској, шта су његова права, дужности и задаци; о структури Скоја, о конспирацији и држању пред класним непријатељем и о низу других актуелних питања која је требало да знају руководства и активи на терену. Реферат је куцан на 17 страна и упућен преко окружних комитета КПЈ скојевским организацијама на терену.²⁶⁷

Формирање новог ПК Скоја и његово постојање значили су много за даљи рад са омладином Србије, без обзира на слабости којих је, несумњиво, било. Од тешкоћа на које је ново руководство наилазило највећа је та што се континуитет у раду скојевских организација тешко могао успоставити преко писама, а са појединим партијским организацијама услед хапшења биле су прекинуте везе и неколико месеци. Тешкоћа је била још и у томе што у периоду формирања новог ПК Скоја, није било ниједног окружног и среског комитета Скоја, а само у појединим местима постојали су месни комитети Скоја. Али било је скојевских актива у свим срезовима, које су стварале и контролисале партијске ћелије у дотичним местима.²⁶⁸

Упркос многим тешкоћама, на почетку 1943. и следећих месеци, скојевска организација у Србији почиње знатно да јача. Нарочита пажња ПККПЈ и ПК Скоја у овом периоду била је поклоњена организационом увршћењу и омасовљењу скојевске организације. Интензивно се радило на учвршћењу постојећих и стварању нових окружних, среских, месних и општинских комитета, како би ови успели да укључе што више народне омладине у акције ослободилачког покрета. С тим у вези је и писмо Покрајинског комитета КПЈ од 16. јануара 1943, које је упућено свим окружним комитетима у Србији: „Раду међу омладином посветити највећу бригу. Стварајте одмах окружне комитете Скоја. Стварајте одмах Савез антифашистичке омладине. Упутство за рад добићете следећег пута.“²⁶⁹

Готово у свим писмима Покрајинског комитета КПЈ и окружних комитета редовно је наглашавана потреба интензивнијег рада

²⁶⁶ Zb ОРЈ I-2, 381-384.

²⁶⁷ АИРПС, нерегистровано, Реферат о Скоју на 17 куцаних страница.

²⁶⁸ Zb ОРЈ II-1, 115.

²⁶⁹ АИРПС, ОКЧ, 11. — ОП Аранђеловац у писму од 1. јануара 1943. писао је поред осталог и ово: »Подвлачимо да смо рад по омладинској

међу омладином, не само 1943. већ и у каснијим периодима. Из редова градске и сеоске омладине, у првом реду чланова Скоја, који су се истицали разним активностима у одредима и на терену, Партија се попуњавала пријемом чланова Скоја у своје редове. Другим речима, Ској је био резервоар Партије. То је било на линији кадрoвске политике КПЈ, јер су млади људи освежавали партијске редове и стицали нова искуства. На другој страни, пријемом у чланство КПЈ, чланови Скоја нису прекидали рад са омладином, већ би, по правилу, били секретари актива Скоја или њихови чланови, где су по задатку Партије радили и пружали помоћ омладини. Преносење партијских директива на Ској и омладину вршено је у већини случајева преко секретара скојевских руководства, који су уједно били и чланови партијских комитета. Исто тако у партијским комитетима, почев од ПККПЈ до партијских ћелија на терену, био је уведен тзв. „омладински сектор“ где су углавном млађи чланови, до 25 година, били задужени за рад са омладином. На тај начин Партија је могла да има свакодневни увид у рад Скоја и омладине, а то је обезбеђивало спровођење њених одлука и директива. Љубинка Милосављевић је, на пример, 1941. била члан ПККПЈ за Србију и секретар ПК Скоја. Драги Стаменковић од октобра 1942. био је секретар ПК Скоја а од јуна 1943. до краја рата и члан ПККПЈ.²⁷⁰

У јануару и фебруару 1943. ПККПЈ и ПК Скоја предузимају низ мера да се формирају окружни и срески комитети Скоја на терену, како би рад ове организације био интензивнији. Такође, готово из свих извештаја окружних комитета и писама ПККПЈ из половине 1943. године сазнајемо да партијска руководства и организације на терену улажу озбиљне напоре да се скојевска организација учврсти и омасови.²⁷¹

Новоформирана скојевска руководства, уз непосредну помоћ Партије, настојала су да нађу што више облика рада на коме би се окупљала омладина, као што су радне чете, културне омладинске организације, заједнице за физичку културу, алфаветски течајеви, пионирске организације и др. Тим поводом Централни комитет Скоја у писму од 14. јануара 1943. писао је Покрајинском комитету Скоја за Србију: „На неослобођеној територији[...] Савез не може имати исте организационе облике. Тамо се стварају одбори по селима и градовима. У те одборе треба да уђу представници комунистичке омладине, представници омладинских организација (алфаветски течајеви, курсеви итд.)[...] Главни задатак тих одбора и уопште Савеза на неослобођеној територији, јесте уједињавање и скупљање омладине, њихово организовање за акције против окупатора и домаћих издајника и упознавање омладине са истином и догађајима у свету и борбама наше народноослободилачке војске и партизанских одреда.“²⁷²

линији схватили најозбиљније и чинимо све да се на том сектору омасовимо (АИРПС, ПКС, 236).

²⁷⁰ Готово сви секретари ОК и СК Скоја били су чланови одговарајућих комитета Партије. Тако је било и у партизанским одредима а касније и бригадама НОВЈ. Секретари совјетских актива у већини случајева били су чланови КПЈ или кандидати.

²⁷¹ У извештају ОК КПЈ Пожаревац од 10. јануара 1943. наглашава се да ОК и СК готово на сваком састанку расправљају проблеме Скоја. (АИРПС, ПКС, 239). А у извештају ОК Чачка од 13. јануара истиче се да у граду Чачку постоји МК Скоја од 4 члана и да он практично врши улогу ОК Скоја и интензивно ради на оживљавању скојевске организације.

Држећи се упутства и препорука ЦК Скоја, још од првих месеци 1943. на територији окружних комитета све озбиљније је постављан рад са омладином. Готово увек је на састанцима окружних среских комитета КПЈ и Скоја истицано да омладински рад треба поставити на ширу платформу и окупити сву омладину која жели да активно ради или сарађује у народноослободилачком покрету. На састанку ОК КПЈ Пожаревац, јануара 1943, анализиран је омладински рад на терену, после писма ПК КПЈ, у коме је стајало да Партија треба да поклони више пажње раду са омладином. Константовано је да свуда где постоје скојевски активни треба предузимати мере ради стварања одбора омладинског савеза. Осим тога, речено је да се у окупљању неорганизоване омладине њеном учлањавању у Ској праве грешке. У једном делу извештаја о раду Партије са омладином писало је: „НООС (Народноослободилачки омладински савез — М. Б.) схватамо и остварујемо онако како то поставља ПК Скоја за Србију. Истина, у остваривању тих задатака наши руководиоци остварили су врло мало, а грешили су. Али су грешке биле другог карактера, него ваша примедба. Предузели смо мере да се ова крупна грешка сместа исправи.“²⁷³

У јануару су извештаји из многих партијских ћелија, месних и среских руководстава КПЈ младеновачког округа говорили да се по селима стварају омладински савези и активни Скоја у чије се одборе (активе) учлањује 5-10 омладинаца; да је главни иницијатор ове акције КПЈ; да се одбори омладинског савеза ангажују на формирању омладинских десетина као облика окупљања омладине на линији антифашистичке борбе. Слични извештаји стизали су и из других крајева Србије.²⁷⁴

У фебруару на терену срезова Крушевца и Неготина формирано је више омладинских савеза. На иницијативу МК КПЈ, Месни комитет Скоја у Крушевцу крајем фебруара 1943. послао је директивно писмо свим секретарима Скоја, у коме се посебно наглашавало да се Ској мора потпуно ангажовати и уложити максималне напоре ради окупљања омладине у омладинске савезе: „Свуда и на сваком месту“, каже се у писму МК Скоја, „у фабрици, школи, у селу и свугде где постоји омладина, где постоји поштених а необухваћени, треба им прилазити и с њима се пријатељити; лично их везати за себе а тиме и за народноослободилачку борбу [...] Према Дражиној омладини, која је заведена, треба такође тактички поступити. Њима треба опрезно скренути пажњу на штетност Дражине политике.“²⁷⁵

Све до 7. марта 1943. Покрајински комитет Скоја за Србију, највећи део својих послова обављао је из Београда. До тада се цела његова помоћ сводила на комуницирање са организацијама преко писама. Међутим, у даљем раду било је нужно да поједини чланови

(АИРПС, ПКС, 240). У писму ПК КПЈ од 7. фебруара ОК Пожаревац речено је поред осталог и ово: »Формирајте одмах ОК Скоја. За секретара Скоја узмите доброг друга, који ће ићи у ОК Партије.« (АИРПС, ПКС, 240).

²⁷² Зб ОРЈ II-1, 18-21.

²⁷³ АИРПС, ПКС, 2656/239, извештај ОК КПЈ Пожаревац од 10. јануара 1943. — ПО оцени ПК КПЈ, грешке које су чињене у раду биле су растурање у 2 села актива Скоја да би формирали одборе омладинског савеза. Због оваквих и неких других недостатака у организационом раду, чланови ОК КПЈ били су критиковани у писму ПК КПЈ.

²⁷⁴ АИРПС, ОК Младеновац, бр. 8745/39, извештај од 24. јануара 1943.

²⁷⁵ АИРПС, ОК Крушевац, бр. 2780.

Покрајинског руководства пођу на терен и да на лицу места пруже помоћ скојевској организацији. У том смислу је била донета одлука Покрајинског комитета КПЈ још у фебруару 1943. да Бора Дреновац пође на терен Окружног комитета Младеновац, а Ивица Девчић Обалац на терен Окружног комитета Крагујевац и да у тим и суседним окрузима и срезовима организују уз помоћ партијских руководстава рад Скоја на терену и у одредима. Они ће поново извесног времена бити изабрани у окружне комитете Скоја (Бора Дреновац у ОК Скоја Младеновац а Ивица Девчић у ОК Скоја Крагујевац) и деловати као инструктори Покрајинског комитета Скоја. Драги Стаменковић, секретар ПК Скоја, прешао је у седиште Покрајинског комитета Партије и са његовим члановима чешће обилази поједине крајеве Србије.²⁷⁶

Осим мера које су предузете ради стварања руководства Скоја, интензивно се радило у свим окрузима и срезовима на придобијању омладине која до тада није била организована у акције и активности ослободилачког покрета. У периоду од априла, до јуна забележено је да су одржане шире омладинске конференције у вези са стварањем омладинског савеза у селима зајечарског, лесковачког, чачанског и аранђеловачког округа. Свуда је истицана потреба обухватања што већег броја омладинаца у акцијама и активностима које организује Партија и Ској. У вези с организацијом масовног омладинског рада на терену, Покрајински комитет КПЈ у писму од 15. маја 1943. упућеном Окружном комитету КПЈ Аранђеловац истицао је: „Морате повећати ваше везе са масама. Сваки члан КП мора да створи бар по један од тих омладинских одбора. Морате престати са несхватањем значаја масовног организованог рада. Ви на пример имате у срезу колубарском 16 актива Скоја, а 9 НООС-а. Тај однос мора да буде обрнут, тј. да на 16 актива Скоја имате најмање 32 одбора НООС-а.“²⁷⁷

Писмо ПК КПЈ за Србију било је у духу ранијих препорука које су после Првог конгреса УСАОЈ-а дате свим скојевским организацијама у земљи, тј. да се омладински рад постави на ширу основу и да у сваком селу, предузећу или рејону где постоје активи Скоја, буду формирани и одбори УСАОС-а.

Пошто је увидео да се у многим крајевима Србије на различите начине прилази организовању масовног политичког рада са омладином, ПК Скоја за Србију је 28. јуна упутио свим организацијама Скоја директивно писмо у коме се опширно говори о циљевима и задацима УСАОС-а и о начину организовања његових одбора. Речено је у писму да, у суштини, задатке које је до тада имао СНООС, има и УСАОС, само су добили конкретније облике на основу двогодишњег искуства из рада омладинских антифашистичких организација; да је УСАОС по свом карактеру чврст облик организационог јединства младих антифашиста и родољуба, без обзира на народност, веру, политичко уверење и ранију припадност овој или оној организацији и да су његови најважнији задаци: ујединити

²⁷⁶ Зб ОРЈ II-1, 30-34; Зб НОР, I-5, 155. — Седмог маја ПК КПЈ је упутио писмо ОП Младеновац. У њему је поред осталог речено: »Друга Црног (Бора Дреновац — М. Б.) који је са Попићем (Милован Љубинковић Попић — М. Б.), уведите у ОП. Он треба да буде секретар ОК Скоја. Једно време треба да буде стално уз друга Јурега (Јуре Сарић, секретар ОП КПЈ — М. Б.) да би се научио раду на селу... АИРПС, ОКМ, 123).

²⁷⁷ АИРПС, ОК Аранђеловац, бр. 9369/102. писмо ПК КПЈ за Србију од 15. маја 1943.

најшире омладинске масе и усмеравати њихове активности у служби ослободилачког рата и победе над фашизмом, неуморно и непрекидно радити на мобилизацији младих бораца у редове народноослободилачке војске и партизанских одреда; организовати сав рад и све напоре омладине у позадини у интересу фронта и победе; омладину на терену организовати тако да пружа свакодневну помоћ органима народне власти; организовати политичко-просветни рад и општекултурни рад међу омладином; радити на формирању радних чета, болничких курсева и културно-просветних група и на низу других активности.²⁷⁸

Већ смо истакли да је од свих народноослободилачких организација у Србији најактивније деловала скојевска организација за све време народноослободилачког рата и револуције. Али Партија је предузимала низ мера како би се на терену створили народноослободилачки одбори, одбори АФЖ-а и Народноослободилачког фонда и како би се и ове организације укључиле у акције ослободилачког покрета. Међутим, иако су народноослободилачки одбори и АФЖ били посебни сектори рада у партијским организацијама, ипак ове народноослободилачке организације чешће су биле у сенци других задатака и активности на терену. Пре свега, поједине партијске организације и руководства недовољно су схватили улогу и значај народноослободилачких одбора, те они нису довољно популарисани у народу. Чешће је њихова улога, као привремених органа народне власти, својена на извесне техничке послове, на пример, снабдевање одреда намирница и слично. Такође, све до јесени 1943. нису стварани окружни народноослободилачки одбори, него претежно сеоски, који су били под непосредном контролом партијских организација.^{278а}

Осим тога, треба напоменути да су током 1943. у Србији углавном стварани илегални народни одбори и да је њихов рад био отежан услед репресалија окупатора и квислиншких снага као, уосталом, и рад других организација народноослободилачког покрета уопште.

Уз све слабости партијских организација на стварању и активирању НОО, ипак њихов рад није био незапажен, нарочито на југу Србије, где је увек постојао знатан део партизанске слободне територије. У првој половини 1943. Покрајински комитет КПЈ, окружни и средски комитети више пажње поклањају стварању НОО, њиховом omasовљењу, проналажењу садржаја рада; у другој половини 1943. настојало се да се ови одбори осамостале у раду и да на терену делују као прави народни представници.

Немамо тачних података о броју сеоских народноослободилачких одбора у појединим периодима 1943. Извесно је, на пример,

²⁷⁸ Zb ОРЈ II-1, 124-125.

^{278а} ПК и окружни комитети КПЈ у I половини 1943. вршили су извесне припреме за стварање окружних НОО. Тако је на пример ОК Пожаревац на састанку од 28. јануара закључио да »најхитније треба створити услове за формирање ОНОО« (АИРПС, ПКС, 246). У извештају ОК Чачка од 10. фебруара 1943. речено је између осталог и следеће: »Предвиђени су људи за Окружни одбор, мада тешко иде, али ћемо уложити све да се оствари« (АИРПС, ПКС, 251) ПК је 20. фебруара упутио писмо свим ОК КПЈ у коме се посебно наглашава да треба убрзати рад на припремама око стварања ОНОО потребно је да нам пошаљете карактеристике и имена људи које би дошли у обзир за ОНОО. После тога ми ћемо вам дати конкретна упутства за рад. Окружне конференције немојте организовати док вам о свему не јавимо.« (АИРПС, ПКС, 256/а).

да су почетком 1943. у срезу посавском били формирани народно-ослободилачки одбори у 5 села и да су својим радом обухватили 137 људи. У младеновачком срезу почетком априла политичким радом била су обухваћена сва села, а било је 14 сеоских народних одбора (свега је у срезу било 15 села).²⁷⁹

На територији окружних комитета КПЈ Младеновац и Крагујевац у јуну 1943. било је 79 сеоских НОО; на територији окружних комитета Пожаревац 33 НОО, Крушевац 6 НОО.²⁸⁰ На територији земунског среза у априлу 1943. било је 68 народноослободилачких одбора.^{280а}

Многи извештаји са терена ОК Младеновац, Аранђеловац, Пожаревац, Чачак и других у јануару, фебруару и марту 1943. говоре да се на терену ових округа стварају углавном сеоски народноослободилачки одбори и врше припреме за стварање среских и окружних НОО, али се истовремено констатује да је активност ових одбора прилично слаба. У извештају Окружног комитета КПЈ Аранђеловац од 1. јануара 1943. Покрајинском комитету КПЈ за Србију наводи се да су сеоски НОО формирани у већини села, али да њихов утицај и активност нису исти у свим селима.²⁸¹ А у извештају Окружног комитета КПЈ Пожаревац од 10. јануара констатује се да се на састанцима посебних група врши анализа рада Партије са НОО и стварају планови за њихов будући рад.²⁸²

Међутим, у неким окрузима, на пример, у Младеновцу, Аранђеловцу, Лесковцу, Крушевцу и другим, у току фебруара поједини сеоски НОО све се активније укључују у акцију прикупљања помоћи за НОП; организују конференције, растурају агитационо-пропагандни материјал, организују обавештајну службу и извештавају штабове партизанских одреда о снагама непријатеља и о њиховом кретању.²⁸³

Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио је 20. марта 1943. писмо свим окружним комитетима КПЈ за Србију и партијским ру-

²⁷⁹ А. Виторовић, н. д, 423.

^{280а} АС, ЦК КПЈ, 46, извештај ПК — ЦК КПЈ од јуна 1943.

^{280а} АИРПС, ПКС, 287, извештај СК Земун од 26. априла 1943. — ПК.

²⁸¹ АИРПС, ПКС, 236, извештај ОК КПЈ Аранђеловац — ПК КПЈ за Србију.

²⁸⁴ АИРПС, ПКС, 239. — Интересантно је напоменути да је ОК КПЈ Пожаревац у јануару, фебруару и марту 1943. знатан број НОО формирао преко појединих чета Пожаревачког партизанског одреда, које су одржавале потитичке конференције у многим селима обиашњавајући линију и политику КПЈ и перспективе НОБ-е. Тако су сви скупови коришћени и за формирање НОО. То се види и из извештаја полит. комесара Моравске партизанске чете од 10. јануара 1943: »Одржали су састанак (група партизана) са НОО у Врзиходу, а нису успели да формирају одборе у Миријеву и Кечегину. Прошли пут сам писао да постоји НОО у Бошњаку, па када сам писмо писао требао сам да формирам одбор. Међутим, један друг је довео и једног човека који није за одбор те смо те вечери само с људима разговарали, читали вести и други пропагандни материјал.« (Zb НОР I-5, 16).

²⁸³ У извештају ОК Младеновац од 25. II 1943. констатује се да поједине политичке конференције које организују НОО по селима окупљају у просеку по 90 људи (АИРПС, ПКС, 265/в), а у извештају ОК Лесковца од 20. маја речено је између осталог и следеће: »У 3 села НОО су покренули иницијативу (на конференцијама) за сабирање кукуруза од имућнијих сељака »на зајам« и подели сиромашнијих и главним. Понегде издају се наредбе: забрана пуштања стоке на њиве, забрана опијања, разграђивање путева, деобе утрина, сече шуме.« (АИРПС, ПКС, 305).

ководствима у одредима у коме се дају упутства за рад народно-ослободилачких одбора а уједно објашњавају односи између НОО и Народноослободилачког фонда. У писму је констатовано да је рад НОО био много бољи у окрузима и срезovima где су се партијске организације више ангажовале на послу. Да би се рад са НОО побољшао, Покрајински комитет је предложио да све партијске организације на терену проуче „Наредбу“, коју је издао врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито 2. септембра 1942. о изборима за НОО на ослобођеној територији. У „Наредби“ су јасно били прегизирани односи између народноослободилачких одбора и народноослободилачког фонда. „Тамо где је формиран НОО, НОФ престаје бити засебна организација и улази у састав НОО-а — писао је Покрајински комитет — Благајник НОО је у исто време и руководилац НОФ-а, у који улази све што се прикупља од народа (храна, новци, драгоцености итд.). Али тамо где још није формиран НОО, функционисаће НОФ до оснивања НОО. Формирањем НОО пододбори НОФ-а морају постати пододбори НОО-а.“²⁸⁴

Уопште узевши, у Србији ни у 1943. години па ни касније ни су били пречишћени појмови о односима НОО-а и НОФ-а. У неким окрузима (Ниш, Зајечар), Народноослободилачки фонд се идентификовао као народноослободилачки фронт. Други су, пак, сматрали (Врање, Лесковац) да нема суштинске разлике између одбора НОФ-а и НОО-а. Због свега тога Покрајински комитет КПЈ је морао поново у мају да у писму окружном комитету КПЈ објашњава да НОФ (фонд), није више самостална организација, већ реч „фонд“ означава благајну и све заплењене и приложене ствари којима располаже НОО. „Из саме природе НОО излази, а то јасно одређује наредба друга Тита од септембра 1942, о организацији НО власти на ослобођеној територији да НОФ није самостална организација, већ је у склопу НОО. Дакле, један члан НОО одговоран је по фонду. Али, тамо где нема НОО, ствара се НОФ, али у ствари, где може да се створи одбор НОФ-а, може се створити и НОО.“²⁸⁵

Упркос многим слабостима у раду руководства и организација КПЈ, у првој половини 1943. одбори Народноослободилачког фонда били су формиран у многим градовима и селима Србије. Они су у појединим предузећима, рејонима и селима имали своје пододборе и поверенике који су радили на организовању симпатизера

²⁸⁴ У истом писму ПК наглашава: »НОО и не смеју бити сектор рада партијских јединица у том смислу што ће се делатност НОО-а ограничити делатношћу јединица. Партијска јединица мора помагати и подржавати делатност НОО-а свим својим селима, али делатност НОО-а по својим задацима прелазиће оквире рада једне јединице, јер ће НОО бити уско повезан са друге стране на својим суседним НОО-има, са својим вишим или нижим НОО-има под чијом непосредном контролом и руководством он ради [...] Општински, а нарочито срески НОО-и морају имати у свом саставу бар неколико, ако не све чланство са таквим особинама који ће бити квалитети оних другова који се налазе у одговарајућим партијским форумима (СК, ОК), а који ће радити само по линији НОО, док остали чланове НОО-а, чланови пленума, не морају имати све т особине, већ треба да су поштени, одани, искрени и угледни борце за народно ослобођење, јер њихова дужност неће бити да оне обилазе све подређене НОО-е њиховим НОО-у. Овај извршни део чланова НОО-а у исто време може бити онај део НОО-а аз кога ће народ знати, који ће народу бити познате баш као руководиоци део НОО-а, док овај други део пленум, може бити илегалан.« (АИРПС, ОКВр, 3),

²⁸⁵ АС, ОКЛ, 13, писмо ПК — ОК-а од 15. маја 1943.

НОФ-а и прикупљали од њих материјалну и новчану помоћ. Само на територији земунског среза били су изабрани одбори НОФ-а у 17 села, који су имали укупно 98 одборника и више пододбора и повереника.²⁸⁶

Чланови одбора, пододбора, односно повереници, првенствено су сакупљали новац од симпатизера ослободилачког покрета. Осим новца, прикупљане су и намирнице. Активно се радило на прикупљању пакета, који су слати затвореницима у поједине логоре и казнионице. Значајна активност одбора НОФ-а била је такође усмерена и на прикупљање санитетског материјала, који је преко специјлних веза достављан партизанским одредима. Чешће су партијска руководства помоћу сакупљеног новца, као и 1941. и 1942. настојала да ослободе поједине припаднике ослободилачког покрета.²⁸⁷

Одбори НОФ-а Народноослободилачки одбори на територији крушевачког округа од маја 1943. чешће дејствују у борбеним акцијама које организује Расински партизански одред, а било је случајева да су организовали самосталне оружане акције, на пример, у селу Великој Дренови, где је организовано убиство злогласног четничког команданта Милана Церовића, чије су црне тројке поклале више од 300 људи, присталица народноослободилачког покрета. Сличних примера било је и у Лесковцу, Врању, Топлици и многим другим местима на југу Србије, где су НОО и одбори НОФ-а били веома активни у низу акција и активности које су организовали окружни комитети КПЈ и штабови партизанских одреда.²⁸⁸

Већ смо напоменули да је активност НОО током 1943. године била знатно живља на територији јужне Србије, јер су услови за њихов рад били много повољнији. На овом простору осим слободне територије ка значајног предуслова за рад НОО, треба поменути да је такође значајан фактор било формирање крупних партизанских јужноморавских јединица — одреда, ударних батаљона, а од октобра и бригада НОВЈ. Таква клима погодовала је да се у појединим крајевима образују не само илегални већ и легални народноослободилачки одбори. Осим тога, значајно је истаћи да се НОО нису „постављали“, већ бирали на конференцијама грађана. О томе је Окружни комитет КПЈ за Врање писао Покрајинском комитету КПЈ за Србију 23. априла 1943. поред осталог: „На ослобођеној територији вршимо припреме за изборе сеоских, општинских, среских и окружних НОО. Одређене су изборне комисије за сваки срез, као

²⁸⁶ АИРПС, ПКС, 287, извештај СК Земун од 26. априла 1943. — ПК КПЈ.

²⁸⁷ У извештају ОК Чачак од 13. јануара има доста података о раду НОФ-а: »НОФ. — Месни одбор од 3 члана. Постоје 2 реонска пододбора. Ту је рад најслабији, али с том добром страном што се више ради код радника нижих слојева. Месечни приходи су врло мали. — од 7.000 до 8.000 динара у новцу, онда имају сакупљеног веша, одела и др. И по том питању се секташи, тако да се не прилази свим пријатељима. Али, учињено је да се рад учврсти и прошири и да се за краће време бар подвостручи.« (АИРПС, ПКС, 240). А у извештају од 30. марта, ОК Чачак о раду НОФ-а извештава следеће: »НОФ — од Божића на овамо сакупљено је прилога 6.350. У сакупљању прилога учествовали су поред Рајка (Радисав Недељковић — М. Б.) и Борка (Костадин Лукић — М. Б.) још 3 члана Партије. Од ове суме 1.750 утрошено је за набавку материјала за умножавање вести и летака. Динара 850 дато је за оправку обуће и одеће другова који су илегалности. Дин. 2.550 дато је за потребе чете. Код СК Партије налази се остатак од 1.200 дин. СК Партије не може да да податак о броју прилагача.« (АИРПС, ПКС, 263).

²⁸⁸ М. П е р о в и ћ, н. д. 277.

и за округ. Одбори су негде слабији, негде јачи, али у већини слушајева народ их осећа као своју власт и њима најтешње сарађује.²⁸⁹

У Лесковцу је 24. маја формиран илегални народноослободилачки одбор, као први орган народне власти за цео град. Међутим, први општински одбори у јабланичком и лесковачком срезу формиран су средином 1943, а у власотиначком срезу почетком новембра исте године.²⁹⁰

Покрајински комитет КПЈ за Србију у првој половини 1943. упути је више писма окружним комитетима КПЈ на југу Србије, инсистирајући да се КПЈ више ангажује на стварању, јачању и активности народних одбора. У писму од 15. јуна, које је ПККПЈ упутио Окружном комитету КПЈ Лесковац, речено је и следеће: „Правилно сте поставили проблем оживљавања рада НОО-а и испуњавања конкретних задатака које треба да остварују НОО. Само морате стално да контролишете правилност рада одговарајућих другова у одборима да не греше, да не секташе као што се види, на пр., у одлуци да се забрани пијанство или узимање жита у зајам. Треба добро водити рачуна како ће народ примити и тумачити сваку одлуку НОО одбора и да ли ми имамо снаге и могућности да ту одлуку до краја са успехом спроведемо. На пр., нама није јасно ко се обавезује да врати жито узето на зајам и да ли ће се моћи вратити. Дакле, треба о свему водити рачуна.“²⁹¹

Среско народноослободилачки одбори за Јабланицу и Пусту Реку формиран је 10. септембра 1943. а Окружни НОО за Лесковац и Топлицу новембра 1943. у селу Славнику. У Прокупљу је образован народноослободилачки одбор у другој половини 1943, који је радио илегално до ослобођења овог града. Први срески народноослободилачки одбор у Топлици основан је 8. децембра 1943. он је имао следећа повереништва: за снабдевање војске, за безбедност, за снабдевање грађанства, за мобилизацију, за финансије, за социјално старање и за обраду земље.²⁹²

Срески и окружни народноослободилачки одбори на територији јужне Србије, одмах по свом формирању, почели су развијати многе корисне активности за јачање ослободилачког покрета на овом терену. Осим тога, помагали су сеоским и општинским одборима у њиховом раду. Пружали су помоћ фронту мобилизацијом нових снага и слањем већих количина намирница, одеће и обуће, чиме су били створени значајни предуслови за успешнију и интензивнију борбу против бугарског окупатора, недићеваца и четника Драже Михаиловића, а истовремено су радиле на стварању првих српских бригада НОВЈ у октобру и новембру.

Интересантно је напоменути да је Окружни народноослободилачки одбор у Јабланици крајем 1943. године у низу својих активности издао и једну посебну публикацију под називом *Документа о издаји Драже Михаиловића*. Ова врсна књига штампана је, иако са оскудним техничким средствима, у више стотина примерака и омогућавала родољубивом становништву овог округа да се упозна са низом оригиналних докумената четника Драже Михаиловића, ко-

²⁸⁹ АИРПС, ПКС, 544.

²⁹⁰ М. П е р о в и ћ, н. д, 257.

²⁹¹ АС, ОКЈ, 16.

²⁹² М. П е р о в и ћ, н. д, 257.

је су запленили партизани у директним борбама против четничких јединица током 1943. године.²⁹³

Стварањем крупнијих војних јединица и већих слободних партизанских територија, затим, оснивања среских и окружних народноослободилачких одбора наметала се потреба да се на територији јужне Србије образују и позадински војно-територијални органи. Због тога је Окружни комитет КПЈ за Лесковац и Топлицу 18. новембра 1943. донео одлуку да се у селу Вујанову формира команда подручја за срезове: лесковачки, јабланички и пасјачки. После краћег времена (25. новембра), на слободној територији овог округа, формира се и 9 команди места у селима: Лапотинцу, Обилићу, Орану, Дубови, Обртници, Бучинцу, Рублици и Бучумету.²⁴⁹

Успостављањем војно-позадинске власти, команди подручја и команди места створени су повољни услови за рад партијске и других антифашистичких организација на ослобођеној територији. Посебно су нови органи народне власти, народноослободилачки одбори, могли ефикасније да врше мобилизацију људских и материјалних снага и да доприносе јачању оперативних јединица и њиховом оспособљавању за успешније акције у борби против окупатора и његових сарадника.

Године 1943. партијске организације, па ни срески и окружни КПЈ нису поклањали довољно пажње раду међу женама, иако је АФЖ био такође посебни сектор рада у организацијама и руководством. У већини партијских ћелија и партијских комитета, био је задужен по један члан за рад међу женама, али се недовољно политички радило. Осим тога, партијске организације нису биле довољно енергичне у стварању сеоских одбора АФЖ-а, тако да овај проблем није био постављен на широј платформи.

У извештајима готово свих окружних комитета КПЈ у првој половини 1943. године констатује се да је знатан број жена укључен у акције ослободилачког покрета, али да се секташи према женама у погледу оснивања одбора АФЖ-а, избором жена у народноослободилачке одборе, пријемом у чланство КПЈ итд. У извештају Окружног комитета КПЈ за Аранђеловац од 1. јануара 1943. читамо да се стално политички ради са женама, и да жене активно учествују у прикупљању намирница за партизане, перу рубље, кувају, плету-цемпере, обављају обавештајну службу, курирске послове итд.²⁹⁵

На територији Окружног комитета КПЈ Чачак, средином јануара 1943. почели су да се стварају посебни активи и подактиви као форме са женама, а после извесног времена активи су прерастали у одборе АФЖ-а. У вези са овом акцијом Окружни комитет је организовао специјалне састанке са свим партијским организацијама и активима на терену, на којима је закључено да се у сваком селу где

²⁹² М. Перовић, н. д, 253.

²⁹⁴ АИРПС, ПКС, 444, извештај ОК Лесковац — ПК КПЈ; М. Перовић, н. д, 294.

²⁹⁵ АИРПС, ПКС, 236. — У једном делу писма, ОК Аранђеловац речено је и следеће: »Рад са женама прилично лоше стоји. И ма да нас жене прилично помажу у овој борби, нисмо успели ништа организованије да урадимо, да их повежемо и то ради тога што жене на селу немају довољно времена ни могућности за такав рад. То је један од разлога, а други, много важнији, одлучујући за тако слаб рад међу женама код нас, јесте наша недовољна ангажованост на том послу.«

постоји партијска организација, народноослободилачки одбор, актив Скоја или одбор УСАОС-а образује и одбор АФЖ-а.²⁹⁶

У појединим окрузима, на пр., у Зајечару, Нишу, Врању и Пожаревцу, у једном броју чланова КПЈ владало је уверење да све снаге треба уложити да се што више људства припреми за партизанске одреде и да то углавном буду мушкарци, јер се претпостављало да жене не могу издржати озбиљније напоре. Разуме се, овакве и сличне појаве оштро су критиковала окружна и средња руководства КПЈ. После анализирања овог проблема и закључака који су донети за будући рад, Окружни комитет КПЈ Пожаревац послао је извештај Покрајинском комитету КПЈ 28. јануара 1943, у коме је речено између осталог: „Што се тиче рада са женама, прво смо сузбили секташтво у погледу учешћа жена у борби, које је постајало у редовима нашег чланства. Исто тако се боримо против опортунизма по том питању код нашег чланства. То су тек унутрашњи услови за почетак рада са женама. Тај рад тек сада треба да започне.“²⁹⁷

На територији Окружног комитета КПЈ Младеновац, на пример, у фебруару 1943. одржано је више састанака Окружног поверенства КПЈ и средских руководства, на којима се анализирао рад међу женама. Двадесет петог фебруара 1943. у Окружном поверенству КПЈ један члан комитета задужен је да се посебно ангажује на терену да преко партијских организација организује политички рад са женама, како би се и оне интензивније укључиле у акције ослободилачког покрета.²⁹⁸ После ове одлуке, и у средским комитетима по један члан је био задужен за рад са женама, што је допринело да се знатан број жена укључео у акције и активности ослободилачког покрета, а многе су ступиле и у партизанске одреде.²⁹⁹

У априлу 1943. у многим крајевима, окружни и средски комитети КПЈ врше припреме за стварање средских одбора АФЖ-а. Ипак, у првој половини 1943. на територији уже Србије није образован ни један средски одбор АФЖ-а. Једино је у Земуну крајем априла средски одбор АФЖ-а. Имао је 10 чланова, од којих су 4 другарице, чланови КПЈ, биле у Извршном одбору. „Организација је повезана са свим женским активима и селима — писало је у извештају СККПЈ Земун. — Чланице Среског одбора држе свака по 2—3 села, али остали својим јединицама. Састају се недељно једанпут.“³⁰⁰

Интересантно је истаћи да је Срески комитет КПЈ Земун током 1943. и 1944. био организовао богат и садржајан политички рад на терену, тако да је организација АФЖ-а била активно укључена у многе акције ослободилачког покрета. Преко разних курсева, политичких и културних предавања, кроз разраду разноврсних политичких тема расла је политичка свест жена и јачало њихово једин-

²⁹⁶ АИРПС, ПКС, 240, извештај ОК КПЈ Чачак од 13. јануара 1943. — ПК КПЈ.

²⁹⁷ АИРПС, ПКС, 246.

²⁹⁸ АИРПС, ПКС, 256 в, извештај ОП Младеновац од 25. фебруара 1943. — ПК КПЈ.

²⁹⁹ У писму ОП Младеновац од 30. марта 1943. Штабу Првог шумадијског партизанског одреда речено је између осталог и следеће: »Како је са другарицама? Примају ли се оне у одред? Сад чујемо да се примају, мада знамо да се раније нису, према вашој одлуци, примале. Ми имамо известан број другарица које би требало упутити у одред. Одговорите нам како стоји с тим.« (Zb NOR I-5, 99).

³⁰⁰ АИРПС, ПКС, 287, извештај СК Земун од 26. априла 1943. — ПК КПЈ.

ство. Знатан број жена са територије овог среза, као и из многих крајева Србије, ступао је у партизанске одреде и бригаде, где су, раме уз раме са мушкарцима, доказале своје херојство у многим борбама и обављале различите дужности чак и оне најодговорније: биле су курири, пушкомитраљесци, болничарке, партијски и скојевски руководиоци, чланови месних, среских и окружних одбора народне власти итд.³⁰¹

У извештају Окружног комитета КПЈ Врање од 23. априла 1943. о раду Партије међу женама, писало је, поред осталог, да је једна другарица, члан Окружног комитета КПЈ, задужена за рад са женама; да су формиран сеоски одбори АФЖ-а у већини села на ослобођеној територији и да се врше припреме за стварање среских одбора АФЖ-а. Посебно је наглашено да се активност жена у то време састојала углавном од прикупљања материјалне помоћи партизанима, али да су одбори АФЖ-а све више учествовали и у другим значајнијим акцијама: помагали су при обради имања породицама чији су храниоци погинули у народноослободилачкој борби или су се налазили у редовима партизанских одреда; жене су учествовале у раду НОО и све масовније ступале у позадинске диверзантске групе, војне десетине па и у партизанске одреде.³⁰²

На територији јужне Србије, од маја 1943, чешће су одржавани и масовни зборови жена, на којима је истицана њихова улога и задаци борбе. Први масовни збор одржан је у селу Касабићу, а затим и у другим селима лесковачког округа (Момчилово, Обилић, Дубово, Лапотнице, Косанић итд). Сеоски одбори АФЖ-а, уз непосредну помоћ среских руководстава КПЈ и партијских организација на терену, током лета 1943. образовани су готово у свим селима, а у септембру 1943. формиран је Срески одбор АФЖ-а Пуста Река, а одмах после тога и у другим срезовима ослобођене и окупиране територије јужне Србије. „Можемо забележити корак напред у раду са АФЖ. Наши чланови КП су најзад разбили секташки став у раду са женама. На читавом округу имамо 11 одбора АФЖ-а. Неки су у току свог формирања. Неке од жена из одбора АФЖ-а ући ће у партијске активне“, писао је ОК КПЈ Лесковац у извештају од 14. јуна 1943. године.³⁰³

У Зајечару, на окружној конференцији КПЈ, која је одржана у првој половини јуна 1943. у присуству око 30 делегата из свих крајева овог округа и Недељка Караичића, члана ПК КПЈ за Србију, посебно је анализиран рад КПЈ међу женама, о чему су донети закључци за будући рад.³⁰⁴

³⁰¹ У акцији која је била организована у периоду од 1. до 10. септембра 1943. за прикупљање помоћи одредима и бригадама НОВ под руководством КПЈ, жене земунског среза прикупиле су: у новцу око 261.000 куна, око 214.000 кг. жита, 195.000 кг. кромпира, 210 кг. масти, 98 кг. сланине, 1.193 кг. лекмеза, 12.794 комада јаја, 864 комада живине, 91 овцу, 53 свиње, 591 кг. сапуна итд. (Ж. А т а н а ц к о в и ћ, н. д. 182).

³⁰² АИРПС, ОК Вр, 544 извештај ОК Врање од 23. априла 1943. — Покрајинском комитету КПЈ.

³⁰³ АИРПС, PKS, 319, извештај ОК Лесковац — ПК КПЈ; М. П е р о в и ћ, н. д. 322.

³⁰⁴ АИРПС, ОК За, 21, резолуција партијске конференције за Тимок и Крајину одржане јуна 1943. — ОК Зајечар је по питању жетве 1. августа 1943. саставио посебан план за рад партијских организација на терену у коме се посебно предвиђа укључивање жена у ову значајну акцију: »По питању жетве шире и чвршће се повезати са женама, стварајући АФЖ и тиме их више и организованије, учлањавати у борбу. Издати следеће ма-

У извештају Окружног комитета КПЈ Зајечар од септембра 1943. констатује се, између осталог, да се знатно напредовало у стварању организација АФЖ-а, у чему су се посебно ангажовала средња руководства КПЈ и партијске организације на терену. „Рад са женама до партијске конференције био је потпуно запостављен, док данас стоји на завидној висини. Данас имамо преко 200 жена обухваћених радом по разним питањима. Постоји више сеоских одбора, један средњи одбор и један средњи одбор је у пројекту. По свим секторима осећа се недостатак материјала и искустава. Одбори АФЖ-а имају редовно састанке.“³⁰⁵

Гледајући у целини рад ове антифашистичке организације, можемо закључити да сталног и систематског рада Партије међу женама током 1943. године није било. Знатан напредак у раду осетио се у другој половини 1943, нарочито на ослобођеној територији јужне Србије. Љубинка Милосављевић је у октобру 1943. дошла у Србију из Босне по специјалном задатку Централног комитета КПЈ. Била је кооптирана у Покрајински комитет КПЈ за Србију и добила задатак да организује рад АФЖ-а на терену. Међутим, како се она крајем новембра вратила са Првом шумадијском бригадом у Санџак, односно у источну Босну, рад са женама и даље су организовали углавном окружни и средњи комитети КПЈ.

7. Рад КПЈ на организовању политичког рада на селу и придобијању маса за НОП

Веома значајан задатак партијске организације у Србији за све време рата и револуције био је политички рад у масама, а посебно рад на селу. Међутим, када је реч о сељаштву уопште, треба истаћи да оно у првим месецима оружаног устанка не учествује масовније у ослободилачком покрету, иако на народноослободилачку борбу гледа са великим симпатијама. Од јесени 1941 (септембар — новембар) ситуација на селу се знатно мења у корист ослободилачког покрета. Од тада, нарочито, велики број сеоске омладине активно се укључује у акције које су организовали КПЈ, Ској и штабови партизанских одреда.

Многи извори и сећања савременика говоре да је учешће сељаштва у НОП-у било знатно 1943, а нарочито 1944. године, а и касније све до ослобођења целе југословенске територије, посебно у борбама на Сремском фронту. У селима су били значајни пунктови илегалног рада и главне базе партизанских одреда, што је било од неочењиве важности за развитак народноослободилачког рата и револуције.

Организовање политичког рада на селу током 1943. године има посебан значај за партијску и друге народноослободилачке организације Србије. Јер у градовима је услед сталних потера, хапшења и других репресалија окупаторско-политички рад и изводити акције. Посебно су били отежани услови илегалног рада у великим градовима, на пример, у Београду, Нишу, Ваљеву, Чачку, Крушевцу, Пожа-

теријале: »Лапасионарија«, »Људмила Васиљевна« и направити реферат и књигу: »Жена и социјализам.« (АИРПС, ПКС, 331 (6),

³⁰⁵ АИРПС, ПКС, 381, извештај ОК Зајечар од 21. септембра 1943. — ПК КПЈ.

ревцу, Лесковцу и другим, где су партијске организације током 1942. и почетком 1943. претрпеле знатне губитке.

Због свега тога, знатан број кадрова из градова пребациван је у одреде преко специјалних канала и пунктова, о чему је већ било речи, како не би пали у руке непријатељу. Значајно је истаћи да је између партизанских одреда током 1943, па и касније, и партијских и скојевских организација у селима била организована узајамна сарадња у многим питањима на линији јачања народноослободилачког покрета. Готово у свим одредима, а посебно у одредским руководствомима КПЈ и Скоја налазио се извештан број чланова који су били теоријски образованији, па су својим присуством на састанцима, конференцијама и зборовима могли пружити непосредну помоћ партијским организацијама, активима Скоја, народноослободилачким одборима, одборима НОФ-а и АФЖ-а итд. у разним видовима, а посебно у организационом учвршћењу, идеолошко-политичком раду, у организовању културно-просветног рада и забавног живота на селу и у многим другим питањима.

На другој страни, општински, срески и окружни комитети КПЈ и Скоја, преко партијских организација, пружали су несебичну помоћ одредима попуњавајући их новим борцима, пре свега, из редова чланова КПЈ и Скоја. У селима је за потребе одреда скупљана храна, оружје, муниција, одећа и обућа. Нарочито је у зимском периоду била ангажована организација АФЖ-а и женска омладина па су жене плеле чарапе, пуловере, шалове итд., тако да е сарадња између одреда или бригада и позадине у току народноослободилачког рата и револуције најчешће била обезбеђена, уколико је била повољна војно-политичка ситуација на терену.

Због свега тога ПККПЈ за Србију одржао је током 1943. многе конференције и састанке са окружним и среским комитетима и одредским руководствомима КПЈ и Скоја, ако би се што већи број сељаштва укључио у НОП. Покрајински комитет у својим писмима чешће инсистирао да се у селима стварају партијске организације, партијски активи, скојевски активи, одбори народноослободилачких организација и да се што више бораца са села мобилише у партизанске одреде и бригаде НОВЈ, о чему је било речи у претходном тексту.

Партијске организације на терену окупљале су сељаштво ради организовања у НОП по низу актуелних питања. Објашњавајући линију КПЈ и циљеве народноослободилачке борбе разобличаван је окупатор и његови сарадници, а посебно издајничка улога Драже Михаиловића. Преко разних конференција, зборова, састанака и других скупова позивано је становништво да не даје реквизицију за окупаторе и његове сараднике; да не иде у непријатељску војску, да не иде на принудне радове у Немачку, у Борски рудник, Костолац, у Националну службу рада за обнову Србије и сличне акције. Преко разних састанака и конференција, преко прогласа партијских комитета и штабова одреда, становништво је позивано да ступа у редове партизанских одреда.³⁰⁶

Чланови окружних, среских и месних комитета и други партијско-политички радници, приликом обиласка села и одржавања са-

³⁰⁶ У прогласу ОК Лесковца од 5. марта 1943. писало је између осталог и следеће: »Сељаци, не идите у хитлерове фабрике и руднике ни у Немачку ни у Србију. Тамо вас чека неограничено дуго робовски рад, тешки умор, глад и понижење од фашистичких чувара робова... Напуштајте

станака, искористили су сваку прилику да објасне не само неко актуелно питање које интересује сеоско становништво већ многа и најсложенија питања. То се види из извештаја окружних и средских комитета, упућених Покрајинском комитету КПЈ. У извештају Окружног комитета КПЈ Зајечар од 10. фебруара 1943. писало је да су политички радници у јануару одржали више састанака са мањим групама сељака, а већ у фебруару на политичким конференцијама у око 10 села присуствовало је од 10—30 сељака.³⁰⁷ У извештају ОККПЈ Чачак од 25. априла, који је упућен Покрајинском комитету КПЈ за Србију, речено је, поред осталог, да је ОККПЈ организовао интензиван политички рад у многим селима, где су им главна упоришта, и да истовремено предузима више акција: позива омладинце да ступају у редове Чачанског партизанског одреда, врши агитацију против одласка у непријатељске војне формације и на принудан рад у Борски рудник итд. „На свим састанцима и на конференцијама и са појединцима — писао је ОККПЈ Чачак — вршена је агитација против одлажења у Бор. Дељени су летци шумадијског ОК (ОК Крагујевац — М. Б.) и штаба Првог шумадијског одреда и летци ПК против мобилизације у Бор.“³⁰⁸ Такође се у истом округу вршила агитација и против четника мобилизације и популаризација извештаја Врховног штаба НОВ и ПОЈ о борбама против непријатеља итд.: „Један део маса расположен је за НОБ и на нашој је страни, други део маса је још под утицајем дражиноваца, а само један врло мали део заузима неутралан став.“³⁰⁹

Популарисање НОП-а у селима крагујевачког округа било је најефикасније после акција које су вршиле чете Првог шумадијског одреда. После готово сваке акције одреда, Окружни комитет КПЈ организовао би преко средских комитета КПЈ масовне политичке конференције у селима и објашњавао становништву о јачању партизанских одреда у Србији; о успеху партизана у другим крајевима Југославије; о поразу немачких трупа на источном фронту код Стаљинграда, о губицима немачких и италијанских трупа у Африци итд. Чак и ситније акције, које би одред извео на терену, у фебруару и марту 1943, на пример, спаљивање општинских архива, ликвидирање председника и деловођа појединих општина имали су снажнoг одјека у народу. Сељаци су користили партизанске акције да саботирају разне наредбе окупатора, квислинга и четника ДМ. У многим селима престале су испоруке за реквизицију која је била одређена. Знатан број сељака, који су били симпатизери НОП-а нису се одазивали позивима на принудни рад у Борски рудник и Косто-

радионице, фабрике и предузећа. Ступајте у партизанске редове. То је дужност сваког правог родољуба, то је дужност сваког свесног радника.» (АС, ОКЈ, 9).

³⁰⁷ АИРПС, ПКС, 251. — У јануару 1943. у 11 села зајечарског округа на конференцијама присуствовало је 118 људи. У истом периоду у наведеном броју села читало је разне партијске материјале 246 људи (АС, ОК За, 90).

³⁰⁸ АИРПС, ПКС, 284.

³⁰⁹ Исто. — Даље се у писму наглашава: »Доста је тешко донети тачан суд о правом расположењу маса, зато што се масе налазе под притиском великог терора који спроводе четници, па је ова оцена политичког расположења маса само приближна оцена. Огроман број људи не сме да изрази шта мисли и осећа према партизанима, јер се плаше освете од стране четника.«

лац, а када је Српска државна стража долазила да их тражи бегали су и скривали се.³¹⁰

Колико су биле симпатије становништва појединих села опленачког среза према НОП-у види се из извештаја овог среског комитета КПЈ од 1. марта 1943. У њему је, између осталог, речено: „У свим селима народ нас је свуда радо примао и брине се о нашем обезбеђењу, тако да смо имали пуну подршку народа. Свуда је народу објашњавана новостворена политичка ситуација у вези са четничким бандама. Народ је просто одахнуо, али је још увек у страху од четничке каме.“³¹¹

После обиласка многих села аранђеловачког и младеновачког округа, крајем априла 1943. Мома Марковић је послао извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију, у коме је посебно анализирао војно-политичку ситуацију у овом делу Србије. У једном делу извештаја речено је: „Многа села су листом за нас и спремна су да све дају за борбу, упркос терору. У масовном раду другови су дали велике резултате, нарочито космајци. Сем тога, народ је политички зрео и има револуционарних традиција. Није фраза ако се каже да у њиховим жилама тече крв њихових предака: качарски, колубарски, орашачки, младеновачки, космајски, грочанички, посавски и јасенички срез, то су срезови који су сви листом за нас. Треба само мало труда, па ће тамо Партија много ојачати.“³¹²

На почетку 1943. године окружни и срески комитети КПЈ стварали су по селима специјалне „агитационе групе“ од најбољих чланова КПЈ како би се ефикасније политички деловало на сеоско становништво. Међутим, касније се увидело да то доводи до пасивизације осталих чланова КПЈ, чији је, готово једини и искључиви задатак био да политички делују међу сеоским становништвом. Због свега тога Покрајински комитет КПЈ за Србију, 15. маја 1943, послао је упутство свим окружним комитетима КПЈ на терену, у коме се наглашава да агитационе групе као сталне форме рада на селу треба укинути, али да у одређеним ситуацијама се могу формирати, тако да им рад престане после обављеног задатка.³¹³

О томе, да је политички рад на селу преко агитационих група био постављен на широј платформи, говори и податак да је само на територији ОККПЈ Лесковац у периоду од 13. до 20. маја 1943, преко ових група одржано око 100 политичких конференција о разним питањима, којима је присуствовало око 2.000 људи, жена и омладине.³¹⁴

О активности агитационих група током прве половине 1943. године има података и за пожаревачки, младиновачки, крушевачки, и друге округе на територији Србије. Оне су деловале са мање или више успеха, зависно од помоћи коју су им давале срески комитети, односно партијске организације дотичних села. Међутим, многа документа указују да су агитационе групе са идентичним циљевима

³¹⁰ А. Виторовић, н. д, 422.

³¹¹ АИРПС, ПКС, 2504.

³¹² АИРПС, ПКС, 2504.

³¹³ »Искусство је показало да оне (агитационе групе) коче развој и рад јединице, претварају се у паралелне јединице; друго, јер већ имамо организационих форми (НОО, партијски активи, тамо где нема јединица; одбори АФЖ-а, активи Скоја, одбори НООС-а) које треба да врше тај задатак поред осталих, а које по својој природи треба да имају масовну базу.« (АС, ОКД, 13).

³¹⁴ АИРПС. ПКС, 305, извештај ОК Лесковац од 20. маја 1943. — ПК.

биле формиране готово у свим партизанским одредима Србије. Тако се у извештају штаба Првог шумадијског одреда од 2. маја 1943. констатује да у „3 чете имају организоване агитационе групе преко којих се спроводи политички рад у селима“.³¹⁵ А у извештају ОККПЈ Лесковац од 20. маја наглашава се да у контактима са народом Први јужноморавски одред, односно његова партијска организација, „користи сваку прилику да преко агитационих група објашњава линију и политику КПЈ и циљеве НОБ-е.“³¹⁶

Према једној анализи, коју је извршио Покрајински комитет КПЈ за Србију крајем јуна 1943. Партија је тада имала 80—90% утицаја код сеоског стновништва у срезovima: посавском, космајском, грочанском, подунавском, великоорашком, јасеничком, младеновачком, орашачком, опленичком, качерском, колубарском, младеновачком, орашачком, опленачком, качарском, колубарском (Лазаревац). У ваљевачком округу Окружни комитет КПЈ је имао најјача упоришта у селима рађевског среза; ОККПЈ Пожаревац у срезovima: пожаревачком, млавском, рамском и Доњем Звизду; у крушевачком округу Партија је имала упоришта готово у свим селима округа; у нишком округу највише је било присталица НОП-а у ражањском, нишком, заглавском срезу; у зајечарском округу у срезovima: бољевачком, јабуковачком, салашком. Претпостављало се да у лесковачком округу око 70% сеоског становништва симпатише и помаже НОП.³¹⁷

На основу истог документа, као и многих других података, са знајемо да је у првој половини 1943. највећа упоришта имао четнички покрет Д. Михаиловића у грузанском срезу, који је тада био „легло дражиноваца за тај крај“; затим у знатном броју села ваљевског, чачанског, ужичког, шабачког округа; Горњи Звизд (Пореч), Хомоље, срез трстенички и алексиначки су такође била јака упоришта четника ДМ.³¹⁸

Током лета 1943. веома значајна акција, којој су Партија и Ској и штабови одреда поклањали доста пажње, био је политички рад на селу са намером да се сељацима објасни како да скривају жито; да не дају реквизицију окупатору и да на тај начин скрађују век немачком фашизму. Борба за жетву 1943. почела је паролом: „Ни зрна жита окупатору“. Ова парола је била актуелна и 1941. и 1942. године, па и касније, када су уништаване знатне количине жита које су биле припремљене за окупатора и квислиншке власти. Тим поводом паљене су вршалице и камаре жита које је спреmano за немачке магацине; уништавана је реквизиција коју су сељаци под присилом дотеривали у немачка складишта.

Да би се пореметили планови окупатора и његових сарадника око убирања жетве, Окружни и срески комитети КПЈ као и партијске организације на терену током јуна 1943. одржавали су чешиће састанке на којима су доношени закључци о мерама које треба предузети. Недељко Караичић, члан ПККПЈ за Србију, који се налазио на терену ОККПЈ Крушевац, упутио је тим поводом писмо Окружном комитету КПЈ Зајечар, у коме је речено и следеће: „Развијте што ширу агитацију и пропаганду по питању вршења (жетве). Уништавајте све вршалице. Само пазите да вас народ разуме и да

³¹⁵ Зб NOR I-5, 143.

³¹⁶ АИРПС, ПКС, 304.

³¹⁷ Зб NOR I-5, 228, извештај ПК КПЈ за Србију од јуна 1943. — ЦК КПЈ.

³¹⁸ Исто.

вам пружи помоћ по том питању. Разбијте цео општински апарат и онемогућите даље функционисање општинских управа.³¹⁹

Анализирајући извештаје окружних комитета КПЈ и Скоја за период јун, јул и август 1943, дошли смо до закључка да се партијска организација на територији ОККПЈ Зајечар највише ангажовала око убирања жетве, иако она није била најбројнија и организационо најчвршћа у Србији. Несумњиво је да је томе допринело присуство једног члана Покрајинског комитета — Недељка Караичића, на овом терену, баш у периоду када су припреме биле у највећем јеку. У срезу неготинском, на пример, крајем јуна, на иницијативу Среског комитета био је формиран политички актив најбољих чланова КПЈ, који је ишао по селима и објашњавао сељацима да не вршу жито вршалицама, већ да ноћу млате снопове. У многим селима овог среза сељаци су кришом од окупаторских власти млатили жито и скривали га у подземне магацине.³²⁰

Паљења вршалица у зајечарском округу није било ретко. У јулу 1943. једна ударна група чланова КПЈ и Скоја успела је да за један дан запали вршалице у селима Грлишту, Лубници и Лесковцу (зајечарски срез). Сва настојања полицијских органа да пронађу извршиоце акција остале су безуспешна.³²¹

Окружни комитет КПЈ Зајечар током јула је сачинио посебан план и програм рада за сва руководства и чланове КПЈ на терену. У овом документу посебно је била анализирана војно-политичка ситуација на терену, организационо стање Партије, политички рад на терену: „Борбу за одбрану жетве искористити за широко повезивање и популарисање наше Партије и партизана у народу. Одржати конференције на којима ће се указати народу шта му припрема окупатор и његове слуге.³²² У истом документу биле су пароле написане на српско-хрватском, а посебно на влашком језику. (будући да су Власи представљали знатан број становништва заједничког округа), које су заједно са прогласом Окружног комитета истицане на виднијим и прометнијим местима, а посебно у селима. У плану и програму активности били су прецизирани задаци не само партијских организација већ и штаба одреда, НОО, Скоја, УСАОС-а и АФЖ-а. Била је предвиђена и јака обавештајна служба.³²³

³¹⁹ АС, ОК За, 28. — Н. Карсичић је 2. јула известио ПК о мерама које је предузео на терену источне и јужне Србије у борби за очување жетве: »Утврдили смо да је данас најактуелније питање жетва и да том питању треба највише посветити пажњу; да ћемо преко тога питања успети да спречимо и тоталну мобилизацију. Ми смо подвукли и то, да су прошле године Хрвати на питању жетве подигли устанак [. . .] ОК-и ће израдити план за рад. У првом реду долази још одмах уништење свих вршалица, разбијање свих општинских управа па да се по том развије широка агитација и пропаганда у народу, како би могли што шире мобилисати народ и активизирати га у самој борби.« (АИРПС, ПКС, 332),

³²⁰ АИРПС, Хроника села Рајца (Неготин), 40.

³²¹ АИРПС, Мг ОК Зајечар, бр. 12, стр. 70. — ОК Зајечар је у писму од 27. јула 1943. детаљно обавестио ПК о акцији која се спроводи на терену око убирања жетве. У једном делу тог извештаја читамо и следеће: »Нађемо се са неким сељаком и објашњавамо му да треба да крије жито и он нам каже: »ја сам разговарао са тога и тога вашег друга и он ми је све објаснио.« Свуда у Тимоку чувају жито. Народ нас слуша. Нарочито народ воли ову паролу: »Дању жањи — Ноћу врши.« она му конкретно говори шта да ради.« (АИРПС, ПКС, 345).

³²² АИРПС, ПКС, 331/б, извештај ОК Зајечар — ПК од 1. августа 1943.

И у другим окрузима партијска руководства су припремала ставовиштво да уништава вршалице, да сакрива жито и саботира наредбе окупаторских и квислиншких власти, којим се одређивала реквизиција. Окружни комитет КПЈ Младеновац упутио је писмо свим среским руководствома КПЈ на терену 30. јуна 1943, у коме су предложене мере које треба да предузму партијске организације на терену. У једном делу тог писма, између осталог, пише: „Данас, када стојимо пред новом жетвом и опасношћу од страховите пљачке, први задатак је да баш на том питању одбране жетве извршимо што успешнију мобилизацију у борби. Ми жетву нећемо и не смемо дати окупатору да се домогне нове снаге за нас.³²⁴“

Средином јула 1943. Покрајински комитет КПЈ за Србију имао је у својој архиви информације од многих окружних комитета и штабова одреда о томе колико се партијска организација ангажовала на терену и какве су репресалије окупатора против припадника ослободилачког покрета. На основу тих података ПККПЈ је анализирао ситуацију на терену и дао ново упутство свим окружним комитетима крајем јула 1943. У том документу се посебно наговештава да штабови свих одреда и народни одбори треба да издају „наредбе“ којима се забрањује рад општинама, вршалица и пописивача; да се организује скривање жита; да се врше напади на складишта и транспорте жита, које буде вршио окупатор; да се скидају каишеви и други важнији делови са вршалица како би се онемогућио њихов рад. „Око ових задатака — писао је ПК — мобилисати све организације: НОО, одреде, десетине, сељаке, омладину, жене — цео народ. ОК може такође издати кратак, али језгровит летак.“³²⁵

Суочена са многим акцијама око жетве и њеног убирања, Недићева влада је прописала посебну наредбу, према којој су се кажњавала сва лица на која се и најмање сумњало да врше пропаганду или директно учествују у сличној акцији. Ново време од 28. јула 1943. пренело је делове те наредбе у којој је, између осталог, писало: „Сви они који подметање угарака у крстине и пластове жита и паљење вршаћих машина као култ проповедају, имају бити као највеће народне штеточине уништени.“ Претње и упозорења нису обесхрабрили припаднике НОП-а, иако је чешће у акцијама било и жртава. Средином августа група сићевачких омладинаца (нишки округ) сазнала је да је окупатор у селу Острвици мобилисао сељаке да својим запрежним колима превезу за бугарске окупаторе веће количине жита, мяса и других производа. Они су организовали добро наоружану десетину најбољих ударника, напали на Острвицу и, после борбе са Бугарима, успели да заплене велике количине жита

³²³ Исто. — Навешћемо само неколико парола које је ОК Зајечар написао и организовао њихово растурање по терену: »Дању жањи — ноћу врши«, »Свако зрно пшенице против окупатора — пушчани је метак противу народа«, »палимо вршалице«, »На оружје за одбрану жетве«, »Шта ради Дража за одбрану жетве« итд.

³²⁴ АС, ОКМ, 190.

³²⁵ АС, ОК Зајечар, 42. — ОК Ниш известио је 27. августа 1943. ПК о репресалијама које врши окупатор противу лица која саботирају наредбе окупатора. »Реквизицију су нам одредили прије врше колико ко има даги према земљишту и то свако има предати у житу на станици. Ако неда, онда дођу па му уз му дупло и још плати трошак пошто је дао реквизицију. Они (окупатори) излазе на њиву, цене, кажњавају терањем у логор, а наше снаге нису биле такве које би војнички могле деловати и народу помоћи.« (АИРПС, ПКС, 357).

и других производа, што је све враћено сељацима.³²⁶ Чланови КПЈ и Скоја јесеничког среза помогли су Космајском партизанском одреду у извођењу многих акција, а сами су учествовали током јула и августа у спаљивању 17 вршаћих машина.³²⁷

Из свега изложеног може се закључити да је партијска организација у Србији поклањала знатну пажњу политичком раду међу сеоским становништвом; да су у селима била главна упоришта партијских организација, одреда и бригада и да се сељаштво масовније укључује у акције НОП-а и масовније ступа у партизанске одреде током 1943. године. Партија је одбрани жетве поклањала посебну пажњу, јер је 1943. година била, тако рећи, прекретница у другом светском рату. Резерве немачког окупатора биле су све слабије, а један од најосетљивијих фронта немачког фашизма била је исхрана. Зато је ПККПЈ, преко партијских и скојевских организација на терену, настојао да се у том погледу наноси непријатељу што већа материјална штета и да се омета сабирање жита и других производа које су сељаци били приморани да дотерају у поједине градове.

II. НАГЛИ ПОЛЕТ НОП-а У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1943. И АКТИВНОСТ КПЈ У ТОМ ПЕРИОДУ

1. Значај војно-политичких саветовања у лето и јесен 1943. године

У пролеће, лето и јесен 1943. одржане су многе партијске и скојевске конференције или окружна саветовања, која су била посвећена раду Партије на организовању партизанских одреда, учвршћењу организација КПЈ и Скоја, политичком раду у масама и многим другим актуелним питањима. Окружни и средски комитети КПЈ износили су најважнија питања партијско-политичког рада на шире скупове симпатизера НОП-а: на зборове, конференције, саветовања и многе друге масовне састанке. То је било у складу са настојањем Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба НОВ и ПОЈ за Србију да се масе што више заталасају и укључе у акције ослободилачког покрета, а да се у том смислу користе шири скупови на којима би се објашњавала политика КПЈ и перспектива народноослободилачког рата. Оваква пракса била је уобичајена током 1943. године, па и касније на терену готово свих округа у Србији где су постојала окружна и средска руководства КПЈ и Скоја.

Највише је сачувано података о партијским конференцијама на територији округа јужне Србије, где их је, вероватно, највише и одржано. Тако је, на пример, Окружни комитет КПЈ Ниш одмах после формирања (средином маја 1943) предузео низ мера како би се што више становништва укључило у акције ослободилачког покрета. Једна од тих мера било је и окружно партијско саветовање које је одржано крајем маја на Каменичком Вису, на коме су, поред чланова ОККПЈ, присуствовали и сви остали политички радници са терена.³²⁸ У низу актуелних питања на терену, посебно је анализи-

³²⁶ АИРПС, Мг ОК Ниш, бр. 35, 119.

³²⁷ АИРПС, Мг ОК Младеновац, бр. 24, стр. 6.

³²⁸ Овом саветовању су присуствовали и следећи партијско-политички радници: Драгомир Стојановић Врјжан, Веља Костић, Јован Митић, Александар Стевановић Бане, Ратомир Војиновић Наход, Нада Прица, Лазар

рана војно-политичка ситуација у округу, а с тим у вези неопходност што скорјег обнављања Озренског партизанског одреда и организовање интензивнијег политичког рада по градовима и селима округа. Донета је одлука да се смелије предузима образовање нових партијских јединица у селима и да се у чланство КПЈ и многи други задаци реализовали, донета је одлука да једна група политичких радника отпутује у нишки, алексиначки, сврљишки, ражански и белопаланачки срез, што је и учињено августа 1943. године.³²⁹

У првој половини јула 1943. Окружни комитет КПЈ Ниш поново је одржао саветовање свих партијско-политичких радника нишког и пиротског округа, на којему је извршена анализа о спровођењу закључака са мајског саветовања. После овог саветовања формирано је регионално партијско поверенство КПЈ за срезове: пиротски, белопаланачки, царибродски и лужнички.³³⁰

Једна од значајнијих партијских конференција, која је представљала прелом у раду партијске организације и источном делу Србије, била је на територији Окружног комитета КПЈ Зајечар, Крајем маја и почетком јуна 1943. године. Наиме, народноослободилачки покрет у источној Србији у првој половини 1943, преживљавао је извесну кризу. Зато је Покрајински комитет КПЈ за Србију у мају 1943. послао свога члана Недељка Караичића, са задатком да уз помоћ Окружног комитета КПЈ мобилише све расположиве снаге за борбу против окупатора. Конференција је почела 31. маја и трајала до 6. јуна 1943. На њој је присуствовало око 30 чланова КПЈ. Од 11. до 17. јуна одржана је, затим, изнад Кривог Вира, конференција свих чланова КПЈ из одреда. Учествовала су 44 члана, од којих је било 13 из Јастребачке чете, која је тада привремено боравила на терену овог округа. О свом боравку и организовању партијско-политичког рада на територији ОККПЈ Зајечар, Недељко Караичић је 7. јула упутио писмо Покрајинском комитету КПЈ, у коме се, поред осталог, истиче: „Ја сам вам писао да сам од 17—27. V радио са ОК. На састанку који је трајао 10 дана, претресали смо сав прошли и будући рад. На том састанку смо решили да појемо са партијским радом преко партијских конференција и израдили смо дневни ред са рефератима по тачкама.“³³¹

На овим конференцијама поднесено је више реферата многим темама, на пример: војно-политичка ситуација у Тимочкој крајини, улога и задаци чланова КПЈ и НОР и револуција; организовано стање партије на територији округа; улога и задаци народноослободилачких организација: НОО, Скоја, УСАОС-а, АФЖ-а; задаци партизанских одреда у новонасталој ситуацији итд. Дискутовало се и о формама борбе против Драже Михаиловића и његовог покрета.³³²

Ђорђевић Тића и други. Већ смо помнеули да је тада ОК КПЈ имао састав: Десимир Јововић Милован, Жилник Конрад Слободан и Душан Тасковић Срећко.

³²⁹ М. Перовић, н. д. 284.

³³¹ Исто, 286-287. — ОК Крагујевац је 7. маја послао извештај ПК КПЈ за Србију: »Партијско саветовање нашег округа није одржано зато што друг Вук (Мома Марковић — М. Б.) није стигао да се врати на наш терен Дневни ред саветовања био је одређен и реферати подељени члановима ОК-а. Саветовању су требали да присуствују сва СР (среска руководства — М. Б.) и најбољи чланови Партије из позадине и одреда — укупно око 40. Њихов долазак је такође био припремљен. Саветовање нисмо одржали, већ су сви ови другови присуствовали прослави Првог маја«. (АРП, Србија, II/103) — Значајну прекретницу у партијском раду у Топлици пред-

Несумњиво је да је Окружна конференција КПЈ у Зајечару имала велики значај. Пре свега, после њеног одржавања Партија је знатно организационо учвршћена и бројно омасовљена. За време одржавања конференције у зајечарском округу био је свега 61 члан КПЈ. А у новембру исте године већ су била 92 члана, 20 кандидата и 30 „преткандидата“. Педесет девет чланова КПЈ тада се налазило у позадини, а 33 у батаљонима НОВЈ, односно зајечарском партизанском одреду „Миленко Брковић Црни“.³³³ После ове конференције дошло је до формирања батаљона НОВЈ, чије су акције биле знатно организованије и чешће.

У другој половини 1943. Покрајински комитет КПЈ за Србију предузима низ мера како би се што већи број родољубивих маса укључио у народноослободилачки покрет. ПККПЈ и Главни штаб за Србију били су охрабрени тиме што су на југу Србије стварани већи партизански одреди, а у источној и централној Србији — батаљони НОВЈ, који су изводили значајне акције у борби против непријатеља. Војно-политичка ситуација у земљи била је таква да је требало енергично деловати. Међународна ситуација била је нарочито повољна. После немачког пораза код Стаљинграда, Црвена армија је преузела стратегијску иницијативу и средином 1943. принуђила Немце на повлачење на Ђердапу. У то време Енглези и Американци постижу значајне успехе у Африци, а од 10. јула до 17. августа заузели су Сицилију и припремали десант на италијанско копно. Услед приближавања совјетског фронта и искрцавања савезника на Сицилију, значај Балкана је увелико порастао. Изгледи за брзи слом немачких сателита, фашистичке Бугарске, Мађарске и Румуније, створили су нову ситуацију на Балкану.

На југословенском ратишту, јединице народноослободилачке војске постижу значајне успехе далеко надмоћнијег и технички опремљенијег непријатеља. После пете непријатељске офанзиве, јединице НОВ и ПОЈ предузеле су посежне операције против окупатора и његових сарадника, посебно у Босни и Хрватској. У лето 1943. окупатори су против јединица НОВ и ПОЈ ангажовали 37 својих дивизија, од којих су биле: 15 италијанске, 13 немачке, 7 бугарске и 2 мађарске, поред разних самосталних и полицијских јединица и бројно јаким квислиншких и четничких снага.³³⁴ Почетком септембра 1943. снаге НОВЈ имале су 4 корпусна штаба, 18 дивизија, неколико самосталних бригада, преко 79 партизанских одреда и низ мањих самосталних јединица.³³⁵

Војно-политичка ситуација у земљи и у свету допринела је осетном порасту антиокупаторског расположења становништва и јачању НОП-а готово у свим крајевима Србије. Четничке и квислиншке јединице, иако и даље енергичне и активне у борби против НОП-а, губиле су реално тло под ногама и биле компромитоване код највећег дела становништва.

стављао је партијско саветовање на Пасјачи, које је одржано 6. маја 1943. Сем чланова СК, на њему су присуствовали сви чланови КПЈ из Прокупља (М. Перовић, н. д. 251).

³³¹ АИРПС, ПКС, 332.

³³² С. Босиљчић, н. д. 89.

³³³ Зб НОР I-20, 414.

³³⁴ *Ослободилачки рат I*, Београд 1957, 525.

³³⁵ Исто.

У таквој ситуацији почело је 15. јула 1943. међуокружно партијско саветовање на Букуљи (у близини Аранђеловца) за руководства западне и централне Србије. Готово месец дана значајног скупа подели су Покрајински комитет КПЈ, Главни штаб за Србију и Окружни комитет КПЈ Крагујевац, на чијој је територији саветовање и одржано. Покрајински комитет је 1. јула упутио писмо Окружном комитету КПЈ Крагујевац, у коме је, поред осталог, речено: „Мислимо да на вашој територији одржимо уже међуокружно саветовање, уколико неке нове тешкоће то не онемогуће. Ми ћемо позивати ко треба да дође. На вама је, прво, да учврстите везе са ОП Младеновцем, ОК Ваљево и Милутином (Милош Минић секретар ОК Чачак — М. Б.) и, друго, да осигурате везе где би одржали саветовање.“³³⁶

Пребацивање делегата до Букуље био је један од најтежих задатака. Ради веће сигурности путовало се искључиво ноћу. Делегати су морали да пређу Колубару и многе друге друмове и пруге, који су били поседнути јаким непријатељским снагама. У најтежој ситуацији били су делегати ОККПЈ, Пожаревац, који су, осим Мораве, имали низ других препрека до преброде. Путовали су пет дана. По доласку у младеновачки округ, чланови ОККПЈ Пожаревац, са члановима ОПКПЈ Младеновац и чланом ПККПЈ за Србију Момом Марковићем, кренули су према Букуљи у пратњи Треће чете Космајског партизанског одреда. Међутим, код села Ковачева 30. јула дошло је до оштре борбе између партизана и недићеваца, којом приликом су погинули комесар чете Живорад Савковић Маузер и заменик командира Бранко Стојковић Бели. У истој борби рањен је Божидар Димитријевић Козица, секретар ОККПЈ Пожаревац, који је предводио делегацију овог комитета. Пошто је био теже рањен, упућен је на лечење, због чега није присуствовао саветовању. Остали делегати, у пратњи бораца Космајског одреда, пребацили су се на Букуљу.³³⁷

Партијско саветовање које се припремало на Букуљи, требало је да буде прекретница у даљем развоју НОР-а и револуције у централној и западној Србији, због чега га посебно истичемо. Већ тада су постојали значајни предуслови да се НОР у овом делу Србије развија бржим темпом. У 4 партизанска одреда (Првом шумадијском, Космајском, Пожаревачком, Чачанском) и батаљону НОВС, било је преко 400 искусних бораца прекаљених у многим борбама против окупатора, квислинга и четника ДМ. Међутим, што је најзначајније, Партија је и политички и организационо знатно ојачала у свим окружњима, тако да је могла да предузима и организује и најкрупније акције. Њен утицај осетно је растао код готово свих слојева друштва и имала је све више присталица и у селу и у граду, који су не само симпатисали НОБ већ су инсистирали да буду што активнији учесници у њој.

С обзиром на то да су ПККПЈ и Главни штаб већ тада вршили припреме за стварање Прве шумадијске бригаде, а затим и слободне територије у планинским пределима Шумадије и западне Србије, било је неопходно решити низ проблема политичких, кадровских и организационих. Јер дотадашње искуство је показало да се

³³⁶ АС, ОК, АР, 139. — Истог датума ПК је упутио писмо Моми Марковићу: »Ако добијеш ово писмо не крећи нама зато што те више не можемо чекати, већ ћемо ми доћи до територије Павла (Д. Петровић Шане — М. Б.). Иди и ти тамо и ради шта си намеравао« (АИРПС, ПКС, 330).

³³⁷ А. Виторовић, н. д, 472.

крупнија питања од виталног значаја за даљи развитак НОБ не могу решавати преписком између окружних комитета или упутствима Покрајинског комитета. Због свега тога неодложно се наметало одржавање једног оваквог скупа, и то што скорије, како би се анализирао искуства у догадашњој борби, донеле смернице за будући рад и непосредни задаци за инвестиције настављене оружане борбе.

На међународном партијском саветовању, које је одржано под заштитом Првог батаљона НОВС и Првог шумадијског партизанског одреда, учествовали су Благоје Нешковић, секретар ПККПЈ за Србију, Мома Марковић, члан ПККПЈ и политички комесар Главног штаба НОВ и ПО Србије, Драги Стаменковић, члан ПКПЈ и секретар ПК Скоја, Радивоје Јовановић Брадоња, командант Главног штаба НОВ и ПО Србије, и Мирослав Јовановић Мима, политички комесар Првог батаљона НОВ Србије.³³⁸

Окружне комитете КПЈ на овом значајном партијском скупу представљали су следећи делегати: крагујевачки округ: Душан Петровић Шане, Милован Милосављевић Мика и Милка Минић Ана; младеновачки: Драгослав Марковић Дража и Божидарка Дамјановић Кика; пожаревачки: Бранислав Стојановић Јанко и Вера Милетић; чачански: Милош Минић и Радислав Недељковић; ваљевски: Сретен Читаковић Демид, Миле Милатовић и Милица Павловић Дара.³³⁹

На међуокружном партијском саветовању размотрени су постигнути резултати и измена искустава између окружних партијских руководства на поменутој територији. Поднети извештаји делегата показали су да у току две године интензивне борбе, упркос губицима, партијске организације су ојачале, и бројем и кроз политички утицај на масе, кроз рад Скоја, УСАОС-а, АФЖ-а, народноослободилачких одбора и других организација народноослободилачке борбе. Међутим, саветовање је, ипак, закључило да Партија у новим условима треба да делује новим методима, новим облицима рада, да у организационом раду партијских организација многе ствари треба мењати, у првом реду обновити и учврстити партијске организације. Наглашено је да и убудуће партијске ћелије треба да делују на територијалном и предузетом принципу, али су истовремено критиковане многе организационе збрке и нелогичности на пример: две партијске ћелије у једном селу; једна партијска јединица у више села итд. „Према томе, не може се стварати једна јединица од чланова из 2—3 села. Они немају ништа заједничко, јер су разни услови рада. Зато, ако имамо по једног члана или кандидата у неком селу, тј. стварамо актив, не да би он био нека чврста, трајна форма рада, већ привремена да би што пре дошли до партијске ћелије.³⁴⁰ На савето-

³³⁸ АИРПС, ПКС, 339, записник са међуокружног саветовања од 15. јула 1943.

³³⁹ Исто.

³⁴⁰ Исто. — Посебно је о активу наглашено: »Кад се говори о активу треба разумети да ми не стварамо никакве друге активе (на пр. жена, већ само парт. активе). Ови активи раде сав посао као и ћелије. Разлика је што активист није члан Партије и има само дужности а нема права. Јасно, ако један активист има све особине члана Партије, нећемо га гурати стално у актив, већ га одмах зачланити. У раду навикавати активисте на дневни ред, расподелу рада, личну одговорност. Јер, они су најбољи у селу и будући чланови Партије. Зато треба настојати да се актив ствара у селу пре свих других НО организација. Макар како био слаб актив, он ће више овде да користи, него да долази члан СК ради обиласка.« Секретар

вању се посебно настојало да чланови КПЈ треба да добро овладају војном вештином, како би могли у свакој прилици пружити енергичан отпор непријатељу. „Пре свега, сваки члан КП треба да схвати да је мобилисани војник. Отуд сваки мора да рукује оружјем.“ ПККПЈ предложио је окружним комитетима да организују специјалне војне десетине у којима би се обучавали и чланови КПЈ.³⁴¹

У време одржавања саветовања на Букуљи, у централној и западној Србији, било је око 400 чланова и око 100 кандидата, не рачунајући чланови у војним јединицама, а број чланова Скоја, УСАОС-а, одбора НОФ-а и АФЖ-а био је знатно већи.³⁴² Најјаче су биле партијске организације тада у крагујевачком и младеновачком округу. Окружни комитет КПЈ у Крагујевцу тада је имао 9 чланова, од којих су 5 били чланови бироа комитета. На територији 7 срезова било је укупно 72 члана и 28 кандидата. Интересантно је напоменути да је партијска организација овог округа у првој половини 1943. изгубила више од 30 чланова КПЈ, од којих су 8 били чланови окружних и среских комитета КПЈ.³⁴³

У младеновачком округу партијском организацијом је тада руководило Окружно партијско повереништво од 5 чланова, са тек формираним секретаријатом. На терену целог округа, без чланова КПЈ који су се налазили у одреду, било је 78 чланова КПЈ и 30 кандидата.³⁴⁴

Према томе, у оба ова округа било је у августу 1943. више од 200 чланова КПЈ и кандидата. Међутим, у периоду о коме је реч, партијска организација пожаревачког округа била је знатно ослабљена. Сасвим је извесно да је у офанзиви окупаторско-квислиншких снага, у времену од фебруара до јуна 1943. изгубила преко 50% свога чланова, а да се Пожаревачки партизански одред у свакодневној борби против много надмоћнијег непријатеља смањио на око трећину. Да напоменемо да је пожаревачка партијска организација у јулу 1943. практично остала без секретара Окружног комитета КПЈ, јер је Божидар Димитријевић Козица, као што смо већ напоменули, био рањен на путу за Букуљу и није могао да се опорави од задобијених рана.³⁴⁵ Ипак, уз доста напора, током јула и августа 1943. обновљен је партијски рад у већини срезова, тако да су у пожаревачком округу тада постојали Окружни комитет од 4

ПК је посебно указао да партијске организације морају добро да воде рачуна о дневном реду једног састанка, јер је то њему дневни ред »огледало садржине рада.« Речено је на саветовању и то да би дневни ред једне партијске јединице по правилу требао да обухвати следећа питања: 1. Извештај секретара: а) нове директиве; б) Мишљење и оцена нашег рада; в) Пророда материјала; г) политичка и војна ситуација; 2. Организационо питање: а) Кандидати, б) Примање нових чланова; в) Кривице, искључивања, г) дисциплина, д) држање, ђ) дужност, конспирација, ж) критика и самокритика (АИРПС, ПКС, 339).

³⁴¹ АИРПС, ПКС, 339, записник са међоокружног саветовања на Букуљи.

³⁴² АИРПС, ПКС, 339. — Само у централној Србији, која је обухватала тада 3 партијска округа (Пожаревачки, младеновачки и крагујевачки) било је 300 чланова КПЈ без оних у одредима. (А. Виторовић, н. д, 530.)

³⁴³ АИРПС, ПКС, 339. — Записник са међоокружног саветовања на Букуљи.

³⁴⁴ Исто.

³⁴⁵ АС, ЦК КПЈ, бр. 46, извештај ЦК КПЈ за Србију од јуна 1943. — ЦК КПЈ; А. Виторовић, н. д, 474.

члана, два средња комитета, 5 средњих партијских руководиоца, 49 чланова и 7 кандидата КПЈ.³⁴⁶

На основу извештаја окружних комитета из овог периода такође сазнајемо да је на територији пожаревачког, младеновачког и крагујевачког округа крајем јула 1943. било око 120 одбора народне власти, 14 одбора АФЖ-а и око 100 актива Скоја са преко 500 чланова.³⁴⁷

Партијском организацијом Чачка руководио је такође Окружни комитет од 3 члана. На територији округа постојала су и два средња руководства КПЈ и око 20 чланова КПЈ. Овај окружни комитет и даље је настојао да организује партијски рад и на територији ужичког округа, али је у томе током 1943. имао веома мало успеха.³⁴⁸

Окружни комитет КПЈ Ваљево имао је током јула 5 чланова. Партијска организација је била веома слаба. Није могла да се опорави од многих провала које су извршене крајем 1942. и почетком 1943. године. На терену је било око 20 чланова КПЈ, с тим што су им најјача упоришта била у рађевском и колубарском срезу.³⁴⁹

У периоду од 9—13. августа на Букуљи је одржано и војно-политичко саветовање представника руководства и војних јединица, такође са територије централне и западне Србије. Поред делегата са претходног саветовања (партијског), овом саветовању су присуствовали и следећи представници војних јединица: Предраг Марковић Алимпије, члан Главног штаба НОВ и ПО за Србију, Милош Дудић Суворорац, командант Првог батаљона НОВС, Иван Стефановић Срба, командант партизанског одреда, Раденко Мандић, командант Чачанског партизанског одреда и други.³⁵⁰

У току интензивног рада темељно је размотрена војно-политичка ситуација у свету. Дата је оцена да се из дана у дан стварају све повољнији услови за јачање НОВ у Србији. „Појачана спремност народа Србије - речено је у закључцима — да се бори у редовима партизана, повећани и ојачани партизански одреди и батаљони, садашњи неуспех Дражине офанзиве на наше одреде и базе, говоре да се приближујемо одлучним борбама у Србији против окупатора и издајника.“³⁵¹

У вези с тим размотрена је могућност убрзаних припрема око формирања Првих српских бригада. Закључци Саветовања дали су одговоре на многа кључна питања о организацији и дејству партизанских одреда и батаљона НОВЈ у Србији. У закључцима је истакнуто да и даље треба чинити напоре да се политичко јединство народа Србије у борби против окупаторско-квислиншких снага остварује „одоздо“ тј. кроз непосредну сарадњу партизана и народа. Јер пракса је у минулој двогодишњој борби показала да су пропали сви напори партијских и скојевских руководства дади укључења бивших политичких партија, односно њихових руководиоца у борби против окупатора.

Одлуке Међуокружног партијског саветовања и војнополитичког саветовања на Букуљи касније су проучаване на састанцима окруж-

³⁴⁶ АИРПС, ПКС, 380, извештај ОК Пожаревац од 19. септембра 1943.

— ПК КПЈ.

³⁴⁷ А. Виторовић, н. д, 476; АС, ЦК КПЈ, бр. 46; АИРПС, ПКС, 339.

³⁴⁸ АИРПС, ПКС, 339, записник са међуокружног саветовања.

³⁴⁹ Исто.

³⁵⁰ Zb NOR I-5, 252-260; А. Виторовић, н. д, 479.

³⁵¹ Zb NOR I-5, 254, записник са војнополитичких саветовања на Букуљи од 9-13. августа 1943.

них и среских комитета и партијских организација на терену и у одредима. Да напоменемо да је на иницијативу секретара Покрајинског комитета Скоја 17. и 18. јула одржано окружно саветовање Скоја у Крагујевцу, на коме је размотрено стање скојевске и омладинске организације и донети закључци за будући рад.³⁵²

Одлуке војно-политичког саветовања у августу почеле су да се спроводе у живот одмах после његовог одржавања. Тако је, на пример, још док су делегати били на окупу, почео рад двонедељни курс за око двадесетак војних и политичких руководилаца из Космајског, Шумадијског и Чачанског партизанског одреда, као и из Првог батаљона НОВС.³⁵³

Међутим, одлуке партијског саветовања спровођене су нешто спорије, али темељније и могло би се рећи да је вршена реорганизација не само у руководством већ и у партијским ћелијама на терену и у партизанским одредима. Основно је било обнављати, бројчано и организационо јачати партијску организацију и укључивати је у акције ослободилачког покрета.

Из многих извештаја окружних комитета КПЈ из периода август, септембар и октобар 1943. такође сазнајемо да су чињени напори на терену готово свих округа централне и западне Србије да се одлуке партијског саветовања на Букуљи доследно спроводе. Са закључцима Међуокружног саветовања у Шумадији биле су упознате и партијске организације и руководства источне и јужне Србије, јер су многи проблеми о којима се расправљало, били готово идентични за све срезове и округе на територији Србије. У извештају Окружног комитета КПЈ за крагујевачки округ од 12. августа наводи се да је почетком августа у присуству секретара ПККПЈ за Србију одржано партијско саветовање округа на коме се дискутовало о спровођењу одлука са Међуокружног саветовања.³⁵⁴ У извештају ОККПЈ Пожаревац од 1. септембра наводи се да је члан Окружног комитета Бранко Стојановић Јанко крајем августа одржао састанак војних и политичких руководилаца у шуми између Мишљановца и Рановца, коме су присуствовали чланови Окружног комитета, руководиоци среских поверенства, чланови штаба Пожаревачког партизанског одреда и комесари чета. Одлуке овог саветовања биле су у смислу закључака саветовања на Букуљи.³⁵⁵ „Прорадили смо директиве које смо добили на партијском саветовању“, писао је секретар ОККПЈ Чачак у свом извештају од 3. септембра 1943. Посебно се наглашава да су чланови Окружног комитета добили појединачна задужења да обиђу сва села у којима постоје партијске организације и партијска упоришта и да стварају нове партијске организације, активе Скоја, народне одбране, одборе АФЖ-а и друге народноослободилачке организације.³⁵⁶

Спровођење закључака са Међуокружног саветовања допринело је, између осталог, и томе да се партијска руководства централне и западне Србије чвршће повежу и координирају акције против окупатора и његових сарадника. Чвршћа повезаност партијских руководства и уопштавање дотадашњих искустава из политичког рада

³⁵² А. Виторовић, н. д, 476.

³⁵³ А. Виторовић, н. д, 481.

³⁵⁴ АРП, Србија, II/122, извештај ОК Крагујевац — ПК КПЈ за Србију.

³⁵⁵ АИРПС, ПКС, 348, извештај ОК Пожаревац од 1. септембра 1943. — ПК КПЈ.

³⁵⁶ АРП, Србија, II/122, извештај ОК Крагујевац — ПК КПЈ за Србију.

и оружане борбе пружили су Окружном комитету КПЈ знатно веће могућности како за оперативност и маневрисање војних јединица тако и за испомагање и целисходније усмеравање организационо-политичког рада. Спровodeћи одлуке са Међуокружног саветовања окружни комитети су организовали партијске курсеве ради оспособљавања кадрова, о чему ће бити речи у наредном тексту. Учвршћују се партијска и скојевска руководства по срезовима; на широј основи се поставља рад народноослободилачких организација. Народнослободилачки одбори, иако делују у илегалним условима, постепено израстају у стварне органе народне власти, а образују се до краја године окружни и срески народни одбори који обједињује њихову активност.

Из сачуване документације може се видети да је у периоду од јула до децембра 1943. на територији уже Србије одржано и више других конференција, саветовања, зборова и других значајних скупова, али због ограниченог простора нисмо их могли анализирати, те смо узели оне, за које смо сматрали да су тада били најзначајнији. Неопходно је, ипак, истаћи да је у септембру 1943, када је стигао из Шумадије на терен Пусте Реке, Благоје Нешковић одржао многе конференције и саветовања са Окружним комитетом КПЈ Лесковац — Топлица и штабом Првог јужноморавског одреда, у коме периоду су вршене интензивне припреме за стварање првих јужноморавских бригада. Посебно треба истаћи значај окружне партијске конференције, која је одржана у другој половини октобра 1943. у близини Врања, у присуству око 30 делегата са терена срезова и Другог јужноморавског партизанског одреда. Између осталих, на конференцији су говорили Благоје Нешковић и Драги Стаменковић. Конференција је дала оцену о војнополитичкој ситуацији у земљи и у свету а посебно је анализиран развој народноослободилачког рата и револуције у овом крају. Такође су донети закључци да се интензивније ради на организационом учвршћењу и омасовљењу Партије и других народноослободилачких организација; да се ради на стварању општинских, среских и окружних народних одбора, а паралелно с тим на стварању војно-територијалних органа: команди подручја и команди места, како би се убрзао цео механизам рада на ослобођеној и окупираној територији. Окружни комитет КПЈ Врање, имао је тада 6 чланова. Секретар је био Риста Антуновић. После одржане конференције, срески комитети КПЈ и Скоја попуњени су јачим кадровима, како би могли самостално да руководе на терену.³⁵⁷

2. КПЈ у Србији и сарадња са суседним покрајинама

Од почетка оружаног устанка па до завршетка другог светског рата, народноослободилачки покрет у Србији одржавао је везе и са суседним покрајинама. Разуме се, та сарадња није била истог интензитета у свим периодима и етапама развоја покрета, што је зависно од низа околности, на пример, од снаге партијске и других народноослободилачких организација у дотичној покрајини, од снаге партизанских одреда, од јачине непријатеља, а посебно у граничним деловима ових покрајина итд.

³⁵⁷ М. Перовић, н. д. 306.

Међутим, у пролеће и лето 1943. посебне напоре чинили су Покрајински комитет КПЈ за Србију и ПККПЈ за Војводину, као и главни штабови ових покрајина, да се појача сарадња, како би се могле координирати заједничке акције против непријатеља. И не само то, Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб НОВ и ПО Војводине имали су редовну радио-везу са Централним комитетом КПЈ и Врховним штабом НОВ и ПОЈ, док су везе ПККПЈ за Србију са ЦККПЈ ишле искључиво преко писама, а ова су веома споро и нередовно стизала. „Једино што смо добили од вас, у овој години је ваше писмо од 16. јануара 1943.“, писало је у извештају ПККПЈ за Србију од јуна 1943. Централном комитету.³⁵⁸

Све до јула 1943. Земун је био организационо везан за Покрајински комитет КПЈ за Србију и преко њега су успостављене везе са Окружним комитетом КПЈ за источни Срем, односно са ПККПЈ за Војводину. Од тада је Земун био партијски повезан са ПККПЈ за Војводину, али су београдска и земунска партијска организација и даље одржавале сталну везу.³⁵⁹

Озбиљнији напори међутим, за још чвршћу сарадњу партијске организације и партизанских одреда Војводине и Србије, учињени су тек почетком јула 1943, и то преко Среског партијског поверенства за Посавину, односно преко Космајског партизанског одреда. Тада је по упутству ПККПЈ и Главног штаба НОВ и ПО Србије, Ђорђе Јовановић Јанко, политички комесар Космајског партизанског одреда, успоставио везу са партијским руководством и партизанским јединицама у Срему.³⁶⁰

Био је то први контакт партизана из централне Србије са борцима са друге територије после 1941. године. Повезивање са Сремцима, а преко њих са Босном, било је од великог морално-политичког значаја за народ и борце, који су у непосредној близини Београда, скоро две године одолевали непријатељу. Од тада везе између ПККПЈ за Србију и ПККПЈ за Војводину биле су редовније, иако је повремено долазило до прекида услед репресалија Немаца, квислинга и четника Драже Михаиловића над припадницима НОП-а, који су служили као курири у пограничним деловима ових покрајина.

Миодраг Вуковић (Миле Сељак), секретар Среског поверенства КПЈ за Посавину, био је, у ствари, организатор свих партизанских група које су повезивале Срем са Србијом. На основу упутстава ОПКПЈ Младеновац, Вуковић је лично чешће прелазио у источни Срем и предводио многе српске и сремске партизанске јединице. С њим је ПККПЈ за Србију имао готово непрекидну везу. Четвртог августа Миодраг Вуковић је упутио писмо Покрајинском комитету КПЈ за Србију, у коме га извештава о свом боравку у Срему: „Ја сам вечерас стигао из Срема. Другови су тамо још раније добили налог од Врховног штаба да успоставе што тешњу везу са Србијом. Како је сада почела у Срему офанзива на наше, другови имају намеру, ако виде да тамо не могу остати, да бар два батаљона пребаце

³⁵⁸ АС, ЦК КПЈ, бр. 46.

³⁵⁹ Већ од маја 1943. ПК КПЈ за Србију се спремао да спроведе одлуку ЦК КПЈ у погледу Земуна. У вези с тим ПК је упутио писмо Моми Марковићу 6. маја 1943: »Поставља се проблем да Земун предамо Срему. Видећемо са Пером (Петар Стамболић — М. Б.), али нам изгледа умесно, у интересу је портијске организације и НОБ-е тамо и у Срему. Одржавали би техничке везе са њима« (Zb NOR I-5, 155).

³⁶⁰ А. Виторовић, н. д., 468.

на нашу страну. С друге стране, другови су вољни да нам изађу у сусрет у сваком погледу. Ако ову реакцију срећно прегрме, они су спремни да нам пребаци не само батаљон већ и бригаду.³⁶¹

Да би сарадња Покрајинског комитета КПЈ за Србију и Покрајинског комитета КПЈ за Војводину била што успешнија, почетком септембра 1943. био је планиран одлазак Благоја Нешковића на ослобођену територију Срема, да би се састао са представницима ПК КПЈ и Главног штаба Војводине. Међутим, канал којим је Нешковић требало да буде пребачен, био је угрожен, те се одустало од овог састанка, али су и надаље чињени напори да би сарадња између народноослободилачких покрета ових покрајина била што редовнија. Слати су борци из Србије у Срем, а из Срема у Србију; вршила се и размена у партијско-политичким кадровима; из Срема је у Србију слат разни пропагандни материјал, храна, оружје, муниција, санитарски материјал, а било је и низ других значајних контаката који су зближавали припаднике НОП-а и јачали ослободилачки покрет у ове две покрајине.³⁶²

Осим поменутих видова сарадње, сремски партизани су помагали партизанским јединицама из централне Србије у погледу лечења тежих рањеника и организовања санитарских курсева. Преношен је из Срема у Србију експлозив за разне акције које је изводио Космајски и Први шумадијски партизански одред. Овом значајном сарадњом покрета Србије и Војводине пробијена је усташко-недићевска граница, која је по налогу Немаца створена између окупирани Србије и тзв. Независне Државе Хрватске.

Покрајински комитет КПЈ за Србију користио се готово сваком приликом да Централни комитет КПЈ упозна са војно-политичком ситуацијом и интензитетом развоја НОП-а у овој покрајини, иако су му могућности биле веома ограничене. Међутим, од септембра 1943, преко ПККПЈ и Главног штаба Војводине, Централни комитет КПЈ и Врховни штаб НОВ и ПОЈ добијали су извесне, иако непотпуне информације о Србији.³⁶³ Зато је, преко ПККПЈ за Војводину, Централни комитет КПЈ инсистирао да буде што детаљније обавештен о збивањима у Србији, а посебно о интензитету развоја НОП-а: „ЦК стално тражи да му се јави какво је стање у Србији — писао је ПККПЈ за Војводину — за месец дана добијали смо од друга Тита 4 телеграма у којима тражи да му јавимо све што знамо о Србији. Само нисмо могли ништа јавити ЦК-у, јер ми немамо никаквих званичних података од вас. На тражење ЦК и лично друга

³⁶¹ АИРПС, ПКС, 349.

³⁶² У писму од 9. септембра 1943. које је КПЈ за Србију упутио ПК КПЈ за Војводину речено је између осталог и следеће: »У вези са разговорима о пребацивању ваших јединица код нас, ми смо то питање претресли са нашим штабом и мислимо овако: Ако би се ви пребацили под притиском реакције да би сачували своје снаге, ми ћемо их прихватити и за време док буду код нас ставити под команду Главног штаба и помоћи их. У колико би нам послали извесну помоћ, онда би требали да дођу борци добро наоружани, спремни на све напоре, који би остали на нашем терену и ушли у састав наших јединица.« (АРП, Србија, II/118).

³⁶³ ПК за Србију је упутио ново писмо ПК КПЈ за Војводину 16. септембра у коме инсистира да их повеже са ЦК КПЈ: »Молимо вас да нас известите да ли имате радио везу и ако имате да ли би могли да преко вас шаљемо депеше за ЦК и ВШ. Ми би те депеше слали вама шифровано шифром коју вам је раније послао Михаило, а ви би их дешифровали и слали за ЦК и ВШ.« (АИРПС, Србија, II/120).

Тита, ми смо одговорили да ћете доћи до нас, а да ћемо им после тог састанка јавити све што траже.³⁶⁴

Средином октобра 1943. Централни комитет КПЈ и Врховни штаб послали су преко Срема Србији 7 војних и политичких руководилаца као помоћ у кадровима. У овој групи војно-политичких руководилаца који су, у пратњи водича, Мила Сељака (Миодраг Вуковић — М. Б.) и Сремског батаљона НОВЈ од око 150 бораца,³⁶⁵ прешли реку Саву код Умке ноћу између 17. и 18. октобра 1943. и ступили на тло Србије, били су следећи другови: Ратко Софијанић, Милосав Милосављевић, Срба Јосиповић, Сава Дрљевић, Никола Љубичић, Љубинка Милосављевић и Сава Радојчић Феђа.³⁶⁶

Партијска руководства и штабови одреда брижљиво су вршили припреме да би војно-политички руководиоци безбедно прешли у Србију. ПККПЈ за Војводину је у вези с тим упутио више писама Покрајинском комитету КПЈ за Србију. Командант сремских партизанских одреда Слободан Сремчић, у писму од 2. октобра 1943. Покрајинском комитету КПЈ за Србију о слању ових другова писао је: „Према наређењу Врховног штаба и ЦККПЈ, упућујемо вам 7 војних и политичких руководилаца које треба да примите и да им осигурате сигурно повезивање са Главним штабом.“³⁶⁷

Код села Стојника, у близини Космаја 22. октобра 1943. војно-политички руководиоци и Сремски батаљон НОВЈ, састали су се са Првом шумадијском бригадом. О том сусрету Никола Љубичић (сада генерал Армије и секретар Секретаријата за народну одбрану СФРЈ) забележио је у свом дневнику и следеће: „Стигао је и друг Вук (Мома Марковић — М. Б.). Њему смо предали сву пошту Врховног штаба, наша документа, као и радио-станицу. До сада сам са успехом вршио дужност шифранта. Помогао ми је и друг Сава. Ми смо све време од како примили радио-станицу, одржавали везу са Врховним штабом. Сада то може да ради партијско и војно руководство у Србији. И тако смо Врховном штабу још у току дана упутили пар депеша из борби пређашњих периода с којима Врховни штаб није упознат.“³⁶⁸

Врховни штаб и Централни комитет КПЈ и даље су настојали да се преко Срема, односно Посавине одржавају везе са Србијом. Колики се значај тим везама придавао, види се и по томе што је 30.

³⁶⁴ У цитираном писму од 24. IX 1943. које је упућено ЦК КПЈ за Србију речено је и следеће: »ЦК стално тражи да му јавимо следеће: колико су ваше снаге јаке, како су распоређене и где су и да ли ви из Београда имате везу са свим вашим јединицама. Гледаћемо да ваш извештај најбржим путем пошаљемо ЦК-у.« (АРП, Србија, II/122).

³⁶⁵ У необјављеном дневнику генерала армије Николе Љубичића (цит. А. Виторовић, н. д, 512) стоји да је приликом преласка Саве било око 150 партизана. Нису то били све Сремци партизани. У тај број урачуната је била и посавска чета на челу са Милом Сељаком, која је пратила војно политичке руководиоце. Сремаца је било преко 100, ма да се тачан број није могао утврдити. О броју Сремаца који су тада прешли у Србију пише и ПК КПЈ за Војводину у писму од 8. новембра 1943.: »Група другова коју је В. III. упутио прешла је у Србију. С том групом прешло је и преко 100 наших бораца.« (АРП, Србија, II/135).

³⁶⁶ А. Виторовић, н. д, 511; Zb NOR II-10, 222, Наређење врховног команданта НОВ и ПОЈ од 21. VIII 1943. — Штабу Друге пролетерске дивизије. У цитираном наређењу речено је поред осталог: »Ваша II пролет. бригада нека прије поласка остави код Восанаца (односно се на XVII НОУ дивизију — М. Б.) другове који су одређени за Србију.«

³⁶⁷ АРП, Србија, II/127.

³⁶⁸ Цит. А. Виторовић, н. д, 511.

октобра 1943. Александар Ранковић, у име Централног комитета, упутио преко Срема писмо Окружном комитету КПЈ Младеновац, у коме се инсистира на редовнијим везама и већој сарадњи између ПККПЈ за Србију и партијских руководства суседних покрајина; на подношењу извештаја о војно-политичкој ситуацији у Србији, о јачини партијске и других ослободилачких организација, о јачини партизанских одреда итд.³⁶⁹

Било је сарадње, иако у мањој мери, и са партијским и другим народноослободилачким организацијама источне Босне. Непосредна граница између Шапца и Подриња и Срема била је једна од околности које су веома повољно деловале на оживљавање партијског рада и народноослободилачког покрета у Подрињу.

У првој половини 1943. било је више покушаја да се успоставе везе између партијских организација и партизанских одреда у источној Босни и појединих организација и партизанских група у западној Србији. Али ти контакти ипак нису доводили до шире сарадње, јер је непријатељ успевао у већини случајева да неутралише пунктове и канале и са једне и са друге стране границе.³⁷⁰

Међутим, крајем 1943. године поједине јединице из састава Главне оперативне групе при Врховном штабу, које су оперисале у источној Босни, све чешће су прелазиле горњи ток Дрине и вршиле препаде на Немце, квислинге и четнике ДМ у западном делу Србије. Такође је Окружни комитет КПЈ Ваљево покушавао да преко Рађевског среза, односно преко Мике Вујковац Ујака, једног од активиста овог краја, и члана Окружног комитета КПЈ Андрије Хабуша Милосава, успостави везе са партијском организацијом у пограничним деловима источне Босне, одакле су тражили помоћ да би се неутралисала активност четника ДМ у ваљевском округу.³⁷¹

Окружни комитет КПЈ Ваљево је првог новембра известио Покрајински комитет КПЈ за Србију да су успоставили везу са Месним комитетом КПЈ Бијељина и штабом XVI НОУ војвођанске дивизије и да постоје добри изгледи да се сарадња настави на многим питањима од интереса за даљи развитак ослободилачке борбе у овом делу Србије.³⁷²

У писму Мике Вујковца од 18. новембра 1943. Окружном комитету Ваљево о везама са источном Босном речено је поред осталог: „Сада се налазим на вези са Окружним комитетом КПЈ Мајевица и штабом XVI — НОУ Војвођанске дивизије. Они су у сталној вези са Врховним штабом и поклањају овој нашој вези огроман значај. Према томе, ми би требали да боље организујемо везе између нас.

³⁶⁹ АИРПС, ПКС, 415/а, извештај ОК КПЈ Младеновац — ПК.

³⁷⁰ Опширније о овом вид: Живан Димитријевић, н. р, стр. 96, 99, 101, 125, 126.

³⁷¹ ОК Ваљево је 19. октобра 1943. упутио писмо Сремском партизанском поверенству за Рађевину у коме инсистира на повезивање са источном Босном: »Какве су могућности за повезивање са друговима преко Дрине. Ви сами, наравно, не можете отићи преко Дрине.« (АИРПС, ПКС, 411).

³⁷² АИРПС, ПКС, 416, извештај ОК Ваљево — ПК-у. — У извештају се наглашава нарочито следеће: »Шлаб 16 дивизије предложио је да мобилишемо људе из Рађевине и шаљемо их у 16 дивизију. Они ће дати оружје и оспособити чету војнички и политички. Поред тога обећали су да у ту чету прикључе све људе (из Србије) који се налазе у тој дивизији и осталих бригада. Другови који раде у Рађевини почели су да мобилишу и шаљу преко Дрине.«

Ја бих за то предложио да ускоро дође до састанка између мене и некога од вас другова.³⁷³

Из пограничних делова ваљевског округа (Рађевина) у новембру и децембру 1943. било је пребачено око 50 бораца који су били у саставу Мачванске чете, која је такође оперисала у пограничним деловима источне Босне.³⁷⁴ Пошто су Недићева влада и четнички одреди ДМ све масовније вршили мобилизацију људства за борбу против партизанских одреда и јединица НОВЈ, Андрија Хабуш је у писму Мики Вујковцу од 27. новембра 1943. предлагао да у источној Босни образује неку већу партизанску групу која би прокрстарила по територији ваљевског округа и заплавила четнике ДМ и квислинга: „Ја мислим да би свакако требало одмах упутити овамо оно што има наших у Босни. Ако Мачвани неће, онда сами наши нека крену са онолико помоћи и људства колико би нам 16. дивизија дала, с тим да људство добро наоружамо. Само тако ћете доући четнике после њиховог слома у Босни и само ћемо се тако моћи одупрети Недићевој мобилизацији.“³⁷⁵

Међутим, није било довољно снага, а ни реалних могућности да се пређе у западну Србију све док Главна оперативна група при Врховном штабу није почела са својим продорима, иако су поједине групе партизана, односно партијско-политичких радника прелазиле, вршиле акције и поново се враћале на територију источне Босне. Али везе и сарадња који су успостављени, били су корисни: људство се челичило у акцијама, преношен је пропагандни материјал из Босне у Србију, партијско-политички радници из Србије стицали су нова искуства из организационо-партијског рада што им је знатно помагало приликом повратка у своје комитете односно партијске организације.³⁷⁶

*
*
*

Између партијских организација Србије и Македоније постојала је најчвршћа сарадња за све време рата и револуције. Основане претпоставке и неопходност ближе сарадње налазиле су се у чињеници што је једини организатор борбе на овом подручју (као и у свим другим крајевима Југославије) била Комунистичка партија Југославије и, друго, што су на поменутом подручју једини окупатори

³⁷³ АС, ОКВ, 80. — Вујковац је у писму од 19. новембра 1943. које је упућено А. Хабушу изнео проблеме у вези са снабдевањем са агитационо-пропагандним материјалом: »Пропгандни материјал тешко је добијати, јер и другови оскудевају у њему због хартије, а често се њихова техника премешта. Ја мислим да ускоро успоставим и осамосталим технику нашу и то сам предложио ОК. Ако одобре онда ће материјал бити редовно. Четину писам формирао зато што немамо партијско руководство, а ја сам пребацио 50 људи и данас су у саставу Мачванске чете.« (АС, ОКВ, 81)

³⁷⁴ АС, ОКВ, 81.

³⁷⁵ АС, ОКВ (СК Рађевина, 13). — У извештају А. Хабуша од 6. децембра 1943. који је упућен ОК КПЈ Ваљево наводи се количина пропагандног материјала који је добио од М. Вујковца: »Примио сам од Ујака следећи материјал: 400 прогласа ЦК КПЈ поводом 7. XI 1943; 60, »фронта Слободе« од 7. XI 1943. и 40 Стаљинових говора од XI 1943.« (АС, ОКВ, 87)

³⁷⁶ Тринаестог децембра 1943. М. Вујковац је поново известио ОК у Ваљево о својим контактима и помоћи коју је добијао од парт. организације ОК КПЈ Мајевица: »Ја сам лично по потреби у чврстој вези са ОК Мајевица и Штабом 16 дивизије. Послао сам им писто које Цане [Живорад Гајић — М. Б.] писао у име ОК Ваљево. Другови из ОК [Мајевица] дају им материјал у колико га имају. Неки сам слао вама, један Милосаву [А. Хабуш — М. Б.], један задржао за себе«. (АС, ОКВ, 84),

били истовремено и заједнички — Бугари, као основна снага; затим, незнатан број немачких јединица и знатне снаге четника Драже Михаиловића.

У току 1943. године сарадња на овом простору достиже виши степен у односу на контакте из 1941. и 1942. године. Она је била појачана и доласком Светозара Вукмановића Темпа, који је преко Лесковца и Врања стигао у Скопље фебруара 1943. године.³⁷⁷

Постоји више писама Добривоја Радосављевића, инструктора СККПЈ у Македонији, и Светозара Вукмановића Темпа Покрајинском комитету КПЈ за Србију или окружним комитетима КПЈ Врање и Лесковац. Такође је и ПККПЈ за Србију поседовао у успостављању веза између ПККПЈ за Македонију и Централног комитета КПЈ, било у прихватању и даљем преношењу поште или у обезбеђењу кретања посебних курира. Покрајински комитет КПЈ за Србију и сам је слао поједина писма инструкторима Централног комитета КПЈ за Македонију, члановима ПККПЈ, односно Главном штабу за Македонију и преносио им искуства из ослободилачке борбе у Србији. У писму Благоја Нешковића, од почетка јануара 1943, Добривоју Радосављевићу опширно се говори о линији КПЈ, о односима са Комунистичком партијом Бугарске, о неопходности ближе сарадње између КП Србије, Македоније и Бугарске у борби против заједничког непријатеља: „Данашња линија наше Партије је народно-ослободилачка борба, борба за национално ослобођење, борба против фашистичких окупатора и њихових слугу. Та линија важи за читаву Југославију, јер је читава Југославија окупирана. Свако друго тумачење линије Партије, свако сужавање борбе за народно, национално ослобођење испод јарма фашистичких окупатора и његових слугу, свако уношење класних елемената данас није нимало револуционарно, већ само револуционарна фразеологија.“³⁷⁸

Током 1943. године окружни комитети КПЈ Лесковац и Врање и штабови Првог и Другог јужноморавског одреда пружају политичку, материјалну и кадровску помоћ партијској организацији Куманова у образовању Кумановског партизанског одреда, а касније и у организовању штаба Пете оперативне области.

У априлу и мају 1943. са територије јужне Србије, упућено је штабу Пете оперативне зоне и Главном штабу Македоније више бораца и руководећих кадрова Македонаца, међу којима су, поред осталих, били и Кирил Михаиловски Грујица, Елисије Поповски, Боро Потцков и други.³⁷⁹

³⁷⁷ С. Вукмановић Темпо упутио је 8. августа 1943. извештај Централном комитету у коме га обавештава о приликама у Србији, о помоћи коју је пружио партијским руководствима и штабовима одреда на југу Србије. Посебно се у извештају осврнуо о приликама у Македонији и на Космету. (АРП, ЦК КПЈ, бр. 208)

³⁷⁸ Даље се у наведеном писму наглашава: »Али линија Партије брата [КП Бугарске — М. Б.] различита је од наше, те према томе и за македонску организацију не може да се узме та линија, већ ова наше Партије. Брат поставља за Македонију: »Слободна Македонија«, али другови у Македонији данас треба да ту »Слободну Македонију« не одвајају од »Слободне Југославије«. Само још дајући томе и паролу: »Братство са бугарским народом и осталим балканским народима«. Тежиште је данас за Македонију: заједничка борба са осталим народима Југославије.« (АИРПС, б. б.)

³⁷⁹ Опширније о овом питању вид. Акад. Михаило Апостоловски, Сарадња током устанка 1941—1944. на простору јужне Србије — северне Македоније (рукопис); — С. Вукмановић Темпо је после доласка у Македонију дао упутство да се са територије јужне Србије пребаци 12 истакнутих војнополитичких руководилица као помоћ Македонији. Инсистирао је

У другој половини 1943. била је још интензивнија сарадња између представништва ЦККП Македоније и партијског и војног руководства Врања и Црне Траве, што је произилазило из потребе да се постојеће македонске и српске јединице и други органи борбе уједине и да координирају акције у борби против окупатора и његових сарадника.³⁸⁰

Потреба за сарадњом на овој територији постојала је још већа после Окружног партијског саветовања, одржаног у близини Врања почетком октобра 1943. Саветовању су присуствовали и представници партијских и војних руководства Македоније. У духу закључака, који су тада донети, крајем новембра је формиран Оперативни штаб за координацију акција македонских, српских и косовских јединица на подручју јужне Србије и Македоније. Командант овог штаба био је Милан Зечар, а политички комесар Томо Софронијевски. Поменути штаб био је формиран заједничком наредбом Пете македонске и Прве косовске оперативне зоне. Дејствовао је до 11. децембра 1943. и под његовим руководством изведено је више значајних акција против јединица бугарских окупационих снага и Вардарског четничког корпуса.³⁸¹

Окружни комитет КПЈ у Врању нарочито је био ангажован у другој половини 1943. и првој половини 1944. на повезивању заједничких акција, које су предузимали војни и политички органи НОП-а на подручју јужне Србије и Македоније. Разуме се, значајну подршку у свим овим акцијама пружили су им чланови ПККПЈ за Србију, који су се у том периоду налазили на поменутој територији. Окружни комитет КПЈ Врање редовно је слао извештаје Покрајинском комитету КПЈ за Србију о војно-политичкој ситуацији на овом терену и о сарадњи са суседним окрузима. У писму од 22. новембра ОККПЈ Врање писао је следеће: „Добили смо писмо од Гоцета (Љубчо Арсов — М. Б.), члана V оперативне зоне Македоније, у коме нас обавештава да је примио и послао писмо за друга Темпа које је писао друг Михаило (Благоје Нешковић — М. Б.). Друг Гоце нас обавештава да су на територију Кумановског одреда дошли једна чета Косметоваца са Шаре и 4 Енглеца, који хоће да пређу преко наше територије у Бугарску. Енглеци, изгледа, имају радио-станицу.“³⁸²

да се неодложно пошаљу: Саша Јаворина, Елисије Поповски, Ратко Павловић Ђићко, Шотра Бранко, Риста Антуновић, Кирил Михајловски Грујица и други. (Zb NOR I-5, 84, извештај Н. Караичића — ПК КПЈ од 27. II 1943).

³⁸⁰ Другог априла 1943. секретар ПК КПЈ за Србију у писму које је упутио С. В. Темпу инсистира да се појача сарадња између партијских руководства северне Македоније, Космета и јужне Србије: »Мислимо да ће брзо бити слободне територије уколико се активирају другови у Македонији и на Космету, нарочито сада ови последњи када наши надиру према северо-западу из Херцеговине. Наша уска сарадња и контакти су неопходни.« (Zb NOR I-5, 104)

³⁸¹ М. П е р о в и ћ, н. д, 306; М. Апостолски, н. р, 11-12.

³⁸² АИРПС, ПКС, 430, писмо ОК Врање — ПК КПЈ за Србију. — С. В. Темпо је упутио 25. септембра 1943. писмо Васи Смајевићу, члану ОК Врање следећег садржаја: »Примио сам многобројна твоја писма. Мило ми је кад тако напредујете[.] Постављам неодступни захтев: 1. Хитно пошаљите све Македонце у Македонију; 2) Спроведите преко скопске Црне Горе (тамошњег одреда) америчке авијатичаре до мене, јер их траже енглески официри који су у Албанији. Са њима пошаљите и наше Македонце.« (Zb NOR II-10, 321).

Интересантно је напоменути да су и партијска и војна руководства крајем 1943. настојала да се присуство енглеских војних мисија при штабовима партизанских одреда и бригада на југу Србије што боље искористити како би Енглези код својих претпостављених издејствовали да се партизанским јединицама пошаље што више оружја, муниције и другог ратног материјала. Међутим, Енглези су крајем 1943. палобранима спуштали партизанима извесне количине материјала, али су знатно у том периоду знатно више наоружања добијали четници ДМ, због чега су партизански команданти улагали сталне протесте шефовима енглеских војних мисија, јер су четници добијено оружје искључиво употребљавали у борби против партизана.³⁸³

Љубче Арсов, командант Пете оперативне зоне упутио је 7. децембра 1943. писмо Покрајинском комитету КПЈ за Србију, у коме га обавештава о забрињавајућој појави да Енглези све више помажу дражиновце и да ови постају све агресивнији у борби против партизана: „Дражиновци, протерани из Србије, настоје да се укотве на овом терену, Рујну и Козјаку и одавде да после ускачу било према северу, западу или југу. Зато су они и концентрисали толико снага овде. А осим тога, они су променили своју досадашњу тактику толерисања наших савезника и започели са отвореним терором — насилном мобилизацијом, одвођењем појединаца, батинама, забранама да нас сељаци помажу итд.“³⁸⁴

Без обзира на подршку, коју су четницима још увек пружали Англо-Американаца, они су међу већином српског и македонског становништва били компромитовани као слуге окупатора и нису могли пружити озбиљнији отпор јединицама НОВ и партизанских одреда.³⁸⁵

*
*
*

Први контакти НОП-а Србије са представницима бугарског ослободилачког покрета успостављени су у октобру 1942. и од тада су редовно одржавани све до завршетка ослободилачког рата. Видови сарадње са бугарским патриотима-антифашистима, а касније и са организацијама ослободилачког покрета на територији источне, западне и централне Србије били су различити. Окружни и срески комитети КПЈ предузимали су мере (иако су резултати били мини-

³⁸³ Љубчо Арсов је 3. XII 1943. упутио писмо Светозару Вукмановићу: »У исто време кад је код нас спуштан терет са једног транспортног авиона, а другог је на Рајну, близу С. Свињиште спуштено оружје дражиновцима. Кад смо то сазнали онда смо уложили пртест код Енглеза, јер смо били сигурни да ће дражиновци наоружани новим оружјем — тако сконцентрисани да нас нападну. И то се десило. Чим су наши пошли на Рујен, у села где су биле њихове базе, они су били нападнути.« (АИРПС, ОКВ, р, 10),

³⁸⁴ АИРПС, ОК Вр, 15. — Љ. Арсов је 7. децембра о овом истом проблему известио ПК за Србију: »Што се тиче бацања оружја ми смо, после сдласка другога са Енглезима одавде, чекали још две вечери. Прве вечери није стигао никакав авион. Друге га је било. Али уместо нама да изручи свој товар, то јеучинио дражиновцима у с. Свињиште. Јуче смо сазнали од сељака да је тада пало 26 палобрана.« (АИРПС, ОК Вр, 12),

³⁸⁵ Недељко Карајичић је 21. децембра 1943. упутио писмо ОК КПЈ за Брање у коме их је информисао о успеху партизанских јединица на југу Србије, а посебно у борбама против четника ДМ: »У последње две борбе разлупали смо потпуно дражиновце. У селу Барију убијено је преко 60, заробљено 20, запленио доста материјала и 600.000 динара. У Косанчићу убијено је преко 160, заробљених нема.« (АИРПС, ОК Вр, 17).

мални) да се успостављају појединачне везе са бугарским комунистима, који су се налазили у служби бугарских окупационих јединица у Србији. Тим војницима (ређе официрима) постављени су најчешће следећи задаци: да у својим јединицама саботирају акције и борбе против партизана, да снабдевају партизанске чете оружјем и муницијом; да уништавају германofile у својим редовима итд.³⁸⁶

Окружни комитет КПЈ Крушевац успоставио је крајем 1942. и почетком 1943. контакте са више бугарских војника и официра — комуниста. Такође је написан и умножен један летак на бугарском језику и упућен бугарским војницима, а растуран је преко специјалних веза војницима који су обезбеђивали пругу Сталаћ — Краљево.³⁸⁷ Чвршћу сарадњу са бугарским комунистима који су се налазили у војци, организовао је Глигорије Диклић Будни, организациони секретар ОК КПЈ Крушевац почетком 1943. године. Преко једног поручника добивене су знатне количине оружја, муниције и ручних бомби за потребе ударних диверзантских група и за Расински партизански одред. Радећи на припреми своје чете да дезертира из бугарске окупационе војске и да се прикључи Расинском партизанском одреду, овај поручник је био откривен и осуђен на смрт од окупаторског бугарског преког војног суда. Он се јуначки држао и није открио ниједан илегални канал и ако је знао за три пункта само у Крушевцу.³⁸⁸

Појединачне везе са бугарским војницима, симпатизерима НОП-а, имали су током 1943. и окружни комитети КПЈ Врање, Лесковац, Зајечар, Младеновац и други.³⁸⁹

Међутим, на југу Србије током 1943. долази до низа контаката са представницима бугарског ослободилачког покрета, члановима КП Бугарске и појединим њеним руководиоцима. Слободна територија Црне Траве постаје база за стварање бугарских партизанских јединица, а започети су и други видови сарадње. Окружно поверенштво КПЈ Врање, које је формирано још у септембру 1942. (фебруара 1943. преименовано је у ОК КПЈ Врање),³⁹⁰ чинило је велике напоре од првих дана свог постојања да успостави везу и почне сарадњу са Бугарском комунистичком партијом. Све се у прво време сводило на личне контакте са бугарским комунистима, илегалцима из Трна и Софије, а током 1943, а нарочито 1944, та сарадња је била интензивнија. Испирисана комунистичким интернационализмом, КПЈ у Србији могла је да пружи значајну помоћ ослободилачком покрету, нарочито зато што се покрет отпора бугарског народа спо-

³⁸⁶ Мома Марковић је известио ПК 3. марта 1943. да ОК у Аранђеловцу има извесне контакте са бугарским комунистима — официрима: »Ухватили смо неке везе са Бугарима. Дражиновци такође имају извесне контакте са бугарским официрима. Тај друг, бугарски официр јавља нам да су биле велике провале код њих у војсци и да је он изгубио везу са њиховом партијом. Тражи везу са нашом Партијом.« Марковић даље наводи да је одржано више састанака и да су бугарском официру постављени извесни задаци (АС, ПКС, 259).

³⁸⁷ Сећања секретара ОК КПЈ Драгослава Јовановића, која сам забележио 16. фебруар 1972. у просторијама Института.

³⁸⁸ Зб НОВ II-7, 294-295, писмо Св. Вукмановића Темпа ЦК КПЈ од 8. јануара 1943; цит. сећање Драгослава Јовановића.

³⁸⁹ А. В и т о р о в и ћ, н. д, 431; АИПРС, Мг Зајечар, Лесковац, Врање, Младеновац, сећања савременика.

³⁹⁰ Окружно поверенштво КПЈ за Врање имало је у септембру 1942. следећи састав: Ваца Смајевић, секретар и чланови: Јован Милошевић и Славољуб Петровић Ђера.

ро развијао.³⁹¹ Поједини партијски руководиоци Бугарске, на пример, Славко Трнски и други, имали су велике користи што су се на територији јужне Србије упознали са интензитетом НОП-а и са облицима у којима се он развијао. Они су повремено одлазили на састанке средњих и окружних комитета КПЈ и других народноослободилачких организација. Слали су у партизанске одреде и бригаде Србије своје кадрове ради стицања искустава; склањали су у њих поједине компромитоване комунисте, којима је претило хапшење. Територија јужне Србије чешће је коришћена за припремање илегалних борбених група бугарских партизана, за наоружање и опрему и продирање на сопствену територију.³⁹²

На подручју Другог јужноморавског одреда (врањски округ) образован је најпре бугарски Трнски партизански одред, (августа 1943), потом Партизански батаљон „Васил Левски“ (марта 1944), Прва и Друга софијска бригада (априла и маја 1944), док је на подручју Првог јужноморавског одреда (лесковачки округ, у околини Лебана) формиран Бугарски партизански батаљон „Георги Димитров“ (маја 1944), који је јула 1944. прерастао у бригаду.³⁹³

Све ове јединице продирале су дубоко у Бугарску територију, док, после 9. септембра 1944, нису укључене у регуларне јединице Опаченоственог фронта Бугарске. Напомињемо да је непосредно пред ослобођење јужне Србије више чланова Главног штаба Отачественог фронта Бугарске и чланова ЦККПБ боравило на овој територији, када је између њих и Главног штаба и ПККПЈ за Србију постигнут споразум да им све заробљенике Бугаре, који изразе спремност и жељу да се боре као бугарски партизани предамо заједно са оружјем. Овај споразум је омогућио да Трнски партизански одред бројчано ојача и да се образују већ поменуте бугарске партизанске јединице на тлу Србије.³⁹⁴

3. Рад КПЈ на стварању већих одреда и бригада НОВЈ у другој половини 1943. године

За партијску организацију Србије и уопште за даљи развитак НОП-а у овој покрајини, два догађаја у јесен 1943. била су веома значајна. Прво, што су готово сви чланови Покрајинског комитета и ПК Скоја отишли из Београда и налазили се на теренима окружних комитета, где су непосредније могли да руководе партијском организацијом (једино је Петар Стамболић, остао у Београду, одржа-

³⁹¹ Сарадња са бугарским комунистима, нарочито са онима који су били у окупационој војсци представљала је мач са две оштрице. Јер, многи ти контакти били су откривени. На пример, најтеже последице такве сарадње остала је крушевачка партиј. организација, која је претрпела тешке губитке у марту 1943. С тим у вези је и писмо Недељка Караичића које је упутио 18. јула 1943. ОК КПЈ за Крушевац: »Будите строго будни према Бугарима. Десило се да су још на једном месту извршили провалу. Прво су похватили везе са нама као »пријатељи наше борбе« и дуго времена су ћутали, док нису похватили шот више веза и тек онда су све похапсили и на тајначинпотпуном нам осакатили партијску организацију.« (АС, ОК За, 38)

³⁹² М. П е р о в и ћ, н. д, 229, 230, 309; М. Апостолски, н. р.

³⁹³ Zb NOR II-8, 131.

³⁹⁴ М. П е р о в и ћ, н. д, 230; АИРПС, Мг ОК Врање и Лесковац бр. 10. и 15, стр. 31. и 56.

вајући везу са члановима ПККПЈ и окружних комитета). Други значајнији догађај је био тај што су Покрајински комитет и окружни комитети, као и Главни штаб Србије, вршили припреме за стварање првих бригада НОВЈ у Србији.

Припреме за стварање првих српских бригада почеле су још у пролеће 1943. То је било у складу са препоруком Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ. У писму Покрајинског комитета КПЈ за Србију од 6. маја 1943. Моми Марковићу, комесару Главног штаба (М. Марковић се тада налазио у Шумадији) инсистира се на припремама за стварање Прве шумадијске бригаде. Као главне разлоге да се убрзају припреме на том послу, Покрајински комитет КПЈ за Србију наводи: прво, борбени полет народа Србије и нагли прилив бораца у одреде; друго, немогућност да одреди, пошто су везани за један терен, маневришу и да офанзивније делују на терену, и треће, Покрајински комитет је сматрао да су снаге непријатеља разбацане по читавој Србији и да су релативно малобројне, што би омогућило партизанским јединицама у Србији да очисте извесне терене, неопходне за даљи полет ослободилачне борбе, у првом реду освајањем масива западне Србије. „Узети курс на стварање батаљона и бригаде у Шумадији означава преокрет у нашем раду, што захтева ревизију и усклађивање томе циљу свих политичких, војних и организационих питања нашега рада“, писао је ПК. „Тако, сада морамо разликовати одреде и покретну војску (батаљони, бригада). Стварање покретне војске значи излагање из уских оквира досадашњег војног рада окружних партијских организација, а излагање из тих оквира значи, *политички* — нов полет народно ослободилачког покрета, *војнички* — ослањати се на силу, а не на скривање, разбијати непријатеља, а не избегавати борбу, *мобилизационо* — омогућити широки прилив народа у борбу, *организовано, партијски и војнички* — ослободити окружне комитете руковођења партијом у војсци и штабовима војних јединица, пренети ту улогу директно на ПК и Гл. штаб (али не ослободити их бриге око снабдевања и, у прво време, обавештајне службе), а ОК — има оставити политичко руководство њиховом територијом и политичку помоћ *одредима* са њихове територије.“³⁹⁵

Ова сугрестија Покрајинског комитета није се могла спровести у пролеће, па ни у лето 1943. Зато постоји више објективних разлога, али су, непојмљиво најважнији следећи: прво, још у Шумадији није било довољно искусних и прекаљених бораца и руководећег партијско-политичког и војног кадра да би се формирала бригада, а да постојећи одреди не би били знатно ослабљени; друго, није било довољно оружја, муниције, одеће и обуће, санитарског и другог материјала, а није било, такорећи, помоћи ни са које стране, поготову не од Савезника; треће, у пролеће и лето 1943. синхронизовано врше акције Немци, Бугари, квислинзи и четници ДМ, тако да је у констелацији таквих снага било веома ризично створити већу партизанску формацију која би морала чешће да буде у покрету и да води фронталне борбе.

Међутим, на основу упутстава које су дали Покрајински комитет и Главни штаб, готово у свим окрузима западне и централне Србије, срески и окружни комитети КПЈ, као и партијске организације на

³⁹⁵ Zb NOR I-5, 150-151.

³⁹⁶ АРП, Србија, II/106, извештај ОК Крагујевац — ПК-у Србије.

терену, вршили су припреме да се што већи број чланова КПЈ, Скоја и других активиста мобилише у одреде од којих би се касније формирала бригада.

О интензивним припремама за слање људства у одреде говори се у извештајима многих окружних комитета. О томе је ОККПЈ Крагујевац писао 23. јуна 1943. следеће: „Створили смо план за даљу мобилизацију и дали директиву среским руководствома које чланове Партије треба мобилисати.“³⁹⁶ А у писму ОККПЈ Младеновац од 29. јуна 1943, које је послато среским руководствома КПЈ на терену, ово питање се посебно наглашава: „Треба све наше симпатизере, све оне који хоће у борбу, одмах слати у одред.“³⁹⁷

Покрајински комитет КПЈ за Србију послао је ново упутство 1. јула 1943. свим окружним комитетима КПЈ на територији централне и западне Србије, у коме се посебно истиче да је примарни задатак свих партијских руководства и организација — јачање одреда и вршење припрема за стварање бригада НОВЈ. „Наставите са спровођењем директива које сте добили од нас и друга Вука (Моме Марковића — М. Б.), како политичко-организационих, тако и војних, у вези са стварањем бригада. Не дозволите да вас и сада омету у томе непријатељски налети.“³⁹⁸

Са припремама за формирање бригада у Србији дошло је до промена и у Главном штабу НОПО Србије. Промењен је, пре свега, његов назив у Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије, а за вршиоца дужности команданта постављен је августа 1943. Петар Стамболић, члан ПККПЈ за Србију, који се у мају 1943. вратио из Босне.³⁹⁹

Са колико озбиљности се приступило формирању Прве шумадијске бригаде, види се и по томе, што је првобитно Покрајински комитет Србије сматрао да командант и комесар Главног штаба буду истовремено и руководиоци Прве шумадијске бригаде. О овом плану Покрајински комитет обавестио је 6. маја Мому Марковића: „Реши-

то је јасно. Одреди се морају стварати, а створени остати на својим теренима[.] Наравно да формирање батаљона и бригаде мора бити спроведено уз интензивни политички рад са партизанима указујући им на значај и циљеве бригаде, истичући као питање части ступање у бригаду. Исто тако часно такмичење мора да се спроведе и у позадини за стварање батаљона и бригада од најбољих људи. Само формирање бригаде треба свечано спровести, као народну свечаност, негде на планини у Шумадији или западној Србији. (Zb NOR I-5, 151-152)..

³⁹⁷ АС, ОКМ, 309. — У цитираном писму ПК од 6. маја 1943. интересантно је истаћи и следеће: »Стварање бригада не значи ликвидирање одреда,

³⁹⁸ ЛИРПС, ПКС, 331/а. — О неопходности ангажовања свих партијско политичких и војних фактора на стварању батаљона и бригада расправљало се и на међуокружном војнополитичком саветовању које је одржано августа 1943. на Букуљи. У једном делу закључака о томе је речено: »Партизански одреди у Србији пребродили су у 1943. г. тешко стање које је владало у 1942.-ој години а које је настало 1941. у јесен после губљења ослобођених територија. У овој години сви су се одреди учетворостручили, ске, поред постојања партизанских одреда. Војска се већ ствара и батаске, поред постојања партизанских одреда. Војска се већ ствара и батаољни показују виши степен војне организације. Није далеко дан када ћемо у Србији створити многобројне бригаде и дивизије.« (Zb NOR I-5, 254)

³⁹⁹ Петар Стамболић постављен је за команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије крајем 1943. на којој је дужности остао до јула 1944. када је наређењем Врховног штаба НОВ и ПОЈ наименован нови Главни штаб за Србију на челу са командантом Кочом Поповићем.

ли смо да Слободан (Радивоје Јовановић Брадоња — М. Б.) буде командант бригаде, уз досадашњу дужност, а ти политички комесар уз све досадашње дужности. За Слободана смо чврсто убеђени да је то најисправније. За тебе нас брине само твоја физичка слабост, више него твоје, можда, делимично одвајање од досадашњих послова.⁴⁰⁰ Видећемо у доњем тексту да ће се овај план Покрајинског комитета само делимично реализовати.

Врховни штаб НОВ и ПОЈ упутио је 28. августа 1943. писмо Главном штабу за Србију, у коме се инсистира да се неодложно приступи „формирању бригаде и дивизија.“⁴⁰¹ Само неколико дана касније (1. септембра) Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио је писмо Моми Марковићу с предлогом састава штабова батаљона и штаба Прве шумадијске бригаде. За војно-политичке руководиоце бригаде, предложени су најистакнутији борци, који су имали богату револуционарну прошлост и који су се истакли у многим борбама против непријатеља. За командни састав батаљона предложени су најистакнутији чланови окружних комитета, команданти одреда, батаљона и истакнути командири и комесари чета.⁴⁰²

Међутим, пре формирања Прве шумадијске, образована је тзв. Привремена бригада: у ствари, у другој половини септембра реорганизован је Први шумадијски одред и од њега и од батаљона НОВС формирана је Привремена шумадијска бригада, која је од 21. септембра до 5. октобра извршила многе акције против четника ДМ, недићеваца и љотићеваца.⁴⁰³

Двадесет петог септембра, Главни штаб НОВ и ПО Србије издао је наредбу о формирању Прве шумадијске бригаде.⁴⁰⁴ Међутим, формирање је обављено на свечан начин тек 5. октобра на планини Руднику. У састав ове бригаде ушао је Први батаљон НОВС, и по један батаљон из Првог шумадијског и Космајског НОП одреда. Батаљони су се састојали од чета, од којих је свака имала 60 — 70 бораца. Укупно у бригади је било око 450 бораца. За команданта бригаде постављен је Радивоје Јовановић Брадоња, а за политичког комесара Света Поповић. Поред бораца и руководилаца бригаде, свечаном чину присуствовали су партијско-политички радници са терена Ваљева, Крагујевца и Младеновца, као и борци Чачанског партизанског одреда.⁴⁰⁵

Са свечаности на Руднику борци и руководиоци Прве шумадијске бригаде упутили су поздравне телеграме Покрајинском комитету КПЈ за Србију и Врховном штабу НОВ и ПОЈ. У једном делу телеграма писало је: „Ми шумадијски партизани, са прославе оснивања Прве шумадијске народноослободилачке партизанске брига-

⁴⁰⁰ Zb NOR I-5, 152.

⁴⁰¹ Zb NOR II-10, 238-240. — У упутству Врховног штаба говори се и о начину мобилизације људства за бригаду: »За формирање бригада и дивизија потребно је вршити не само мобилизацију на добровољној бази, већ се може приступити и општој мобилизацији одређених годишта, при чему, разуме се, треба политички објашњавати потребу такве мобилизације... Треба окупити све родољубе, без обзира на партијске и верске разлике. Народнослободилачки одбори треба да буду ваша главна подршка како при мобилизацији, тако и при снабдевању ваших јединица.«

⁴⁰² Zb NOR I-5, 272-273.

⁴⁰⁴ Zb NOR I-5, 297-298.

⁴⁰³ А. В и т о р о в и ћ, н. д. 507.

⁴⁰⁵ Zb NOR I-5, 311-314, извештај Моме Марковића од 9. октобра 1943. — ПК КПЈ за Србију; АИРС, Мг ОК Крагујевац, бр. 9, стр. 27.

де на гордом Руднику, шаљемо борбене другарске поздраве вама и преко вас свим борцима за слободу народа Југославије.⁴⁰⁶

По свом формирању, Прва шумадијска бригада је извршила више акција против Немаца, квислинга и четника Д. Михајловића. После многих борби у Шумадији, бригада се упутила ка Космају и у селу Стојнику, 22. октобра 1943, састала се са групом војних и политичких руководиоца, које је Врховни штаб упутио у Србију, и батаљоном сремских партизана.⁴⁰⁷

Услед борби које је водила у саставу са Првом шумадијском и Космајском НОП одредима и батаљоном сремских партизана у току октобра и новембра 1943. у крагујевачком и младеновачком округу, готово све непријатељске снаге у Посавини, Колубари, око Космаја и Аранђеловца повукле су се у градове.

Формирање Прве шумадијске бригаде имало је огроман не само војни већ и морално политички значај за родољубиво становништво Србије. У патриотског становништва расло је уверење да ће јачањем одреда и стварањем бригада бити задати нови ударци окупаторима и квислинзима. Међутим, у редовима окупаторско-квислиншких снага наступила је права паника. То се види и из једног извештаја који је четничка команда Београда упутила начелнику штаба четничке команде почетком новембра 1943. године. „У последње време“, каже се у овом извештају, „комунисти су се много осилили, како у Београду и околини, тако и по осталим крајевима. Шумадијски партизани су формирали шумадијску НО бригаду од 2 батаљона и форсирано врши мобилизацију. (...) Колико су се комунисти осилили, види се што скоро сваког дана по околним селима у Шумадији држе своје пропагандне приредбе на којима изводе комунистичке позоришне комаде и разне скечеве сатирично-политичког карактера. У њима излажу подсмеху своје политичке и војне противнике.“⁴⁰⁸

Припреме за стварање бригада НОВЈ вршене су у току јула, августа и септембра 1943. и у другим крајевима Србије. У источном делу Србије, где се народноослободилачки покрет нешто спорије развијао, постојали су такође планови да се и на овом терену до краја 1943. године образује бригада НОВЈ. Због неопходности већих партизанских формација у овом делу Србије, Недељко Карајичић је 6. августа 1943. упутио писмо Окружном комитету КПЈ Зајечар. У писму се наглашава да, с обзиром на развој војно-политичке ситуације у свету и у земљи, партијска организација мора интензивније деловати на свим секторима партијско-политичког рада, а посебно се мора ангажовати на стварању предуслова за формирање бригада НОВЈ. Карајичић у писму предлаже да се организационо и кадровски ојачају Озренски, Сврљишки, Бољевачки, Крајински и Пожаревачки партизански одред и да се од њих у што краћем року образује бригада.⁴⁰⁹

Међутим, још није било реалних услова да се у овом делу Србије створи једна већа партизанска јединица услед јаким окупаторско-квислиншких, а посебно четничких снага. Али нешто касније (у октобра 1943) дошло је до стварања још једног батаљона НОВЈ на терену источне Србије. Наиме, Окружни комитет КПЈ Зајечар, у сагласности са штабом Тимочког батаљона, поделио је овај батаљон

⁴⁰⁶ Zb NOR I-5, 298.

⁴⁰⁷ А. В и т о р о в и ћ, н. д, 513.

⁴⁰⁸ АВИИ, бр. рег. С-О-79,

⁴⁰⁹ АС, ОК За, 50.

НОВЈ на Први и Други, с тим што су оба стављена под заједнички штаб дотадашњег Тимочког батаљона НОВЈ, који је преименован у штаб Зајечарског партизанског одреда „Миленко Брковић Прни.“⁴¹⁰

Најјачи народнослободилачки покрет у другој половини 1943. био је на територији јужне Србије. На овом подручју, разуме се, биле су и најјаче партизанске јединице, посебно Први и Други јужноморавски, затим, Расински партизански одред и Косовски батаљон НОВЈ, који су уз помоћ становништва не само бранили већ и ширили слободну територију, на коју су наваливале јаке непријатељске снаге. Почетком септембра командант Српске државне страже обавестио је Милана Недића да су готово све акције Српске државне страже паралисане, да не може да изађе на крај са комунистима и да их ови стављају „пред најтеже проблеме у свом битисању“, јер „комунисти наваљују са свих страна“.⁴¹¹ То је признавао у својим извештајима и немачки заповедник Србије, Фелбер, који је у извештају од краја децембра 1943. између осталог, наговештавао да је у јужној Србији „у последње време образована територија са комунистичком влашћу, која треба да буде мост између партизана у Хрватској и комунистичких група у Бугарској.“⁴¹²

Да напоменемо да је на територији јужне Србије од септембра 1943. деловало пола чланова ПККПЈ за Србију: Благоје Нешковић, Драги Стаменковић и Недељко Караичић, што је било од великог значаја за даљи развитак НОП-а у овом делу Србије.⁴¹³

Припреме за стварање бригада НОВЈ на терену јужне Србије вршене су, такође, више месеци. То су биле, тако рећи, главне преокупације Покрајинског комитета, Главног штаба и окружних комитета КПЈ у Крушевац, Ниш, Лесковац и Врање. Покрајински комитет КПЈ упутио је још 30. јуна 1943. писмо свим овим окружним комитетима, у коме се инсистира да неодложно треба да врше организационе и политичке припреме за стварање ударне бригаде; да се овом питању одржавају чешћи састанци са руководством и организацијама КПЈ и политичке конференције са симпатизерима НОП „Ваша је дужност“, писао је ПККПЈ, „да предузмете све да појачате бројно стање одреда и да, и поред издвајања људства за бригаду, и даље одред остане чврст и јак. Поред појачане мобилизације за одред (нарочито повлачите раднике из града), развијајте широку активност за прикупљање оружја и муниције у народу и стварање повољних база за рањенике.“⁴¹⁴

Главни штаб НОВ и ПО за Србију издао је током јула упутство штабу Расинског партизанског одреда, у коме се инсистира да се што пре образује један ударни батаљон који би ушао у састав бригаде. „У тај батаљон одабраћете добре и дисциплиноване борце. Штаб одреда ће непосредно руководити батаљоном, који ће и даље деловати на терену одреда до нашег даљег наређења.“⁴¹⁵ У том упутству се посебно наглашава да стварање бригаде не значи расформирање одреда. Држећи се овог упутства, Штаб одреда, уз помоћ Окружног комитета КПЈ Крушевац, крајем августа 1943. у присуству Недељ-

⁴¹⁰ М. Г л и г о р и ј е в и ћ, н. д, 310.

⁴¹¹ АВИИ, бр. 15/6-1, К 59, извештај од 9. септембра 1943.

⁴¹² АВИИ, немачка архива, Дневни извештај немачког К-та од 28. децембра 1943. — С-999.

⁴¹³ АИРПС, PKS, 412, извештај Недељка Караичића — ПК КПЈ за Србију од 20. октобра 1943.

⁴¹⁴ Zb NOR I-5, 209; AC, OK Вр, 192, Круш. 53.

ка Караичића, члана ПК КПЈ, формирао је два батаљона, од којих је један био ударни, а други теренски.⁴¹⁶

Интензивне припреме за стварање првих јужноморавских бригада, нарочито су убрзане после доласка Благоје Нешковића на терен Пусте Реке, крајем септембра 1943. Тада је и донета одлука да се образује Прва јужноморавска бригада. Међутим, наредба Главног штаба НОВ и ПО Србије донета је 10. октобра, а бригада је формирана 12. октобра у селу Ображду (Јабланица). Састојала се од 4 батаљона. Командант бригаде био је Предраг Марковић Алимпије, а политички комесар Кирил Михаиловски Грујица.⁴¹⁷

Приликом формирања ова бригада је имала око 650 бораца, сви из састава Првог јужноморавског партизанског одреда. У име Главног штаба Србије и Покрајинског комитета КПЈ говорили су Благоје Нешковић и Недељко Караичић. Приликом формирања Прва јужноморавска бригада је имала 52 члана КПЈ и 14 кандидата.⁴¹⁸ „Јединице одржавају редовне организационе састанке на којима подносе извештаје о раду, раду са кандидатима и сл. Редовно парт. јединице опсуђују извесне акције и доносе свој суд о њима. Свака чета има своју партијску јединицу од 3 — 5 чланова, сем једна чета Другог батаљона, која место јединице има актив од 2 члана и 1 кандидата. Батаљонски партијски бирои су одржавали организационе састанке, прерађивали упуство о раду Партије у војсци, али неког већег теоријског рада није било ни код њих као ни код четних јединица (. . .) Уопште узев, слабо се теоретски радило. Унеколико тај рад омета стални покрет, затим, непознавање пуно ствари за тај рад“⁴¹⁹ писало је у извештају Бригадног комитета КПЈ од 3. новембра 1943. године.

У релативно кратком периоду после формирања, бригада је успела да организационо учврсти и бројчано повећа партијску организацију. Само на једном састанку, који је одржан у првој половини новембра, примљено је 7 чланова КПЈ и 7 кандидата. У бригадни комитет и батаљонске бирое изабрани су најзрелији чланови КПЈ. Посебна пажња се поклањала идеолошко-политичком и културном просветном раду у бригади, затим, политичком раду на селу.⁴²⁰ Међутим, највећи напори су улагани да се бригада оспособи за веће

⁴¹⁵ АИРПС, ПКС, 331, писмо ГШ од 1. јуна 1943.

⁴¹⁶ АИРПС, ПКС, 391, извештај Недељка Караичића ПК од 1. октобра 1943.

⁴¹⁷ Zb NOR I-5, 315. Интересантно је да је наредбу о формирању Прве јужноморавске бригаде потписао Благоје Нешковић »За Главни штаб НОВ и ПО Србије«. Вероватно да је наредба била раније припремљена од стране Главног штаба, чије је седиште било у Шумадији и да е понео Нешковић после одласка из Шумадије на југ Србије и потписао је онда када су били створени услови за формирање бригаде.

⁴¹⁸ АИРПС, ПКС, 419, извештај бригадног комитета КПЈ од 3. новембра 1943; М. П е р о в и ћ, н. д. 324; — У разним публикацијама не наводи се исти датум о формирању Прве јужноморавске бригаде. Наредба је писана 10. октобра и у њој је писало да се бригада има формирати 11. октобра. Међутим, бригада је формирана 12. октобра како је наведено у тексту, јер у извештају бригадног комитета од 3. новембра стоји: »Стање партијске организације при формирању бригаде 12. X 1943. брјало је 52 члана Партије и 14 кандидата.« (АИРПС, ПКС, 419)

⁴¹⁹ АИРПС, ПКС, 419. — 14. октобра 1943. борци и руководиоци I јужноморавске бригаде упутили су телеграм ПК КПЈ за Србију: »На бојни поклич наше славом овенчане КПЈ, борци нашег краја Топлице, Јабланице, Лесковца и околине окупљени кроз тешку и крваву борбу против мрског окупатора и његових слугу стоје данас формирани у Прву јужноморавску НО партизанску бригаду. При полагању заклетве дајемо свечано

акције и дуже маршеве, јер се рачунало да ће радијус кретања бригаде бити знатно већи него партизанских одреда. У релативно кратком периоду, после формирања, бригада је водила више значајних борби против Бугара, Немаца, квислинга и четника. Прва борба била је са бугарским окупаторима у Космачи; са Немцима и Бугарима код Рујковца и са четницима ДМ у Расини. Са Првом јужноморавском бригадом, све до њеног одласка преко Шумадије у источну Босну, кретао се Први јужноморавски партизански одред и учествовао у многим борбама.⁴²¹

Пошто је прилив нових бораца у партизанске одреде на југу Србије убрзано растао, Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб за Србију одлучили су да се на овом подручју образује још једна бригада НОВЈ. Двадесетог новембра 1943. на месту Добра Вода, на расинској страни Јастребца, формирана је, такође у присуству Благоја Нешковића, Друга јужноморавска партизанска бригада. У њен састав су ушли: Омладински батаљон Другог јужноморавског одреда, Јабланички батаљон Првог јужноморавског одреда и Ударни батаљон партизанског одреда.⁴²²

Бригада је приликом формирања имала 280 бораца, од којих су били: 36 чланова КПЈ и 15 кандидата. За команданта бригаде постављен је Драгослав Петровић Горски а за политичког комесара Владимир Букелић. Одмах после формирања ове бригаде, Трећи батаљон Првог јужноморавског одреда, преименован је у Јастребарски партизански одред.⁴²³

Друга јужноморавска бригада је истог дана када је формирана, упутила телеграм Покрајинском комитету КПЈ: „На дан формирања Друге јужноморавске НО бригаде, двадесетог новембра ове године, чланови и руководиоци КПЈ из ове бригаде шаљу пламене поздраве ПК КПЈ за Србију, дајући свечано обећање да ће извршити задатке које пред њих поставља Комунистичка партија Југославије и ПККПЈ за Србију.“⁴²⁴

Одмах после образовања бригаде, састављен је бригадни комитет КПЈ, који су сачињавали: Драгољуб Петровић, Стојан Николић, Милан Вилић, Паја (чије право име нисмо могли утврдити) и Милорад

обећање пред народом и представницима КП као првоборцима у овој светој борби — шаљући вам пламене поздраве уз захтев, да ћемо се до коначног ослобођења борити под руководством херојске нам комунистичке партије — Покрајинског комитета за Србију.» (АИРПС, ПКС, 406; Зб НОР I-5, 319)

⁴²⁰ АИРПС, ПКС, 419, извештај бригадног комитета КПЈ од 3. новембра 1943.

⁴²¹ М. П е р о в и ћ, н. д, 326, 327; Зб НОР I-5, 390, извештај чланова ПК Недељка Карајичића и Драгог Стаменковића од 6. децембра 1943. — ПК КПЈ за Србију.

⁴²² М. П е р о в и ћ, н. д, 329. — Не може се прихватити тврђење М. Перовића који тврди у н. д. стр. 329 да је Друга јужноморавска бригада формирана 21. новембра. Тачан је датум како је наведено у тексту, што се види и из извештаја бригадног комитета од 20. новембра 1943.

⁴²³ АИРПС, ПКС, 428, извештај бригадног комитета КПЈ од 20. новембра 1943. — ПК КПЈ.

⁴²⁴ Исто. — У извештају бригадног комитета КПЈ од 27. новембра 1943. речено је између осталог и следеће: »Уредност, дисциплина, вредноћа и борбеност чланова Партије у овом батаљону је на завидној висини. Чланство је поред наведеног младо, те према томе теоретски недовољно изграђено и недовољно искусно. Али, њихова вредноћа и остале врлине, којима они располажу, гаранција су да ће они изрести у добре не само чланове КПЈ, него и руководиоце.« (АИРПС, ПКС, 432)

Вуловић, који је уједно био секретар бригадног комитета Скоја. Истовремено су били формирано батаљонски бирои КПЈ, затим партијске организације у четама, чији су секретари били заменици комесара чета.⁴²⁵

До краја новембра 1943. Друга јужноморавска бригада извела је више акција против бугарских окупатора, недићеваца и четника ДМ. Она је већ тада представљала најактивнију партизанску формацију на југу Србије. Јер Прва јужноморавска бригада је баш у том периоду вршила интензивне припреме за одлазак у источну Босну, а Први и Други јужноморавски одреди били су знатно ослабљени после формирања бригада. Међутим, уз подршку окружних и средњих комитета КПЈ Врање, Лесковац и Крушевац одреди и бригаде су стално попуњавани новим борцима, који су у релативно кратком периоду стицали значајна војна искуства у свакодневним борбама против непријатеља. Да напоменемо да је непосредно пре формирања Друге јужноморавске бригаде (18. новембра), на предлог чланова Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију, који су се налазили у Јабланици: Живојина Турчића Срђе, Али Шукрије и Милана Зечара, у манастиру Прохор Пчињски образован Косовски батаљон НОВЈ од најбољих бораца са Косова, који су такође учествовали у многим борбама на тлу јужне Србије и северне Македоније.⁴²⁶

Бригаде НОВ и партизански одреди, после изведених акција против окупатора и његових сарадника, стицали су све већу популарност код становништва. О томе је Окружни комитет КПЈ Крушевац упutio извештај Покрајинском комитету КПЈ за Србију:

„Ситуација на терену овога ОК почиње да се мења после проласка Прве и Друге УМ НО бригаде и после разбијања четника код В. Шиљеговића и Здравивића. Том приликом је народ овога краја први пут видео већу снагу партизана и први пут видео озбиљну ударну снагу наших јединица, што је много допринело да се народ почиње разуверавати у лажи које су му наметали дражиновци.“⁴²⁷

После оснивања првих српских бригада у Шумадији и на југу Србије, народноослободилачки покрет се развија све брже и организованије. Благоје Нешковић, Драги Стаменковић и Недељко Караичић, одржавали су на југу Србије чешће састанке са средњим и окружним комитетима и штабовима одреда и бригаде. Било је планирано да Нешковић отпутује преко Врања у Македонију; да се састане са инструкторима ЦККПЈ и члановима ЦК за Македонију ради координирања акција на тлу јужне Србије и северне Македоније, али се одустало од ове идеје, пошто је Нешковић морао да оде са Првом јужноморавском бригадом у источну Босну.⁴²⁸

Мома Марковић, члан ПККПЈ и комесар Главног штаба за Србију, у том периоду се налазио у Шумадији и вршио припреме за по-

⁴²⁵ Већ 23. новембра 1943. II јужноморавска бригада је у селу В. Плана (Топлица) водила вишечасовну борбу са Бугарима у којој је непријатељ имао више рањених и погинулих војника. Zb NOR, I-5, 382); 30. новембра бригада је напала Александровац, којом приликом је запаљена општина, срез, фин. управа, пореска управа; био је ликвидиран расадник, болница и пољопривредна школа. (Zb NOR I-5, 382)

⁴²⁶ М. П е р о в и ћ, н. д., 310.

⁴²⁷ Zb NOR I-5, 392.

⁴²⁸ АИРПС, ПКС, 412, писмо Недељка Караичића од 20. октобра 1943. — ПК КПЈ.

лазак са Првом шумадијском бригадом у Санџак.⁴²⁹ Партизанске јединице на југу Србије одржавале су готово сталне везе са инструкторима Ц ККПЈ за Македонију и Главним штабом и ЦК КПЈ за Македонију. Већ смо истакли да је, нарочито од лета 1943, била организована сарадња са бугарским партизанима и пружена им је помоћ према могућностима.

4. Велика провала у партијској организацији Србије почетком октобра 1943.

У другој половини 1943. партијска организација у Србији почиње да се развија брже и организованије. Војно-политичко саветовање, одржано средином јула 1943. на Букуљи код Аранђеловца, својим закључцима о општем развоју НОП-а дало је смернице за активност руководства и организација у средњој и западној Србији.⁴³⁰ Током јула, августа и септембра, на терену источне и јужне Србије такође су одржане многе конференције и саветовања, посвећени организационом јачању и учвршћењу партијских организација на терену и у одредима.⁴³¹ У том периоду многа среска и окружна руководства КПЈ су реорганизована, попуњена новим кадровима па су деловала са више успеха. Крајем јуна поново је формиран окружни комитет КПЈ у Нишу, а у јулу Окружно руководство КПЈ у Крушевцу.

У другој половини августа, Окружно поверенство КПЈ у Маденовцу је преименовано у Окружни комитет КПЈ.⁴³² Почетком септембра 1943. Милован Милосављевић Мика, члан Окружног комитета Аранђеловац, послат је за секретара ОК КПЈ Ваљево да би појачао свој окружни комитет.⁴³³ У јесен 1943. било је на територији уже Србије више од 1.000 чланова КПЈ, не рачунајући чланове у војним јединицама и око 200 кандидата КПЈ.⁴³⁴ Уопште узевши, у другој половини 1943. политичка и војна ситуација развијала се у корист НОП-а. Стварање првих српских бригада имало је великог одјека код свих симпатизера ослободилачког покрета.

Међутим, окупаторске власти су ипак вршиле непрекидна хапшења свих оних лица за која се сматрало да су било у каквој вези

⁴²⁹ АИРПС, ПКС, 429, извештај Моме Марковића и Љубинке Милосављевић од 21. новембра 1943. — Петру Стамболићу.

⁴³⁰ АИРПС, ПКС, 339. — О овом саветовању већ је било речи у претходном тексту.

⁴³¹ Средином јула одржана је окружна партијска конференција у Нишу; средином августа у Крушевцу, а у септембру у присуству чланова ПК КПЈ за Србију, одржано је више конференција и саветовања на терену ОК Лесковца и Врања. (М. П е р о в и ћ, н. д, 266, 287, 324).

⁴³² АС, ЦК КПЈ, 47, извештај Моме Марковића и Драгог Стаменковића — ПК КПЈ за Србију од 28. августа 1943.

⁴³³ Исто; Ж. Димитријевић, н. р, 133; цит. сећање Сретена Читаковића, члана ОК Ваљево, која сам забележио 11. фебруара 1972. — У наведеном писму М. Марковића и Драгог Стаменковића од 21. августа 1943. речено је следеће: »У ОК Ваљево за секретара шаљемо Милу [Милован Милосављевић — М. Б.], јер су остали слаби, очајни. казнили смо Андру [Андрија Хабуш — М. Б.], са укором и последњом опоменом и да издаје из ОК; Милана [Милорад Јовановић — М. Б.] укор ради неискрености; Јуре [Јуре Сарић — М. Б.] искључење; Дража [Марковић], Кика [Вождарка Дамјановић — М. Б.] опоменом« итд.

⁴³⁴ АИРПС, ПКС, 380, табеларни преглед неких ОК и СК о броју чланова КПЈ, кандидата и партијских организација.

са народноослободилачким покретом. Посебно су били на удару чланови КПЈ и уопште организатори НОП-а. Пуњени су логори на Бањици, Сајмишту, Црвеном Крсту у Нишу, вршена је интернација. Многи грађани су одведени на принудни рад. Стрељања су била свакодневна. У делу текста „организационо развитак КПЈ“ већ је било речи о губитцима које је имала партијска организација у Србији током половине 1943. године. Губитака је било и следећих месеци. Политијским органима чешће је полазило за руком да убаце провокаторе у поједине организације КПЈ, услед чега је долазило до многих провала и хапшења, које су имале тежих последица за даљи развитак ослободилачког покрета у Србији. Провала је била у свим периодима развоја рата и револуције у Србији, па, разуме се, и током 1943. године. Због тога је ЦК КПЈ у свом писму од 16. јануара 1943. посебно истицао бригу о партијским кадровима и о организованој и сталној борби против свих провокатора и издајника.⁴³⁵

У вези с тим, Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио је 30. јуна 1943. писмо Недељку Караичићу, који је тада обилазио партијске организације у источној и јужној Србији: „Поново нарочито наглашавамо да је потребно скренути пажњу одговорним друговима да строго воде рачуна о будности и конспирацији; да појачају обавештајну службу и не смеју дозволити непријатељу да их изненади и нанесе нам штету. Пазите на оне који су били хапшени па пуштани, јер међу њима полиција и непријатељ врбују агенте, провокаторе и шпијуни, који се настоје замаскирати, како у одреду, тако и у позадинском раду.“⁴³⁶

У писму се посебно наглашава да Специјална полиција све чешће шаље тројке — агенте, камуфлирани као трговци, шверцују по селима и купе податке о раду партијских организација, а после извесног времена шаљу казнене експедиције које масовно хапсе све припаднике НОП-а. „Таквим масовним хапшењем, која нам наносе велику штету“, писао је ПК КПЈ, „полиција очекује да ће моћи увек наићи на слабије и тиме лако изазвати провалу читаве организације.“

Писмо сличног садржаја упутио је Недељко Караичић, 18. јула окружним комитетима КПЈ Зајечар, Крушевац, Ниш, Лесковац и Врање: „Појачајте револуционарну будност по питању партијског кадра. Услед лабавог рада у последње време и слабе револуционарне будности десило се да су се увукли у нашу Партију антипартијски елементи (провокатори). Бити нарочито будан код оних који долазе из логора и затвора и оних који беже од дражиноваца.“⁴³⁷

У унутрашњости Србије у другој половини 1943. дошло је до многих провала, хапшења и слања великог броја активиста у концентрационе логоре. Масовних хапшења припадника НОП-а почетком јула, августа, септембра, октобра и новембра било је у Пожа-

⁴³⁵ ЦК посебно наглашава: »Политичку борбу против четника, против ДМ и против избегличке издајничке владе из Лондона, потребно је повести још шире и снажније. Према свим агентима окупатора — четничким бандама, разним војводама, официрима и недићевско — љотићевским плаћеницима, треба поступити исто као и према окупатору. На томе питању може се, нарочито данас, повести успешна кампања у народу и остварити јединство свих родољубивих снага у стварној и непоштедној борби против окупатора и свих његових слугу.« (АРП, ЦК КПЈ, бр. 37)

⁴³⁶ АС, П. П, 38. — Недељко Караичић је 18. јула упутио писмо ОК КПЈ: Зајечара, Крушевца, Лесковца, Ниша и Врања.

⁴³⁷ АС, ОК За, 38.

ревцу, Зајечару, Нишу, Крушевцу, Чачку, Младеновцу, Аранђеловцу и другим окрузима. У Ваљевоу је, на пример, до великих провала у организацији КПЈ и Скоја дошло у првој половини августа, чије је последице осећала партијска организација све до краја рата. Тада је ухапшено више од 50 симпатизера НОП-а, међу којима су били знатан број чланова КПЈ и Скоја.⁴³⁸ У нишком округу, после фебруарске провале, готово сваког месеца су Бугари и Немци хапсили припаднике НОП-а, а многи су слати на принудан рад у Немачку.⁴³⁹ Због боравка у селу Атеници бораца Чачанског НОП одреда и због ликвидације једног броја четничких агената, 29. августа четници су ухапсили 16 припадника и сарадника НОП-а од којих је пет заклано у селу Црквине. Од јесени 1943. до почетка 1944. на територији ОККПЈ Чачак погинула су 2 члана овог комитета: Радован Јовановић Васа и Миодрог Радовановић Корчагин и 10 чланова Среског комитета.⁴⁴⁰

У првој половини септембра проваљено је склониште партизанске болнице и техника Окружног комитета КПЈ Крагујевац, која је била смештена у селу Даросави. У ствари, и ова провала била је последица недовољне будности Окружног комитета, односно појединих његових чланова, који су били непосредно одговорни за рад технике и болнице. Том приликом четници ДМ успели су да заплене знатан део агитационо-пропагандног материјала, да ухвате живе неколико тежих рањеника и да похапсе преко 30 симпатизера НОП-а.⁴⁴¹

Међутим, највеће губитке претрпела је партијска организација Србије услед провале у Београду почетком октобра 1943. Тада је ухапшен Василије Буха Јова, организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, и Вера Милетић Мира, која је са дужности члана Окружног комитета КПЈ Пожаревац била пребачена у Београд да руководи обнављањем партијске организације у граду и да у најбржем могућем времену образује у Београду Месно партијско руководство, јер је београдска организација још у јануару и фебруару 1943. претрпела осетне губитке.⁴⁴²

Партијско склониште у Београду (Јастина ул. бр. 9), у коме је илегално становала Вера Милетић, открио је провокатор Лазар Дожих, с полицијским псеудонимом Сотир Сотировић. У истом стану, чији су власници били Мирко и Оливера Парезановић, 5. октобра су ухапшени прво Вера Милетић, а касније и Василије Буха. Тиме је био прекинут рад на обнови партијске организације у Београду.⁴⁴³

⁴³⁸ АИРПС, ПКС, 358, извештај ОК КПЈ Ваљево од 29. августа 1943. — ПК КПЈ.

⁴³⁹ АС, ОКН, 23, извештај ОК КПЈ Ниш од 16. августа 1943.

⁴⁴¹ Цит. хронологија *Чачански крај у НОВ* стр. 282; Р. Н е д е љ к о в и ћ, *Zb sećanja*, 311.

⁴⁴¹ АРП, Србија, II/125, извештај ОК Крагујевац од 1. октобра 1943. — ПК КПЈ за Србију.

⁴⁴² У вези са овом провалом Петар Стамболић је 9. октобра упутио писмо Моми Марковићу у коме је речено поред осталог и следеће: »У Београду смо претрпели тежак ударац. Пао је стан у коме је Мира [Вера Милетић — М. Б.] становала. Тамо је пао Стари материјал о месној организацији; реферат о организационом питању (око 40 страница), који је откуцаван и неки материјал Сп. полиције, који је раније добијен... У стану је пао и друг Јова [В. Буха — М. Б.]. Гледам да обезбедим шта се може, али не знам како ће се развијати и шта су све нашили.« (АИРПС, ПКС, 402)

⁴⁴³ Историјски архив града Београда (у даљем тексту: ИАБ), Мг—

О овој провали Петар Стамболић је обавестио све окружне комитете КПЈ, који су одржавали непосредне везе са Београдом, као и чланове Покрајинског комитета. Али ни сам тада није знао како ће се ухапшени држати.⁴⁴⁴

Мома Марковић је, на пример, у писму од 16. октобра 1943, не знајући какво је њихово држање пред полицијом, предложио Покрајинском комитету да што хитније обавести ЦК КПЈ и Врховни штаб како би се заменом ослободили похапшени партијски радници у Србији.⁴⁴⁵

Међутим, Василије Буха и Вера Милетић у полицији су већ на самом почетку признали све што су знали о раду партијске организације у Србији. На основу њиховог признања био је ухапшен велики број чланова КПЈ, Скоја и симпатизера НОП-а у Београду и Пожаревцу и откривен велики број илегалних партијских склоништа. Као последица провале Вере Милетић, у Пожаревцу је ухапшен цео Месни комитет КПЈ, Месни комитет Скоја и више од 100 припадника ослободилачког покрета. Веома мали број ухапшених је пуштен из затвора, док је већина после мучења отерана у концентрационе логоре у Немачку. Десеторицу ухапшених, међу којима два члана Месног комитета КПЈ (Милан Којић и Љубомир Степић и члан Месног комитета Скоја Живко Лазаревић, стрељани су по препоруци Специјалне полиције 19. јануара 1944. године.⁴⁴⁶

На основу признања Василија Бухе, полиција је у Шумадијској улици бр. 187 открила партијско склониште, а његовом провалом успела је да открије такође склониште Покрајинске партијске технике и члан Месног комитета Скоја Живко Лазаревић) стрељани су били од необичне важности за даљи рад партијске организације, не само Београда већ у Србији уопште.⁴⁴⁷

Поред осталих, после ове провале су били ухапшени и Јанко Јанковић, чиновник Управе града Београда и Цветко Црњак, полицијски агент, који су чинили велике услуге народноослободилачком покрету. Јанковић је, по налогу Покрајинског комитета КПЈ за Србију, илегално износио многе записнике из Специјалне полиције, који су прегледавани и преписивани, тако да се из њих могло видети какво су држање пред полицијом имали припадници НОП-а. Осим тога, Јанковић је чешће обавештавао чланове Месног комитета, односно Покрајинског комитета КПЈ за Србију о мерама које полиција предузима против чланова КПЈ, Скоја и симпатизера НОП-а.⁴⁴⁸

Партијска организација Београда је преко Цветка Црњака током 1943. одржала редовну везу са партијском организацијом у Земуну. Поред тога, Црњак се старао о безбедности многих припадника

XXVIII — 288, Сећања Бране Петровић; Ј. Марјановић, Београда, 284-287.

⁴⁴⁴ АС, ОК Ар, 202, писмо П. Стамболића — ОК КПЈ Аранђеловац, Младеновац и Пожаревац од 14. октобра 1943.

⁴⁴⁵ АИРПС, ПКС, 407, писмо Моме Марковића од 16. октобра 1943. — ПК.

⁴⁴⁶ АИРПС, ПКС, 415 и 446, извештај ОК КПЈ Пожаревац од 29. октобра и 14. децембра 1943. — ПК КПЈ за Србију; А. Виторовић, н. д. 539.

⁴⁴⁷ ИАВ, Мг—XXVIII — 288, стр. 9, Сећања Бране Петровић: Ј. Марјановић, Београд, 284-287.

⁴⁴⁸ Двадесет деветог октобра ПК КПЈ за Србију упутио је писмо ПК КПЈ за Војводину у коме се ови обавештавају о провали у Београду. (АРП, Србија, II/133).

НОП-а који су одлазили из Београда у неки други град. Оба ова припадника НОП-а касније су стрељана.⁴⁴⁹

Наведени подаци убедљиво говоре да је организација КПЈ у Србији с времена на време трпела осетне губитке, не само у директним окршајима против непријатеља већ и у разним провалама које су чешће биле последица недовољне будности појединих организација и руководства. Тешко је пронаћи било који округ, град или неку већу партијску или скојевску организацију која се није сукобљавала с овим проблемом за све време ослободилачког рата. Јер непријатељ није бирао средства да би дошао до података о илегалном раду партијских и скојевских организација. Стога је убацивао шпијуне и провокаторе у поједине организације, и то ће бити једна од његових сталних метода у борби против народноослободилачког покрета у Србији. Осим провокатора и шпијуна, који су денуцирали многе активисте ослободилачког покрета, било је и појединих слабића међу самим члановима КПЈ, скојевцима па и у највишим руководством, који нису могли да поднесу мучења у полицији, те су, да би сачували живот, одавали драгоцене податке организационе природе, после чега непријатељу није било тешко да ликвидира многе кадрове Партије и Скоја.

У свакодневним борбама са непријатељом, партијска организација у Србији и касније губила је много својих прекаљених бораца. Тако је, на пример, 20. октобра у борби са четницима ДМ погинуо Миодраг Станимировић Мија, секретар Окружног комитета КПЈ Зајечар, што је био ненадокнадив губитак за партијску организацију овог округа.⁴⁵⁰ Осетних губитака у партијским кадровима у овом округу, као и у многим другим у Србији, било је све до краја 1943. односно до ослобођења ове покрајине.

5. Утицај одлука АВНОЈ-а на развој НОП-а у Србији

У низу задатака, Покрајински комитет КПЈ за Србију вршио је још у првој половини 1943. припреме да се, аналогно Првом заседању Авноја, и у Србији створи, једно политичко тело (Антифашистичко веће) у чије би председништво ушли не само истакнути представници НОП-а већ и поједини припадници бивших грађанских политичких партија, који су били за сарадњу са НОП-ом и помагали његове акције. Овде се, у првом реду, рачунало на поједине представнике из вођства левнице Земљорадничке странке.⁴⁵¹ О

⁴⁴⁹ Као нап. 447.

⁴⁵⁰ Зб NOR I-5, 329 извештај члана ОК Зајечар Живана Васиљевића СК КПЈ од 21. октобра 1943. — Станимировић (Божидара) Миодраг Мија, рођен је 1919. у Нишу. Радник. Пре рата учествовао у напредном омладинском покрету. Члан КПЈ од 1940. У НОБ ступио 1941. Те године постао је члан, а затим секретар МК КПЈ за Ниш и члан ОК КПЈ за Ниш. Организовао је низ акција против окупатора. Октобра 1941. одлази у Пасјачки партизански одред, а нешто касније у зајечарски округ за партијског руководиоца. Проглашен је за народног хероја 5. јула 1951.

⁴⁵¹ Страначки органи ове партије били су потпуно разбијени и престали са активношћу одмах после капитулације Краљевине Југославије. Вођа десног крила Земљорадничке странке Милан Гавриловић, као амбасадор избегличке владе, налазио се у емиграцији на дужности у Москви, где је између 5. и 6. априла 1941. ноћу потписао уговор о пријатељству и ненападању између владе СССР-а и Краљевине Југославије. На челу Земљорадничке левнице од 1928. године био је др Драгољуб Јовановић, који

једној таквој иницијативи Покрајински комитет КПЈ за Србију је 14. јануара 1943. известио Централни комитет КПЈ износећи да би у име Покрајинског комитета и Главног штаба у Веће ушао Петар Стамболић (за кога је речено да ће се ускоро врагити из Босне у Србију) и Владислав Рибникар, а од грађанских политичара Душан Богдановић, члан Главног одбора Земљорадничке странке, који је симпатисао и помагао НОП још од првих дана избијања оружаног устанка. У погледу чланова, речено је у писму, да ће се ПККПЈ оријентисати углавном на илегалце, чланове окружних Народних одбора, окружних комитета КПЈ и штабова појединих партизанских одреда.⁴⁵²

Међутим, ови планови руководства НОП-а нису се могли реализовати, јер је већина лидера левице Земљорадничке странке била колебљива и неодлучна. На речима су били за сарадњу са КПЈ и њеним организацијама, а у пракси ништа нису предузимали код својих присталица. О томе је Централни комитет КПЈ писао Покрајинском комитету КПЈ за Србију 16. јануара 1943. између осталог, и следеће: „Држање драгољубоваца не треба да вас збуњује. Као и сви грађански политичари, и они су неодлучни, колебљиви и склони деморализацији у тешким ситуацијама. Али то се не би могло рећи за све присталице вођства, за људе из народа. Држање у борби и јуначка смрт Драгољубовог присталице Радоја Крстића, треба да нас још више подстакне на учвршћењу јединства одоздо.“⁴⁵³

У јануару и фебруару 1943. у многим окружним вршиле су се припреме за образовање Народноослободилачких одбора, како би се из њиховог састава касније бирали представници за АСНОС, Ипак, у првој половини 1943. није формиран ниједан окружни НОО, о чему је било речи у претходном тексту.⁴⁵⁴

У марту је ПККПЈ за Србију упутио писмо свим окружним комитетима КПЈ и партијским руководствомима у одредима, у коме се препоручује да се појача рад на стварању Народног одбора: сеоских, месних, средњих, среских и окружних. Покрајински комитет посебно настоји да партијска руководства у најкраћем року пошаљу предлог за чланове пленума АВНОЈ-а. У једном делу писма ПККПЈ за-

се за све време рата налазио у Београду. Он се на речима слагао да симпатисао НОП, али практично у том погледу ништа није учинио.

⁴⁵² АРП, ЦК КПЈ, бр. 31. — Душан Богдановић, адвокат (публициста). Рођен 20. X 1885. у Врапцу код Госпића. Живео у Смед. Паланци и Београду. Пре рата као публициста био припадник левог крила Земљорадничке странке, а касније као члан Главног одбора Народне сељачке странке када се ова одцепила. Покушај КПЈ да успостави сарадњу са Д. Јовановићем странком у целини није успео, али то није сметало појединим њеним члановима да се активно ангажују на сарадњи са НОП-ом. Такав случај је био и са најистакнутијим личностима странке као што је био Д. Богдановић. После окупације ЦК КПЈ је одржавао везу са Д. Јовановићем преко Ивана Милутиновића, а овај преко Д. Богдановића. Током 1942. и 1943. са њим је одржавао редовну везу Б. Нешковић. Као присталица НОП-а ухапшен је 1. марта 1943., а касније пребачен у логор на Бањици, где је 7. септембра 1944. стрељан у групи робијаша жртава фашизма.

⁴⁵³ АРП, ЦК КПЈ, 37.

⁴⁵¹ ОК КПЈ Пожаревац је 28. јануара упутио писмо ПК-у за Србију у коме се истиче да интезивно раде на стварању услова за формирање ОНОО. У писму се тражи објашњење да ли неко из одреда треба да буде биран у ОНОО (АРПС, ПКС, 246); У извештају ОК КПЈ Чачак од 10. фебруара 1943. наводи се да су већ предвиђени људи за ОНОО али да још нису сазрели услови за њихово формирање.» (АИРПС, ПКС, 251).

хтева да кандидати за Веће Србије треба да буду проверени борци и одани комунисти: „Предложени другови треба да буду најпознатији у свом крају као борци за народно ослобођење, без обзира да ли су у одреду или у позадини на раду, да ли су чланови наше Партије или које друге родољубиве организације[.] Сваки округ треба да предложи најмање пет другова са пуним именима са звањем у цивили и садашњом функцијом, било у одреду било у позадинском раду.“⁴⁵⁵

Планови Покрајинског комитета тада се нису могли реализовати у погледу стварања АСНОС-а. За то постоји више разлога. Прво, била је потребна бар начелна сагласност и упутство Централног комитета КПЈ за формирање једног таквог представничког политичког тела за Србију, а Централни комитет није одговарао на писмо Покрајинског комитета КПЈ. Друго, и сам ПККПЈ постепено је долазио до закључка да треба претходно формирати веће партизанске одреде, батаљоне и бригаде НОВЈ, па тек онда стварати АСНОС. Треће, грађански политичари, односно припадници леве Земљорадничке странке, са којима се рачунало да уђу у веће, били су колебљиви и давали изговоре да још нису спремни да ступе у отворену политичку акцију против окупатора и њихових сарадника.

О томе је поново ПККПЈ писао Централном комитету у извештају од јуна 1943: „Михајло (Благоје Нешковић — М.Б.) је разговарао са Рибникаром (Владислав Рибникар — М.Б) да би створили Веће за Србију, у чије би представништво ушао он, Богдановић (Душан Богдановић — М.Б) и још неки, а чији би пленум били илегалци, чланови НОО, чланови ОК и из одреда. Мислили смо да га изаберемо на што демократскији начин, тј. да саставимо листу која би се читала на зборовима које приређују наши одреди широм Србије и конференцијама које држе НОО, омладина и наши активисти. Ту кампању смо мислили да спроведемо у току 1-2 месеца, али одлазак Рибникара к вама и одбијање Богдановића и других довело је до тога да то одложимо. Мислим да би на овај, мало необичан начин, могли збиља да формирам веће за Србију.“⁴⁵⁶

Средином 1943. Покрајински комитет КПЈ за Србију покушао је такође да образује Одбор јединственог народноослободилачког фронта за Србију, за који су били предложени не само представници НОП-а, већ и припадници грађанских политичких странака. Међутим, и овај план ПККПЈ није остварен из готово истих разлога, које смо навели за АСНОС.⁴⁵⁷

У септембру и октобру 1943. ПККПЈ поново је покренуо акцију да се формира Антифашистичко веће за Србију. У писму од 17. септембра, које је упућено свим окружним комитетима КПЈ, о то-

⁴⁵⁵ АИРПС, ПКС, ОК Вр, бр. 3.

⁴⁵⁶ АС, ЦК КПЈ, бр. 46, извештај ПК од јуна 1943. — ЦК КПЈ; Zb NOR I-5, 229-230.

⁴⁵⁷ О овом питању ПК такође обавештава ЦК у писму од јуна 1943: »Питање остварења јединственог НО фронта покушавали смо да решимо углавном преко Богдановића и Рибникара. Али, нисмо успели. Први се и сам поколебао да дође к нама када му је Михаило дао рок да одговори и одмах пође, изговарајући се на породицу, а ни његови, све остале 'главешине' чак међусобно говоре против нас. Други нас је повезао са неким који су на речима за нас, али породица их спречава да се активно боре. Сада смо чули да неки грађански политичари одржавају састанке, орјентишу се 'на руску утицајну сверу' и да би са нама разговарали. Покушаћемо и то. Иначе, ми то јединство остварујемо одоздо.« (Zb NOR I-5, 229).

ме је речено и следеће: „При избору кандидата требате се руководити тиме да међу њима буду заступљени прави народни представници, мештани са терена, а и други познати људи који сада учествују у борби, а од раније су познати као јавни радници. Или, уопште као поштен, честити људи, политички радници, чланови Партије, СК, ОК итд.“⁴⁵⁸

У то време вршене су припреме и за Друго заседање АВНОЈ-а. Чак су из многих округа на захтев ЦККПЈ, односно ПККПЈ за Србију слати предлози делегата за „Веће за Србију“ и за Друго заседање АВНОЈ-а. За делегате АСНОС-а, односно Другог заседања АВНОЈ-а, окружних комитети КПЈ су током октобра и новембра 1943. предлагали у ПККПЈ за Србију из сваког округа углавном по 6-7 најистакнутијих бораца и политичких радника са терена. Анализирајући извештаје појединих окружних комитета КПЈ, види се да су углавном предлагани чланови КПЈ, који су тада заузимали значајне функције у руководствама КПЈ, штабовима одреда, Народним одборима, комитетима Скоја, одборима УСАОС-а итд.⁴⁵⁹

Једанаестог новембра 1943. Мома Марковић је упутио писмо Покрајинском комитету КПЈ за Србију, у коме га извештава да Главни штаб НОВ и ПО Србије има свакодневну везу са Врховним штабом и ЦККПЈ и да се на ослобођеној територији у Босни врше припреме за оснивање Националног комитета ослобођена Југославије (Привремена влада). У писму се наводи да Централни комитет КПЈ тражи да им се најхитније из Србије пребаце чланови Главног одбора Народне сељачке странке Драгољуб Јовановић и Душан Богдановић. „Траже да им на пленуму АВНОЈ-а, који ће се убрзо састати пошаљемо неколико делегата. Пленум треба да донесе важне одлуке у вези са догађајима у свету, опоразум у Москви и избегличком владом.“⁴⁶⁰

Међутим, из Србије се тешко могло пребацити на ослобођену територију Босне, па су је на Другом заседању АВНОЈ-а заступали борци који су се повукли из Србије са главнином партизанских снага још крајем 1941. године. Није се могло утврдити из којих разлога, али тада се одустало и од идеје о стварању „АВНОЈ-а за Србију“, односно АСНОС-а. Претпостављамо да узроке треба тражити у томе што су ЦККПЈ и Врховни штаб баш у том периоду инсистирали да се део партизанских снага и један број чланова По-

⁴⁵⁸ АС, ОК Ар, 165.

⁴⁵⁹ ОК Крушевац (АИРПС, ПКС, 403), у свом писму од 10. октобра предлаже 6 кандидата за »АВНОЈ Србије«: Чедо Семић, сељак, члан Штаба одреда; Душан Добрић, сељак, председник НОО; Јанко Милојевић, радник, политички комесар одреда; Данило Милошевић, радник, секретар СК КПЈ Крушевац; Властимир Годић, студент, заменик политичког комесара одреда и Драгослав Јовановић, секретар ОК Крушевац; ОК Ваљево је 1. новембра предложило 6 кандидата, међу којима су била 2 члана ОК, а остали чланови средњих руководства. (АИРПС, ПКС, 416); ОК Младеновац 26. новембра предложио је за АСНОС: »Стефановић Ивана Србу, к-та одреда, »друг Живадин«, пол. ком. чете, сељак[...]. Катић бивши интендант одреда, Љубомир Ивковић Шуца, секретар ср. пов. КПЈ, Мића Вујачић, сељак из Амерића, Миленија, сељанка из Дражња.« (АИРПС, ПКС, 431/а).

⁴⁶⁰ АИРПС, ПКС, 422. — У поменутом писму наводи се и следеће: »Оснива се Национални комитет народног ослобођења Југославије. Шаљу предлог и траже напомене. Председник је Тито, подпредседник Кардељ, Рибникар и Божидар Маговец. Од Србијанаца Поп Зечевић и С. Жујевић — први као повереник за унутрашње послове, а други за саобраћај.«

крајинског комитета и Главног штаба пребаце у Санџак, односно источну Босну, како би се спојили са групом дивизија којом је руководио Врховни штаб. На овакав закључак упућују нас и сећања појединих савременика, односно руководећих људи НОП-а из тог периода.⁴⁶¹ Видећемо у наредном тексту, формирање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије (АСНОС) биће извршено тек у новембру 1944, дакле у време када је била ослобођена цела територија уже Србије.

На другом заседању АВНОЈ-а, које је одржано 29. новембра 1943. у Јајцу, положени су темељи државном и друштвеном уређењу нове Југославије и донете одлуке које су биле од далекосежног значаја за будућност југословенских народа. Тиме је био задат ударац домаћој и страниј реакцији, које су на рачун борбе народа Југославије ковале планове о будућем уређењу наше земље. Према томе, могло би се рећи да је Друго заседање АВНОЈ-а представљало круну дотадашњих војно-политичких успеха и значило историјску прекретницу у даљем процесу ослободилачког рата и револуције.⁴⁶²

О одлукама Другог заседања АВНОЈ-а и великим успесима НОВ и ПОЈ, патриотске масе у Србији биле су обавештене преко емисија радио-станице „Слободна Југославија“ и преко савезничких радио-станица, у којима је редовно објављивано саопштење Врховног штаба НОВ и ПОЈ о развоју операција у свим крајевима Југославије, као и преглед ратних операција на источном и западном фронту.⁴⁶³

Одмах после заседања АВНОЈ-а, у Шумадији, источној и јужној Србији одржани су посебни курсеви и семинари на којима су проучаване одлуке АВНОЈ-а. С обзиром на историјски значај ових одлука, чланови ПККПЈ и ПК Скоја, окружни и срески комитети и штабови партизанских одреда у многим крајевима Србије организовали су зборове и конференције, на којима је објашњаван значај одлука Другог заседања АВНОЈ-а. Популарисањем одлука АВНОЈ-а били су посвећени многи прогласи ПККПЈ, ПК Скоја, окружних комитета, затим, Штаба Друге јужноморавске, а касније и осталих бригада и штабова одреда. У прогласу који је у првој половини децембра 1943. издао ПККПЈ народу Србије речено је и следеће: „Историјске одлуке II скупштине АВНОЈ-а већ представљају нову, велику победу наших народа и њихове ослободилачке војске. На демократски начин изабрани су у АВНОЈ претставници свих народа и свих друштвених слојева, без обзира на веру и политичко убеђење. У НКОЈ, налазе се Срби, Хрвати, Словенци, Црногорци и Муслимани; налазе се радници, сељаци, интелектуалци, угледни политичари и јавни радници.“⁴⁶⁴

Без сумње, историјске одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, успеси НОВ и ПОЈ, и међународна афирмација народноослободилачког покрета, имали су снажно дејство на политичко расположење наро-

⁴⁶¹ АИРПС, PKS, 422, наведено писмо Моме Марковића од 11. новембра 1943; ИАБ, Мг-V-27, сећања Благоја Нешковића; ИАБ-Мг сећања Моме Марковића.

⁴⁶² АРП, бр. 19221, Друго заседање АВНОЈ-а, издање АВНОЈ-а 1943.

⁴⁶³ У емисији од 22 децембра 1943. »Слободна Југославија« је пренела саопштење да је погинуо Иво Лола Рибар, секретар ЦК Скоја (Zb ОРЈ II-1, 93).

⁴⁶⁴ АИРПС, PKS, 464/а.

да Србије, које се испољавало у разним видовима и формама у селима и градовима ослобођене и окупиране територије. Све је то подстицало патриотско становништво да збије своје редове и да појача борбу против окупатора и његових сарадника. Партизански одреди су током децембра појачавали нападе на немачке и бугарске окупаторе, недићевце и четнике ДМ. Окружни и срески комитети КПЈ настојали су да мобилишу што више бораца за попуњавање одреда и стварање нових бригада НОВЈ. Крајем 1943. и почетком 1944. нарочито се истицала активност скојевске и омладинске организације у политичком објашњавању одлука АВНОЈ-а у Доњој и Горњој Јабланици, Пустој Реци, Пасјачи и многим другим ослобођеним и окупираним крајевима Србије.⁴⁶⁵

Поводом Другог заседања АВНОЈ-а, партијска техника Окружног комитета КПЈ Крушевац на Јастрепцу штампала је проглас којим се објашњавају циљеви ослободилачке борбе и народ позива на оружје. Низ пропагандних материјала у којима су популарисане одлуке АВНОЈ-а издавали су и други окружни и срески комитети.

Наравно, квислиншке власти, великосрпска буржоазија, предвођена четничким покретом Драже Михаиловића и друге реакционарне снаге у Србији нерадо су примали вести о одлукама заседања АВНОЈ-а у Јајцу. Сви су они на свој начин коментарисали одлуке АВНОЈ-а и формирање националног комитета ослобођења Југославије, као органа са свим обележјима владе и као представника народа Југославије у земљи и иностранству.⁴⁶⁶

Ново време, је, на пример, у броју од 8. децембра 1943. донело саопштење, позивајући се на радио-вести Јунајтед-преса, да је образовање Привремене владе, под председништвом Броза Тита, примљено од југословенске владе у емиграцији, у Каиру, са запрепашћењем и да је у тамошњим круговима изазвало праву панику. У истом чланку, иако се омаловажавају одлуке Другог заседања, наводи се да „Вилхелмштрасе“ сматра југословенски комунистички кабинет за важан догађај.⁴⁶⁷

Када су увидели да светска демократска јавност све више подршке пружа ослободилачком покрету југословенских народа и да одлуке Другог заседања АВНОЈ-а наилазе на добар пријем у међународној јавности те да су их прихватиле чланице антихитлеровске коалиције: Совјетски Савез, Енглеска и Америка, Недићева влада је издала 19. децембра 1943. посебно саопштење поводом образовања Националног комитета ослобођења Југославије, а 21. децембра Милан Недић је говорио преко Радио-Београда панично и нервозно, истичући да „све Србе треба окупити против Тита“ и да та борба без предаха и без колебања треба да одлучи ко има да живи и ко има да се уништи.⁴⁶⁸

⁴⁶⁵ Први конгрес УСАОС-а, Београд 1944, 116; Велика антифашистичка скупштина Србије, Београд 1944, 85.

⁴⁶⁶ Дванаестог децембра 1943. Петар Стамболић је упутио писмо Моми Марковићу у коме га извештава о расположењу у Београду: »Стварање НКОЈ, овде је узбудило духове. Дражиновцима је остала само недићевска парола: 'Моша није србин', да су сви Хрвати. Поразио их је став савезника. Свакако да ће доћи до зближавања великосрба. Иначе, народ је овде одушевљен. Ми би имли стотине људи за одред у Београду, чекају на одлазак неки врло добри људи.« (АИРПС, ПКС, 404).

⁴⁶⁷ Ново време 8. XII 1943.

⁴⁶⁸ Исто, 19. XII 1943; 21. XII 1943.

Да би се што боље супротставио непријатељској пропаганди, Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио је писмо свим окружним комитетима 22. XII 1943, од којих се захтева да свуда и на сваком месту популаришу одлуке АВНОЈ-а и његов Извршни орган — Национални комитет, а уједно се настоји да се раскринка споразум и сарадња између Недића и Драже Михаиловића и Драже и Немаца. „У вези с тим, наши ОК-и и све партијске организације треба да развију и појачају свој рад на агитацији и пропаганди, на популарисању одлука II скупштине АВНОЈ-а, разбијају лажи Недића. Треба еластично наставити са радом у масама које су раније биле под четничким утицајем.“⁴⁶⁹

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а изазвале су нарочито неспокојство у редовима четничког покрета Д. Михаиловића. Јер, крајем 1943, народноослободилачки покрет у Југославији постиже значајно признање у свету, не само у СССР, већ и код западних савезника. Енглеска је преко Черчила званично отказала помоћ четницима. Због свега тога четници су намеравали да своје акције организују на ширем плану. Почели су убрзано да стварају равногорске одборе у многим крајевима Србије. Осим тога, настојали су да за свој покрет придобију представнике разних политичких партија. Крајем 1943. четничком покрету је дефинитивно пришао и Живко Топаловић, вођ Социјалистичке партије Југославије, и још неки његови истомишљеници.⁴⁷⁰

Међутим, најважније је то да су четници похитали, да као противтежу заседању у Јајцу, одржаће и своје скупове „еминентних“ политичара и да на њима донесу „Резолуцију о задацима против народноослободилачког покрета“.

Те своје концепције четници су формулисали на свом конгресу у селу Ба, на северним падинама Сувобора (Ваљевски округ), који је одржан од 25. до 28. јануара 1944. Овом четвородневном скупу четника присуствовала су 274 делегата, представника бивших политичких партија из Србије, Хрватске, Црне Горе, Словеније и Босне и Херцеговине, који су се удружили са четничким покретом у тзв. Југословенску народну демократску заједницу. Конгресу је присуствовао и капетан Менсфилд, члан Војне мисије САД при четничкој врховној команди.⁴⁷¹

Четнички конгрес је организован ради одбране старог друштвеног покрета, а био је уједно још један покушај да се оспори законитост одлука АВНОЈ-а и да се светска реакција мобилише у одбрану четника Д. Михаиловића. Осим општрих осуда одлука АВНОЈ-а, линије и политике КПЈ и ослободилачког покрета уопште, на том конгресу је изражена „дубока забринутост“ што западни савезници помажу НОВЈ. Да би обманули масе и појачали своју пропаганду, четници су усвојили декларацију у којој је, поред осталог, речено да ће послератна Југославија бити уређена на федеративном принципу (Србија, Хрватска, Словенија) и то као уставна монархија. „Велики народни конгрес“ одлучио је да се Централни национални комитет Краљевине Југославије прошири и да се при-

⁴⁶⁹ АС, П.П.Н, 45.

⁴⁷⁰ Др Живко Топаловић је написао публикацију *Srbija pod Dražom*, (Лондон 1968, 1-146) у којој описује свој боравак са Дражом од конгреса у селу Ба (јануар 1944. до маја 1944.)

⁴⁷¹ Архив Државног секретаријата за иностране послове: (у даљем тексту: ДА СИП), Ем. в. Пов. 293, Извештај од 14. I 1944.

ступи убрзаном стварању равногорских одбора као политичке основе четничког покрета.⁴⁷²

Готово у свим прогласима партијских и скојевских руководства, као и штабова одреда у току рата, у којима су се обраћали народу Србије с позивом да појача оружану борбу, увек је истицано да патриотским масама, које се боре против окупатора и његових сарадника, треба да буде пример херојска борба Совјетског Савеза који се бори против Хитлерове Немачке. Током 1943. године у многим селима и градовима обележене су годишњице смрти Владимира Илича Лењина; годишњица рођења Јосифа Висарионовича Стаљина; годишњица октобарске социјалистичке револуције итд.⁴⁷³

Успеси Црвене армије и осталих савезника популарисани су готово у свакој прилици: у писмима, разним пропагандним материјалима; на зборовима, конференцијама, митинзима и сл. Према томе, ослободилачки покрет у овој, као и другим покрајинама, развијао се и на симпатијама према Совјетском Савезу у које је међу радним масама ширила Партија, уливајући веру у његову коначну победу над фашистичком Немачком. У писму које је Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио 31. јануара 1943. Окружном комитету КПЈ Зајечар, посебно је наглашено да „у агитацији треба пуну пажњу посветити популарисању борбе Црвене Армије и наше НОБ-е“. Писма сличног садржаја ПККПЈ слао је и другим окружним комитетима, а ови среским и месним руководствомима и организацијама на терену.

Међутим, током јесени 1943. паралелно са припремама које су окружни комитети КПЈ вршили за изборе окружних народних одбора и припремање делегата за АСНОС Србије, интензивно се радilo на прослави 26-годишњице Велике октобарске социјалистичке револуције. Тим поводом је Покрајински комитет КПЈ упутио проглас народу Србије, у коме се величају успеси Црвене армије и позивају патриотске масе да удвоструче напоре у борби против окупатора и његових сарадника: „По трећи пут у току борбе за ослобођење наше домовине, у току ослободилачког рата, прослављамо празник Велике октобарске социјалистичке револуције. Низала се победа за победом Велике социјалистичке октобарске револуције и наш народ се радовао. Њене тековине: социјалистичко друштво, Савез совјетских социјалистичких република, братска заједница народа Совјетског Савеза и њихова победоносна и ослободилачка Црвена армија давале су снагу нашем народу да се одупре подлим плановима фашиста, да остане достојан својих предака, да изабере пут части, слободе и независности.“⁴⁷⁴

Годишњица октобарске револуције посебно је обележена на терену Шумадије и јужне Србије. Тако су, на пример, на терену ОККПЈ Крагујевац одржаване конференције и састанци не само у

⁴⁷² АРП, бр. 14746/ХИХ 1-19/4; 14745/ИХ-1-20/44 и 625/VI-2-1/44.

⁴⁷³ ОК Зајечар је 21. јануара упутио проглас — »Радном народу Тимочке крајине« поводом 19-тогодишњице Лењиновог смрти, а 25. јуна Недељко Караџић пише писмо ОК КПЈ: Зајечара, Врања, Лесковца, Ниша и Крушевца у којем инсистира да »Стаљинов говор од 25. фебруара и 1. маја умноже у што више примерака« (АС, ОК За 14. и 27).

⁴⁷⁴ АИРПС, ПКС, 421. — Поводом годишњице октобарске револуције и ЦК КПЈ је упутио проглас народима Југославије, који је са закашњењем од 2-3 месеца стигао на територију јужне Србије и проучавао се на састанцима комитета и организација КПЈ (АИРПС, ЦК КПЈ, 53).

партијским организацијама већ и са народним одборима, одборима АФЖ-а, активима Скоја, одборима УСАОС-а, итд. Чланови окружних и среских комитета КПЈ тим поводом су обилазили поједина села на територији округа и одржали чак пригодна предавања симпатизерима НОП-а.⁴⁷⁵

Међутим, 7. новембар је најмасовније прослављен на ослобођеној територији јужне Србије. Тога дана у Црној Трави је извршена смотра јединица Другог јужноморавског партизанског одреда и одржан митинг у присуству 2.000 људи. Интересантно је напоменути да су овом скупу присуствовали и Благоје Нешковић и Драги Стаменковић, који су говорили, између осталог, о војно-политичкој ситуацији у свету и у земљи. Овој манифестацији присуствовали и бугарски партизани који су, као посебна чета од 40 бораца, налазила у саставу Лужничког батаљона. Затим, Косовска чета, која је после смотре са ударним батаљоном прешла на терен врањског подручја. Истог дана у Прокупљу је било на митингу око 8.000 људи, жена, омладине и пионира; у Бלאцу око 4.000, у Куршумлији 2.000 грађана итд. Тим поводом ОККПЈ Лесковац писао је Покрајинском комитету: „На прославу су долазили из села организовано по општинама, са сликама, транспарентима, паролама[.] Уочи прославе, 6. новембра била је организована бакљада уз учешће свих организација, власти и војске.“⁴⁷⁶ Сличне манифестације организовали су окружни комитети Врање, Крушевац, Ниш, Младеновац и други

6. Одлазак једног броја чланова ПККПЈ у Санцак и источну Босну крајем 1943. године

Провале, хапшења и многе друге репресалије окупаторско-квислиншких снага били су пролазне кризе у народноослободилачком покрету Србије. Захваљујући повољном развоју међународних догађаја и значајним успесима народноослободилачке војске Југославије, у јесен 1943. године НОП у Србији почео је све интензивније да се развија. Редови НОВ и ПО попуњавани су новим борцима, док се у квислиншким редовима јављала све већа дезоријентација, па ће немачки и бугарски окупатори у борби против партизана све више користити јединице четничког покрета Драже Михаиловића.

Са становишта даљег развоја народноослободилачке борбе у Југославији, територија Србије имала је све већи значај. Пре свега требало је даље распламсати народноослободилачку борбу у Србији, како би се дефинитивно разбиле удружеде недићевско-четничке снаге, које су грчевито покушавале да се одрже и да послуже као ослонац разним комбинацијама реакционарних кругова на западу око интересних сфера на Балкану. Значај Србије у оперативном и стратегијском смислу уочили су Централни комитет КПЈ и Врховни штаб још у првој половини 1943, а у августу је Врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито наредио Другој пролетерској дивизији да крене у Санцак и Црну Гору, да разбије Италијане, четнике, муслиманску фашистичку милицију и да припреми базу за продор у Србију.⁴⁷⁷ Двадесет првог октобра 1943. Врховни командант је наредио штабу Другог корпуса НОВЈ да своја оперативна дејства ори-

⁴⁷⁵ АС, ОК Ар, 245.

⁴⁷⁶ АС, ПКС, 714.

⁴⁷⁷ Зб NOR II-10, 141.

јентише према Србији као најважнијем стратегијско-политичком циљу: „То је најважнија стратегијско-политичка задаћа садашњице да се онемогући Дража. Треба радити хитно у том правцу због вањско-политичких разлога.“⁴⁷⁸

После краћега времена, по наређењу Врховног штаба, Другој пролетерској дивизији придружила се Пета крајишка дивизија, која је 26. октобра избила на границе Србије код Вишеграда, Добруна и Рудог. Друга пролетерска и Пета крајишка дивизија до 10. новембра 1943. биле су дубоко продрле на територију западне Србије и напредовале до линије планина Шарган-Палисад-Љубуш. Цела територија иза ове линије била је ослобођена од окупатора и четника Драже Михајловића.⁴⁷⁹

Ова синхронизована акција оперативне групе дивизија НОВЈ утицала је на окупаторе, квислинге и четнике да збију своје редове. Немци су одједном обуставили готово сваку акцију против четника Драже Михајловића, јер су они заузимали прве борбене положаје (дакле, испред немачких линија) у борби против јединица НОВЈ. Највећи део окупаторско-квислиншких снага тада је упућиван према Дрини да би се спречио продор партизанских јединица.

Да би продор Оперативне групе дивизија био ефикаснији и снажнији, Врховни штаб и Централни комитет настојали су да постојеће партизанске снаге у Србији (прве српске бригаде) крену у правцу Санџака и источне Босне како би се спојиле са главнином партизанских снага, којом је руководио Врховни штаб, и како би касније заједничким снагама продрле у Србију. Благоје Нешковић је требало да се састане и са неким од чланова Централног комитета КПЈ, односно Врховног штаба; да добије инструкције за нове операције у Србији и да се потом врати са српским јединицама, односно оперативним групама дивизија НОВЈ.⁴⁸⁰

О иницијативи Централног комитета и Врховног штаба Мома Марковић је обавестио Петра Стамболића у писму од 11. новембра 1943, у коме је, између осталог, речено: „Ђаћа (ЦККПЈ — М. Б.) је дао директиву да ПК напусти Београд и да тамо остане само технички пункт. Предлаже се да иде за Топлицу или где је најзгодније. Зато би у том смислу требало да предузмеш најхитније мере и да, ако немаш могућности да одеш доле, дођеш код мене (у Шумадију — М. Б.) Можда би још боље било да дођеш код мене, јер ће и Михаило (Б. Нешковић — М. Б.) вероватно ускоро доћи. Ђаћа нам је ставио у задатак да са главним снагама пођемо у правцу твог родног места (с. Брезова — М. Б.). Ја сам му одговорио да се главне снаге налазе са Михаилом и да преко, Слободне Југославије' поручи Михаилу да прво дође код мене, а после заједно у датом правцу. Порука је била преко 'Слободне Југославије'. Очекујем сада Михаила. Затим је дошла друга депеша да одмах, ако можемо, кренемо у датом правцу. Ми оскудевамо за џебаном и чим је добијемо, кренућемо чак и без Михаила, ако не дође брзо.“⁴⁸¹

Само 10 дана касније (21. новембра) Мома Марковић и Љубинка Милосављевић су упутили још једно писмо у Београд Петру Стам-

⁴⁷⁸ Зб NOR II-10, 397-398.

⁴⁷⁹ Исто.

⁴⁸⁰ АРП, Србија, II/179, телеграм Б. Нешковића, без датума, вероватно је из прве половине децембра 1943.

⁴⁸¹ АИРПС, ПКС, 422.

болићу, у коме га извештавају да имају свакодневну радио везу са Централним комитетом КПЈ који стално шаље упутства за рад и тражи извештаје о војно-политичкој ситуацији у Србији. Посебно се ЦККПЈ интересовао за рад партијске организације и о последицама провале које су извршили Василије Буха и Вера Милетић.⁴⁸²

Двадесет првог новембра Прва шумадијска бригада упутила се преко западне Србије у правцу Санцака. С њом су пошли Љубинка Милосављевић, члан ПККПЈ и Мома Марковић, члан ПККПЈ и комесар Главног штаба за Србију. Са Првом шумадијском бригадом вратило се у Санцак, односно у Босну и седам војно-политичких руководилаца, које су Централни комитет КПЈ и Врховни штаб послали преко Срема октобра 1943. Србији као помоћ у кадровима.⁴⁸³ Крајем новембра, према источној Босни је кренула и Прва јужноморавска бригада. С њом је кренуо и Благоје Нешковић, секретар ПККПЈ за Србију. Дакле, тада су била већ три члана Главног штаба. Благоје Нешковић је у телеграму, упућеном Централном комитету КПЈ по доласку у источну Босну (12. 12. 1943) јавио: „Према вашој поруци, пошао сам са Првом јужноморавском бригадом, 450 бораца. Офанзива ме омела да се спојим са Вуком (Мома Марковић — М.Б.). Путували смо 20 дана под борбом, борци су уморни.“⁴⁸⁴

Само шест дана касније, секретар ПККПЈ за Србију упутио је други телеграм Централном комитету КПЈ: „Јужноморавска бригада боса, уморна, претрпела губитке, без муниције, неспособна да се врати док се не снабде са оружјем.“⁴⁸⁵

У историјској литератури, па и у сећањима савременика подељена су мишљења о томе ко је дао иницијативу за одлазак првих српских бригада, односно чланова ПККПЈ и Главног штаба, у источну Босну. Низ докумената које смо већ цитирали говоре да је то била иницијатива Централног комитета КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Радио-станица „Слободна Југославија“ током новембра 1943. више пута је објављивала: „Нека Михаило са главним јединицама пође у сусрет Вуку.“ То је значило да Благоје Нешковић пође са Првом јужноморавском бригадом према Шумадији, да се састане са Првом шумадијском бригадом и да заједно пођу у источну Босну.⁴⁸⁶ У том смислу је било и писмо Петра Стамболића, које је 3. децембра 1943. упутио члановима ПККПЈ, који су се налазили на југу Србије: „Добио је наређење (Мома Марковић — М.Б.) да са главним снагама крене ка родном месту Милановом (П. Стамболић — М.Б.). Он је одговорио да су главне снаге са Михаилом, те је уследила ова порука (преко Слободне Југославије — М.Б.). За Михаила и Алимпија (Предраг Марковић Алимпије, командант Прве јужномо-

⁴⁸² АИРПС, ПКС, 429. — У истом писму речено је и следеће: »Поново смо примили наређење да ПК изађе на терен, можда тамо где је Михаило (јужна Србија — М. Б.), а можда негде на другом месту где ће најприсније руководити читавим радом. У Београду да остане само технички пункт. Према томе ти треба што је могуће пре да изађеш из града и да дођеш или овамо, или ако имаш везу код Михаила.«

⁴⁸³ АИРПС, ПКС, 429; А. Виторовић, н. д, 520; М. Перовић, н. д, 330; сећања Љубинке Милосављевић, која сам забележио 14. јуна 1971. године.

⁴⁸⁴ АРП, Србија, II/179.

⁴⁸⁵ Исто.

⁴⁸⁶ М. Перовић, н. д, 330; АИРПС, ПКС, 418, писмо П. Стамболића члановима ПК на југу Србије.

равске бригаде — М.Б.) Најзад Вук је добио наређење да и без Михаила крене у том правцу.⁴⁸⁷

Међутим, према неким подацима, претходно је Покрајински комитет КПЈ за Србију тражио сагласност од Централног комитета и Врховног штаба да у Босну упути своје бригаде и тек онда се настојало на њиховом пребацивању. У том смислу је још у мајском писму Покрајинског комитета Моме Марковићу, у коме је дата оријентација за стварање јединица НОВ у Србији, стајало да треба узети најразноврсније варијанте у вези са покретом бригада пред концентрацијом непријатеља: „Ми смо ти писали да бисмо ми људе слали чак и у Босну, ако их ми овде не можемо одржати (...) Од такве нужне мере не треба се одрицати ни сада, сети се писма друга Тита.“⁴⁸⁸

Александар Виторовић у публикацији *Централна Србија у НОВ-и* тврди да је предлог за одлазак у источну Босну дошао из Србије и да су га ЦККПЈ и Врховни штаб прихватили 14. новембра и да су тек онда уследиле оне поруке Покрајинског комитета и Главном штабу Србије преко радио-везе и емисија „Слободне Југославије.“⁴⁸⁹

Ова тврдња није без основа. Јер, груписање већих партизанских снага у Шумадији и јужној Србији представљало је снажан ударца по непријатеља и у војном и у политичком погледу. Отуда су Покрајински комитет и Главни штаб претпоставља да ће непријатељ, користећи наступајућу зиму, покушати свим средствима да усредсреди своје ударце на партизанска жаришта у Србији. Због тога се морало и тражити решење које би у датим условима онемогућило непријатеља да својом концентрацијом нанесе НОП-у теже ударце.

Уосталом, није битно ко је дао иницијативу да Прва шумадијска и Прва јужноморавска бригада и више чланова ПККПЈ и Главног штаба крајем новембра 1943. напусте Србију. Сигурно је да су имали најбоље намере и руководство НОП-а у Србији и Централни комитет КПЈ и Врховни штаб. Друго је питање какве су биле последице.

Једна од тешкоћа била је у томе што Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб за Србију нису били на једном месту од новембра 1943. до средине 1944. што је стварало проблеме у руковођењу партијском организацијом и обједињавању акција, које су изводили партизански одреди и бригаде НОВЈ у Србији. Док су се налазили у Босни — прва 2—3 месеца, чланови ПККПЈ и Главног штаба имали су веома слабе везе са Србијом. На тај начин био је за извесно време практично паралисан рад ПККПЈ и Главног штаба као колективних руководстава, иако је крајем 1943. и почетком 1944. било неопходно да чланови ПККПЈ буду на окупу. С тим у вези је и писмо Драгог Стаменковића од 17. децембра 1943. упућено Петру Стамболићу, у коме инсистира да се преостали чланови ПККПЈ састану и продискутују о најновијој војно-политичкој ситуацији у Србији: „Овде има услова (у Јабланици — М.Б.) да се остане у раду, да се обилазе окрузи. Не знамо сада какво је стање у западној Србији и Шумадији, те не би могли рећи да ли је боље тамо или овде. По договору са Михаилом, овде ће бити нужно да дође још неки друг из ПК.“⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ АИРПС, ПКС, 418, писмо Петра Стамболића од 3. децембра 1943.

⁴⁸⁸ АС, ПКС, 248, писмо ПК од 6. маја 1943. Моме Марковићу; Zb NOR I-5, 154.

⁴⁸⁹ А. Виторовић, н. д, 522.

⁴⁹⁰ АИРПС, ПКС, 448.

И Благоје Нешковић је у телеграму Централном комитету КПЈ од краја децембра 1943. констатовао да ће имати несагледиве последице за партијску организацију Србије и за НОП уопште њихово одсуство на дуже време: „Констатовали смо штетност одласка из Србије другова које сте послали (мисли се на војно политичке руководиоце — М.Б.) као и моје извлачење. Вук и остали другови су погрешно тумачили ваше депеше.“⁴⁹¹

Одлазак Прве шумедијске и Прве јужноморавске бригаде такође је имало тежих последица за даљи развитак НОП-а у Србији. Јер су у састав ових јединица били укључени најзраслији партијско-политички и војни руководиоци и најбољи борци из Шумадије и јужне Србије. Осим тога, ови кадрови су повучени са устаничких територија баш у периоду када су руководства НОП-а у Србији улагала максималне напоре да се што више људства мобилише у партизанске јединице; да се стварају нови одреди, бригаде и дивизије, а тада се оскудевало не само у оружју и муницији већ и у руководећем кадру.

Време поласка ових бригада у Санџак, односно источну Босну, такође није срећно изабрано. Требало је по највећој хладноћи и снегу, а уз то без довољно хране, одеће и муниције, маршовати дуго преко планинских масива западне Србије, а уз то водити свакодневне борбе са много бројнијим и технички опремљенијим непријатељским снагама. То је проузроковало да су обе ове српске јединице десетковане и да су изгубиле своје најбоље кадрове. Само у пријепољској бици 4. децембра 1943. Прва шумедијска бригада изгубила је преко 300 бораца. Мањи број партизана био је заробљен од немачких војника. Целу ову ратну драму преживело је свега 119 Шумадинаца, од којих су многи били лакше или теже рањени.⁴⁹²

Знатне губитке имала је и Друга јужноморавска бригада. Само у борбама против Немаца, Бугара, четника и недићеваца у току маршовања од Расине до Дрине изгубила је више од 100 бораца. О томе је Благоје Нешковић послао телеграм Централном комитету КПЈ крајем децембра 1943: „После офанзиве остало 350 бораца Прве јужноморавске бригаде. Потребно 10 дана да се припреми за пут у Србију (...) Ако нема изгледа да се видимо у том међувремену, јавите ми да вам поставим нека питања и тражим неопходно потребне директиве за рад у Србији.“⁴⁹³

Према свему изложеном, може се закључити да напори ПККПЈ и Главног штаба за Србију; затим, ЦККПЈ и Врховног штаба, а нарочито бораца и руководиоца Прве шумедијске и Прве јужноморавске бригаде, нису уродили плодом, када је реч о одласку ових јединица у Санџак и источну Босну. У сваком случају, биће потребни нови истраживачки напори да би се цео овај проблем могао што боље осветлити.

⁴⁹¹ АРП, Србија, II/179. — У истој депеши Нешковић инсистира: »Ако дозволите брзи одлазак за Србију другој дивизији, ја бих остао са Вуком. У противном тражио бих други канал, а Вук би остао са другом дивизијом или како наредите.«

⁴⁹² АРП, Србија, II/179, телеграм Б. Нешковића — ЦК КПЈ (без датума), вероватно крајем 1943. или почетком 1944. године; А. Виторовић, н. д. 527-528.

⁴⁹³ АРП, Србија, II/179, телеграм Благоја Нешковића — ЦК КПЈ од 18. децембра 1943.

ЗАКЉУЧАК

Сва наша досадашња истраживања показују да временски период (јануар — децембар) 1943. представља посебну етапу или фазу у развоју НОП-а у Србији. Разуме се, у склопу општег развоја народноослободилачког покрета треба тражити битне карактеристике развојног пута Партије, Скоја и свих других народноослободилачких организација, које су деловале у Србије у току рата.

Пошто је предмет нашег истраживања Партија, односно њена активност у одређеном периоду, уверени смо да ће читалац на основу прочитаног рада, који је писан на основу прворазредних, до сада необјављених докумената, добити потпунију представу о једном изузетно богатом раздобљу наше револуционарне прошлости, о коме је до сада веома мало писано.

У првој половини 1943. године КПЈ у Србији је предузела низ мера не само да учврсти руководства и организације већ је упоредо с тим радила на omasовљењу организације и стварању нових средских и окружних комитета КПЈ; затим, на стварању и јачању партизанских одреда, на учвршћењу народноослободилачких организација: Скоја, Усаоса, АФЖ-а, народних одбора и др; на политичком деловању у масама и на раскринкавању свих непријатељских снага у земљи, а посебно издајничке улоге Драже Михаиловића.

Губици, које је претрпела Партија крајем 1941. и током 1942. били су знатни, али су ипак надокнађени пријемом у чланство напредних радника, сељака и интелектуалаца. Посебно је из редова Скоја и напредне омладине регрутован велики број чланова КПЈ у свим фазама ослободилачког рата па, разуме се, и током 1943. Према томе, Ској је био и остао непресушни извор нових чланова Комунистичке Партије Југославије.

Најјача партијска организација у првој половини 1943. била је у јужној и централној Србији. Постојали су окружни комитети КПЈ: у Пожаревцу, Зајечару, Младеновцу, Нишу, Врању, Лесковцу, Крушевцу, Аранђеловцу, Ваљево, Чачку и средски и месни комитети, као и партијске организације (ћелије) у многим градовима и селима Србије. На територији ових округа деловали су, са мање или више успеха, и партизански одреди. Активна је била нарочито скојевска, а и друге народноослободилачке организације.

Према непотпуним подацима, током јуна 1943. на територији уже Србије било је око 1000 чланова КПЈ и више од 400 кандидата. Дакле, готово упола мање него 1941. пре избијања оружаног устанка у Србији. Социјални састав партијског чланства био је тада: око 30% радника, 50% сељака и 20% интелектуалаца. У истом периоду (јуна 1943.) било је у Србији око 2000 до 2500 чланова Скоја (четвороструко мање него пре 1941. пре избијања устанка у Србији).

Међутим, баш у периоду када су били постигнути значајни резултати у обнављању и учвршћењу партијских организација и јачању НОП-а готово у свим крајевима Србије, непријатељ је нанео огромне губитке партијским и скојевским организацијама појединих округа и извесном броју партизанских одреда. У Београду је у јануару и фебруару 1943. дошло до великих провала; у Нишу и Чачку у фебруару. У Крушевцу је дошло до велике провале у марту итд. Тешко је пронаћи било који округ, град или неку већу партијску и скојевску организацију која се није сукобљавала са овим

проблемом не само 1943. већ у свим фазама развоја рата и револуције у Србији.

Везе између ПККПЈ за Србију (чије је седиште све до септембра 1943. било у Београду) и окружних комитета, односно штабова партизанских одреда, одржаване су преко специјалних курсева, али су често прекидате, те су се поједини пунктови и канали губили и по неколико месеци. Посебан проблем је био у томе што је веза Покрајинског комитета са Централним комитетом КПЈ веома слаба те се оскудевало у упутствима за рад од највишег партијског руководства Југославије.

У другој половини 1943. Покрајински комитет предузима низ мера како би се што већи број становника укључио у народноослободилачки покрет. ПККПЈ и Главни штаб за Србију били су охрабрени тиме што су на југу Србије стварани већи партизански одреди, а у источној и централној Србији батаљони НОВЈ. Војно-политичка ситуација у земљи је таква да је требало енергично деловати. Међународна ситуација је била нарочито повољна. Већ од маја вршене су припреме за стварање првих српских бригада. Средином јула одржано је Међуокружно партијско саветовање на Букуљи (код Аранђеловца) за руководства западне и централне Србије, које је имало велики значај за даљи развитак НОП-а не само ових округа већ и целе Србије. На овом саветовању размотрени су постигнути резултати и измењена искуства између окружних партијских руководства на поменутој територији. Закључци са овог саветовања прочитани су у свим руководствома и партијским организацијама све до краја 1943. године.

За партијску организацију Србије и за даљи развитак НОП-а уопште у овој покрајини два догађаја у јесен 1943. била су од изузетног значаја.

Прво, што су готово сви чланови Покрајинског комитета КПЈ и ПК Скоја, били отишли из Београда и налазили се на терену окружних комитета, где су непосредније могли да руководе партијским организацијом и партијским одредима. Друго, што су ПККПЈ и окружни комитети, као и Главни штаб Србије, вршили припреме за стварање првих бригада НОВЈ у Србији. Прва шумадијска бригада формирана је 5. октобра 1943. на Руднику, а Прва Јужноморавска 12. октобра у селу Ображде (Јабланица). Формирање бригада НОВЈ имало је огроман не само војни већ и морално-политички значај. У патриотског становништва расло је уверење да ће се јачањем одреда и стварањем бригада НОВЈ нанети осетни ударци окупаторским и квислиншким снагама.

Међутим, баш у периоду наглог јачања НОП-а и значајне активности КПЈ и других народноослободилачких организација, дошло је до велике провале у Београду, када су ухапшени Василије Буха, организациони секретар ПККПЈ и Вера Милетић, бивши члан ОККПЈ Пожаревац. Они су се изузетно слабо држали пред полицијом и тиме нанели огромну штету партијској организацији не само у Београду већ у Србији уопште. Ипак ова криза као и многе друге била је подрстрек за нове напоре и за нове акције, у којима су чланови КПЈ били у већини случајева бескомпромисни борци, то јест готово увек су се налазили у првим борбеним редовима.

Један од главних задатака Покрајинског комитета и окружних комитета КПЈ крајем 1943. било је популарисање одлука Другог заседања АВНОЈ-а. С обзиром на историјски значај ових одлука, чла-

нови ПККПЈ и ПК Скоја, окружни и средски комитети, као и штабови партизанских одреда и бригада НОВЈ, у многим крајевима Србије организовали су зборове и конференције, на којима је објашњен значај одлука АВНОЈ-а. Популарисању одлука Другог заседања били су посвећени многи прогласи ПККПЈ, ПК Скоја, окружних комитета, затим, штаба Друге јужноморавске, а касније и осталих бригада. Тим поводом одржани су многи курсеви и семинари за чланове КПЈ и Скоја.

Несумљиво, историјске одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, успеси НОВ и ПОЈ и међународна афирмација народноослободилачког покрета имали су снажно дејство на политичко расположење народа Србије, које се испољавало у разним видовима и облицима у селима и градовима ослобођене и окупиране територије. Све је то подстицало патриотско становништво да збије своје редове и да појача борбу против окупатора и његових сарадника. У овој, као и у многим другим акцијама, Партија је била организатор и мобилизатор маса.

S u m m a r y

M i l a n B o r k o v i ć

CPY IN SERBIA — ORGANIZER OF THE WAR OF NATIONAL LIBERATION

(January — December 1943.)

Although the part played by the Communist Party of Yugoslavia in Serbia in the War of National Liberation and in the Revolution is well known, there are, in our historical science, no comprehensive research works which would, by scientific methods, set forth the activity and rôle of the CPY in all development stages of the struggle for national liberation in Serbia. The object of this work is, precisely, to throw a broader light on an exceptionally rich period of our revolutionary past, on the basis of the first-rate, so far unpublished party-political documents, a period (1943) until now very little dealt with, at least as far as the Party is concerned.

We have, for all these reasons, endeavoured in the present work to give a complete account and to elucidate from all aspects the rôle of the CPY in Serbia as organizer of the struggle for national liberation (January — December 1943). This is, in fact, the period, when the Movement National Liberation in Serbia begins to gather strength, to revive, i. e. when the Party takes a series of concrete actions in the struggle for consolidation and strengthening of the MNL.

The most serious among the so far published studies, which treat the problems of the MNL and the revolution in Serbia in a more complex way are: *The Insurrection and the Movement of National Liberation in Serbia 1941*, by dr Jovan Marjanović (Belgrade 1963), undoubtedly the most complete work dealing with the history of the MNL in Serbia; further: *Terror and Crimes of the Nazi Germany in Serbia 1941—1944*, by dr Venceslav Glišić (Belgrad 1970) and the study *SKOJ (Union of Communist Youth of Yugoslavia) and the Youth Movement in Serbia 1941—1945*, by dr Milan Borković (Belgrade 1970). Both these last quoted monographs served as an important source of information for the present work.

About the rôle of the CPY in Serbia as organizer of the struggle for national liberation has been written also in regional historical surveys: *East Serbia, South Serbia, Central Serbia, Belgrade, Zemun, Sanjak*, as well as in historical records of individual Partisan units. The above mentioned historical surveys, although they emphasize the rôle of the Party within the general frameworks of the Movement of National Liberation, still served as an important source of information for the present work, as well as many other similar publications of general character.

In addition to the preface and introduction, this subject is divided into two main parts: 1. CPY in Serbia in the struggle for consolidation and

strengthening of the MNL (January—July 1941.) and 2. sudden dash of the MNL in the second half of 1943. and the activity of the CPY in this period. Both chapters of this work consist of several composition units and a conclusion, representing the characteristic of the phase in question, or better to say, of this development stage of the MNL and of the activity of the CPY in Serbia.

In the first half of 1943, the CPY in Serbia took a series of measures with a view not only to strengthening the managements and organizations, but also to increasing the membership of organizations and to creating new district and departmental committees of the CPY; further, to creating and strengthening Partisan units, to consolidation of the organizations of the MNL: SKOJ, USAOS, AFŽ, NOO etc.; it developed also a political activity among the masses and made efforts to unmask all hostile forces in the country and particularly the treacherous rôle of Draža Mihailović.

The losses which the Party had suffered at the end of 1941. and in the course of 1942. were considerable, but they were, nevertheless, made up by the admission to the membership of progressive workers, and intellectuals. A particularly large number of members of the CPY, in all phases of the Liberation War and, consequently also in the course of 1943, were recruited from the ranks of SKOJ. SKOJ was and remained, therefore, the inexhaustible source of new members of the CPY.

In its activity, however, the Party met with many difficulties. First of all, Provincial Committee of CPY for Serbia was incomplete; it had its seat in Belgrade and lacked a sufficient insight into the work of all managements and organizations on its territory. The connections between the Provincial Committee of the CPY and the departmental committees were maintained by special messengers, but they were frequently interrupted so that individual points and channels were separated from the centre for several months. A particular problem consisted in the fact that the relations of the Provincial Committee with the Central Committee of CPY were very poor and the former was lacking in instructions for work from the supreme Party organ of Yugoslavia.

By the arrival of Svetozar Vukmanović Tempo, member of the Central Committee of CPY and delegate of the general staff (on his way to Macedonia) at the end of December 1942. to Belgrade, where was the seat of the Provincial Committee of CPY for Serbia and by his departure, at the end of January 1943. for the liberated territory of South Serbia, the Party organisation and other organisations of MNL as well as the Partisan units, received a considerable help. At that time the Provincial Committee of CPY for Serbia was composed of: Blagoje Nešković-Mihailo, secretary and members: Moma Marković — Vuk, Mirko Tomić — Seljak and Vasilije Buha — Jova. In addition to the members of the PC, up to March 1943, there were officially appointed instructors of the Provincial Committee: Andrija Habuš-Crni who was responsible for the activity on the territory of the Departmental Committee of Požarevac and Arandelovac and Miloš Minić — Milutin, who was in charge of the territory of the Departmental Committee of CPY of Valjevo up to March 1943.

In the first half of 1943. the strongest Party organization was in South and Central Serbia. There existed departmental committees of CPY at Požarevac, Zaječar, Mladenovac, Niš, Vranje, Leskovac, Kruševac, Arandelovac, Valjevo, Čačak and district and local committees as well as Party organizations (cells) in many towns and countries of Serbia. On the territory of these departments were also active, with more or less success, the Partisan units. A particular activity was developed by SKOJ and other organizations of national liberation.

According to the incomplete data, there were, in the course of June 1943, on the territory of Serbia in the strict sense, about 1000 members of the CPY and ever 400 candidates. Consequently, almost by a half less than in 1941. before the armed insurrection in Serbia broke out. The social composition of the Party membership was then: about 30 p. c. of workers, 50 p. c. of peasants and 20 p. c. of intellectuals. In the same period there were in Serbia about 2000—2500 members of SKOJ (four times less than in 1941. before the outbreak of the insurrection in Serbia). The Provincial Committee was then constituted as follows: Blagoje Nešković, secretary and members: Moma Marković, Petar Stambolić, Vasilije Buha, Dragi Stamenković and Nedeljko Karaičić. »Great part of leaders as well as most members are new in the Party,

but devoted and tested in everyday work and in the detachments. All our leaders and Party activists in the rear are underground workers, they live and move on the terrain giving proof of rare personal heroism», wrote the Provincial Committee in its report of June 1943. to the Central Committee of CPY.

In the first half of 1943, in almost all regions of Serbia were in full activity, with more or less success, the Partisan units, detachments and individual groups of partisans. The main efforts of the CPY and of other organizations of the MNL were directed towards the creating of new Partisan units and the strengthening of the existing ones. The most active in the South of Serbia were: the First and the Second Partisan Detachments of South Morava and Rasina; in East Serbia the Partisan Detachments of Zaječar and Požarevac; in the region of Šumadija: the First Partisan detachment of Kosmaj; in West Serbia: the Partisan detachments of Čačak and Valjevo which were somewhat less successful. It is important to point out that, in the course of June 1943, there were formed also two battalions of the Army of National Liberation of Yugoslavia (on the 15th of June in East Serbia and on the 28th of June in Šumadija) which will be, in fact, precursors of the creation of the first Serbian brigades of the ANLY.

In the second half of 1943, the Provincial Committee took a series of measures in order to make as great a number as possible of the inhabitants of Serbia, join the Movement of National Liberation. The Provincial Committee and the Headquarters for Serbia were encouraged by the creation of large Partisan detachments in the South of Serbia and of the battalions of the Army of National Liberation of Yugoslavia in East and Central Serbia. The military-political in the country required an energetic action. The international situation was particularly favourable. As early as in May there were made the preparations for the creation of the first Serbian brigades. In the middle of July an Interdepartmental Party consultation was held on the Bukulja mountain (near Aranđelovac), in which took part the leaders of the West and Central Serbia and which was of a great importance for the further development of the NLM not only in these departments, but also in the whole of Serbia. On the occasion of this consultation were considered the results achieved and the experiences were exchanged between the departmental Party managements on the above mentioned territory. The decisions taken in this consultation were studied by all managements and Party organization up to the end of 1943.

For the Party organization of Serbia and for the further development of the MNL in this Province, two events which had taken place in autumn 1943, were of an exceptional importance: in the first place, almost all members of the Provincial Committee of CPY and of the PC of SKOJ had left Belgrade and stayed on the terrain of departmental committees where they could more directly manage the activity of Party organizations and of Partisan detachments. In the second place, the PC of CPY and departmental committees, as well as the Headquarters for Serbia made preparations for the creation of the first brigades of the ANLY in Serbia. The First brigade of Šumadija was formed on the 5th of October 1943. on the Rudnik mountain and the First brigade of South Morava on the 12th of October in the village Obraždje (region of Jablanica). The forming of the brigades of the ANLY had an enormous, not only military but also moral-political importance. Among the patriotic population the conviction became stronger that by the strengthening of detachments and the creation of the brigades of the ANLY would be dealt a serious blow to the occupation and Quisling forces.

However, precisely in the of the rapid strengthening of the MNL and of the important activity of the CPY and other organizations of national liberation, there occurred a raid the Party organization in Belgrade and on that occasion were arrested Vasilije Buha, organizational secretary of the PC of PCY and Vera Miletić, former member of the Departmental Committee of CPY at Požarevac. They behaved both very poorly in front of the police and caused thereby great damages to the Party organization not only in Belgrade, but in Serbia in general. Nevertheless, this situation, in the same way as many other crises, gave a stimulus to new efforts and new actions in which the members of the CPY were in most cases uncompromising fighters, i. e. they almost always were in the first lines of combat.

One of the principal tasks of the Provincial Committee of CPY and of departmental committees at the end of 1943, consisted in popularizing the de-

cisions taken at the Second session of AVNOJ (Antifascist Council of National Liberation of Yugoslavia). Considering the historical importance of these decisions, the members of the PC of CPY and of the PC of SKOJ, departmental and district committees as well as the headquarters of Partisan detachments and brigades of the ANLY, organized in many regions of Serbia meetings and conferences on which they explained the importance of the decisions taken by AVNOJ. To the popularization of the decisions taken by the Second session were consecrated many proclamations of the PC CPY and of the PC of SKOJ, of departmental committees, further of the Headquarters of the Second brigade of South Morava and later also of other brigades. On that occasion were held many courses and seminars for the members of the CPY and the members of SKOJ.

No doubt, the historical decisions of the Second session of AVNOJ, the successes achieved by the Army of National Liberation and of the Partisan Departments of Yugoslavia and the fact that the Movement of National Liberation had asserted itself on the international scene, had a powerful effect on the political disposition of the people of Serbia, which manifested itself under different aspects and in various forms in the villages and towns of the liberated and occupied territories. All this was an instigation for the patriotic population to close their ranks and to intensify the struggle against the occupiers and their collaborators. In this, like in many other actions, the Party was organizer and mobilizer of masses.